

АНОТАЦІЯ

Павлюков І.І. Правові засоби в механізмах правотворення та правозастосування. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). – Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

У дисертаційній роботі досліджено теоретико-правові аспекти правових засобів в інструментальній теорії права, етапи становлення наукових уявлень про правові засоби, визначено місце правових засобів в механізмі правового регулювання, виокремлено підходи до розуміння категорії «правові засоби» у неопозитивістських школах праворозуміння, з'ясовано місце правових засобів на різноманітних рівнях структури правової системи, охарактеризовано правові стимули та обмеження на рівні правового впливу та правового регулювання, досліджено ефективність правових засобів та правовий моніторинг як правовий засіб забезпечення законності у правотворчій діяльності.

У *Вступі* обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено зв'язок з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету і завдання дослідження, виокремлено його об'єкт і предмет, розкрито наукові методи та підходи, які були використані під час дослідження, зазначено теоретико-методологічну та емпіричну бази дослідження, розглянуто наукову новизну одержаних результатів та авторський внесок у дослідження обраної теми, обґрунтовано практичне значення дослідження, наведено відомості про апробацію матеріалів дисертації та публікації автора.

У *Розділі 1. «Теоретико-методологічні аспекти дослідження правових засобів»* здійснено аналіз методологічної основи дослідження правових засобів та сучасного методологічного інструментарію наукового дослідження правових засобів. Здійснено аналіз наукових уявлень про правові засоби та їх сучасні інтерпретації. У результаті проведеного аналізу виокремлено наступні етапи розвитку доктринальних уявлень про правові засоби: 1) початковий (галузевий)

етап, 2) етап формування доктринальної основи розуміння категорії «правові засоби», 3) сучасний етап. Надано авторське визначення правових засобів та доповнено перелік їх основних ознак, визначено основні типи правових засобів, наведено критерії класифікації правових засобів та принципи їх взаємодії.

Проаналізовано природу правових засобів в аспекті інструментальної теорії права та з'ясовано сутність інституційного підходу до розуміння права, визначено місце правових засобів в механізмі правового регулювання. Проаналізовано розуміння правових засобів у неопозитивіських школах праворозуміння, а саме у нормативній школі права Г. Кельзена та неопозитивістській теорії Г. Харта.

Розділ 2. «Правові засоби та елементи правової системи суспільства» присвячено аналізу правової системи на категоріальному рівні та з'ясуванню місця правових засобів у різноманітних рівнях структури правової системи: суб'єктному; інтелектуально-психологічному; нормативно-регулятивному; організаційному; соціальному. Досліджено та проаналізовано елементи механізму правозастосування та місце правових засобів у цьому механізмі.

Визначено співвідношення правового впливу та правового регулювання, надана характеристика правових стимулів та обмежень на рівні правового впливу та правового регулювання. Досліджено правові стимули та обмеження, їх окремі типи. Окремо з'ясовано місце правових засобів у загально-дозвільному та спеціально-дозвільному типах правового регулювання. З'ясовано, що вибір типу правового регулювання залежить від факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Їх складають особливості суспільних відносин, що потребують правового регулювання і є об'єктивним фактором, який впливає на вибір типу правового регулювання та особливості правової культури і правосвідомості суспільства, що є суб'єктивним фактором. Первинні правові засоби безпосередньо спрямовані на досягнення цілей загально-дозвільного типу регулювання, визначають характер та зміст діяльності суб'єктів цього виду суспільних відносин. Похідні, вторинні правові засоби застосовуються у межах загально-дозвільного регулювання. Це пов'язано з необхідністю забезпечення

високого рівня організації цієї сфери суспільних відносин, яка хоч і належить до сфери загально-дозвільного регулювання, але водночас торкається потреб та інтересів як всього суспільства, так і окремих соціальних груп, організацій. Доведено, що якщо первинні правові засоби у складі загально-дозвільного регулювання забезпечують приватний інтерес суб'єктів підприємницької діяльності, то імперативно-владні правові засоби вторинного характеру спрямовані на забезпечення публічно-правового інтересу. Використання правових засобів у межах загально-дозвільного регулювання супроводжується за необхідності процесуально-процедурними формами, зміст яких визначається загально-дозвільним правовим режимом.

Тип правового регулювання характеризує загальну спрямованість впливу права на суспільні відносини в залежності від поєднання двох первинних способів правового регулювання – дозволів та заборон. Загально-дозвільне та спеціально-дозвільне регулювання різняться залежно від того, яке глибинне явище правової дійсності покладається в основу правового регулювання певної галузі суспільних відносин: загальні дозволи, загальні заборони або ж поєднання дозволів та заборон.

У *Розділі 3. «Практико-прикладні аспекти правових засобів»* здійснено аналіз ефективності правових засобів, зіставлення ефективності законодавства загалом та правових засобів, зокрема, проаналізовано розуміння категорії «ефективність» у практиці Суду Європейського Союзу. Ефективність правових засобів розглянуто в «широкому» та «вузькому» значенні: в «широкому» розумінні ефективність досліджено як природу, сутність, внутрішню будову, особливості та взаємодію всіх правових засобів, а у «вузькому» розумінні ефективність розглянуто з формально-логічних позицій. Звернуто увагу на залежність функціонування зазначених елементів від внутрішнього та зовнішнього середовища. Виокремлено дві групи факторів, що впливають на ефективність правових засобів (внутрішні та зовнішні), розглянуто співвідношення ефективності та оптимальності правових засобів.

Проаналізовано елементи механізму правотворення, серед яких виокремлено: правові засоби (регламентована нормативно-правовими актами діяльність уповноважених державних органів щодо прийняття, зміни, скасування правових норм); нормативно-правові акти, відповідно до яких здійснюється вказана діяльність; акти застосування права; правовідносини між суб'єктами механізму правотворчості з впорядкування та удосконалення правотворчого процесу. Серед етапів механізму правотворення виокремлено: етап виникнення об'єктивних передумов в правовому регулюванні суспільних відносин; формування ідеї проекту нормативного акту або іншого офіційного джерела права, етап внесення пропозицій та встановлення вимог щодо створення нормативного акту.

Досліджено особливості і значення правового моніторингу як правового засобу забезпечення законності у правотворчій діяльності та засобу забезпечення якості нормативно-правових актів. Правовий моніторинг визначено як методично-обґрунтовану комплексну систематичну діяльність уповноважених суб'єктів по спостереженню, аналізу, оцінці якості правових норм і практики їх трансформаційних змін на предмет досягнення закладених в них цілей і планованих результатів правового регулювання суспільних відносин, а також по прогнозуванню шляхів вдосконалення нормотворчої і правозастосовної діяльності.

Ключові слова: право, функції права, правові засоби, правове регулювання, правовий вплив, правовий розвиток, правова система, механізм правового регулювання, ефективність права, правотворчість, реалізація права.

ANNOTATION

Pavliukov I.I. Legal means in the mechanisms of law making and law regulation. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Ph.D. thesis undertaken in research specialization 081 «Law» (08 – Law). – Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv, 2023.

The thesis examines the theoretical and legal aspects of legal means in the instrumental theory of law, the stages of formation of scientific ideas about legal means, determines the place of legal means in the mechanism of legal regulation, identifies the approaches to understanding the category “legal means” in neo-positivist schools of legal understanding, clarifies the place of legal means at various levels of the structure of the legal system, characterizes legal incentives and restrictions at the level of legal influence and legal regulation, investigates the effectiveness of legal means and legal monitoring as a legal means of ensuring legality in law-making activity.

The *Introduction* substantiates the relevance of the research topic, defines the connection with scientific programmes, plans, topics, formulates the purpose and the task of the research, identifies its object and subject, reveals the scientific methods and approaches that were used during the research, indicates the theoretical and methodological and the empirical basis of the research, the scientific novelty of the obtained results and the author’s contribution to the research of the chosen topic are considered, the practical significance of the research is substantiated, information about the approval of the thesis materials and the author’s publication is given.

In *Section 1. “Theoretical-methodological aspects of the research of legal means”* the analysis of the methodological basis of the research of legal means and the modern methodological tools of the scientific research of legal means is carried out. An analysis of scientific ideas about legal means and their modern interpretations was carried out. As a result of the analysis, the following stages of the development of doctrinal ideas about legal remedies were distinguished: 1) the initial (sectoral) stage, 2) the stage of formation of the doctrinal basis for understanding the category “legal means”, 3) the modern stage, which is characterised by an in-depth study of legal means. The author’s definition of legal means was provided, and the list of their main features was supplemented, the main types of legal means were defined. The criteria

for the classification of legal means and the principles of the interaction of legal means are given.

The author analysed the place of legal means in the aspect of the instrumental theory of law and clarified the essence of the institutional approach to the understanding of law. The place of legal means in the mechanism of legal regulation is determined. The understanding of legal means in neo-positivist schools of legal understanding, namely in the normative school of law of H. Kelsen and the neo-positivist theory of H. Hart, is analysed.

Section 2. "Legal means and elements of the legal system of society" is devoted to the analysis of the legal system as a legal category and the clarification of the place of legal means in various levels of the structure of the legal system: *subjective; intellectual and psychological; normative-regulatory; organisational; social.*

The relation of legal influence and legal regulation is determined, the characteristics of legal incentives and legal restrictions at the level of legal influence and legal regulation are given. Legal incentives and legal restrictions, their separate types, are studied.

The place of legal means in general-permissive and special-permissive types of legal regulation is clarified separately. The choice of the type of legal regulation depends on factors of an objective and subjective nature. They consist of *features of social relations* that require legal regulation and are an objective factor influencing the choice of type of legal regulation and features of the legal culture and legal awareness of society, which are a subjective factor. *Primary legal means* are directly aimed at achieving the goals of general permissive regulation, determine the nature and content of the activities of subjects of this type of social relations. *Derivative, secondary legal means* are applied within the limits of general permissive regulation. This is due to the need for a high degree of organisation of this field of social relations, which, although it belongs to the sphere of general-permissive regulation, but at the same time affects the needs and interests of both the entire society and individual social groups and organisations. It is proven that if the primary legal means as part of the general-permissive regulation ensure the private interest of the subjects of entrepreneurial

activity, then the mandatory-powerful legal means of a secondary nature are aimed at ensuring the public-legal interest. The use of legal means within the limits of general permissive regulation is accompanied, if necessary, by procedural forms, the content of which is determined by the general permissive legal regime.

The type of legal regulation characterises the general direction of the influence of law on social relations depending on the combination of two primary methods of legal regulation - permits and prohibitions. General-permissive and special-permissive regulation differ depending on which deep phenomenon of legal reality is the basis of legal regulation of a certain field of social relations: general permits, general prohibitions, or a combination of permits and prohibitions.

In *Section 3. "Practical-applied aspects of legal means"* a critical analysis of the effectiveness of legal means, a comparison of the effectiveness of legislation in general and legal means in particular, is carried out. The understanding of the category "efficiency" in the practice of the Court of the European Union was analysed, the effectiveness of legal means was considered in the "broad" and "narrow" sense: in the "broad" sense, efficiency was studied as the nature, essence, internal structure, features and interaction of all legal means, and in the "narrow" sense, efficiency is considered from formal and logical positions. Attention was drawn to the dependence of the functioning of the specified elements on the internal and external environment. Two groups of factors affecting the effectiveness of legal means (internal and external) are singled out, the ratio of effectiveness and optimality of legal means is considered.

The elements of the law-making mechanism are analysed, among which the following are distinguished: legal means (the activity of authorised state bodies regulated by normative-legal acts regarding the adoption, change, cancellation of legal norms); normative legal acts, in accordance with which the specified activity is carried out; acts of application of the law; legal relations between subjects of the law-making mechanism for streamlining and improving the law-making process. Among the stages of the law-making mechanism, the following are distinguished: the stage of the emergence of objective prerequisites in the legal regulation of social relations; formation of the idea of a project of a normative act or other official source of law, the

stage of making proposals and establishing requirements for the creation of a normative act.

The peculiarities and significance of legal monitoring as a legal means of ensuring legality in law-making activities and a means of ensuring the quality of normative legal acts are studied. Legal monitoring is defined as methodical and justified complex systematic activity of authorised subjects to observe, analyse, evaluate the quality of legal norms and the practice of their transformational changes for the purpose of achieving the goals laid down in them and the planned results of legal regulation of social relations, as well as forecasting ways to improve the rule-making and applicable activity.

Key words: law, functions of law, legal means, legal regulation, legal influence, legal development, legal system, mechanism of legal regulation, effectiveness of law, law-making process, implementation of law.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Павлюков І. І. Правові засоби проведення моніторингу у сфері права. Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. – Випуск 10. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 223-226.
2. Павлюков І. І. Правові засоби в механізмі правотворення: доктринальний рівень аналізу. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. – Випуск 11. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 196-200.
3. Pavliukov I. Legal restrictions as the basis of instrumental theory of law. Господарство, підприємництво і право. №7. 2022. С. 96-101.
4. Pavliukov I. The efficiency of legal means. Visegrad Journal of Human Rights. №1. 2023. P. 125-130.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Павлюков І.І. Правовий вплив як правова категорія. Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична практика в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі» (м. Арад, Румунія, 25-26 січня 2019). С. 59-62.
2. Павлюков І. І. Правові засоби: ознаки, різновиди та функції. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костеньківські читання)» (м. Київ, 25 квітня 2019 року). С. 344-349.
3. Павлюков І. І. Правові засоби в інструментальній теорії права. Тези доповідей та повідомлень учасників IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальноновизнаного принципу верховенства права» (м. Івано-Франківськ, 20 вересня 2019 року). С. 68-70.
4. Павлюков І. І. Правові стимули як засоби правового впливу. Міжнародна науково-практична конференція «Європейський потенціал розвитку юридичної науки, законодавства і правозастосовної практики» (м. Влоцлавек, Республіка Польща, 26–27 лютого 2021 року). С. 46-49.
5. Pavliukov I. Place of legal restrictions in legal system. Proceedings of I International Scientific and Practical Conference «Innovations and prospects in modern science» (Stockholm, Sweden 15-17 January 2023). P. 402-408.
6. Павлюков І. І. Щодо ефективності правових засобів у сучасних умовах. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови» (м. Київ, 5 травня 2023 року). С. 154-156.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження правових засобів	23
1.1 Методологічна основа дослідження правових засобів	23
1.2 Становлення наукових уявлень про правові засоби та їх сучасні інтерпретації	39
1.3 Правові засоби в аспекті інструментальної теорії права	60
Висновки до розділу 1	82
РОЗДІЛ 2 – Правові засоби та елементи правової системи суспільства	86
2.1 Правові засоби як елемент правової системи	86
2.2 Співвідношення правових засобів та засобів правового впливу	105
2.3 Правові засоби в різних типах правового регулювання	129
Висновки до Розділу 2	151
РОЗДІЛ 3 – Практико-прикладні аспекти правових засобів	156
3.1. Фактори та критерії ефективності правових засобів: європейський та національний досвід	156
3.2. Правові засоби у правотворенні та правовий моніторинг	175
Висновки до Розділу 3	191
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202
ДОДАТОК	220

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний етап розвитку суспільства та держави характеризується значними реформаційними процесами, метою яких є відображення об'єктивних потреб суспільної дійсності, що, у свою чергу, потребує визначеності мети права та засобів її досягнення. Саме тому проблема правових засобів є теоретично та практично актуальною в контексті вдосконалення правотворчого та правозастосувального механізмів без належного реформування яких неможливий подальший розвиток та вдосконалення всієї правової системи. Вирішення питання оптимізації дії права при вирішенні актуальних задач за умови постійної зміни суспільної парадигми є підставою для формування інструментальної теорії права (теорії правових засобів).

Проблема правових засобів, їх своєчасного та якісного удосконалення у правотворчому та правозастосувальному процесах у сучасних умовах стає актуальною, науково та практично ваговою. Без її відповідного наукового вирішення неможливо оптимізувати механізм правового регулювання, налаштувати вітчизняну правову систему на соціально орієнтовану діяльність. Поняття «правові засоби» надає змогу узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених законодавством цілей. Ця категорія пов'язує ідеальне (мету) з реальним (результат), об'єднуючи в собі одночасно як фрагменти ідеального – інструменти, так і фрагменти реального – технологію. Саме у цій площині названі різноманітні юридичні феномени можливо розглядати у якості засобів.

Актуальність обраного дослідження зумовлена і тим, що найбільш оптимальне розуміння правових засобів, що формується у межах інструментального підходу до права через формування теорії правових засобів, передбачає єдність філософсько-методологічної бази, первинних теоретичних положень, що відображають сутність поглядів на соціально-правову дійсність. Однак, формування концепції правових засобів знаходиться на початковому етапі розвитку, що зумовлює необхідність її подальшого дослідження.

Відповідно до ідей інструментального підходу правовим засобам притаманні ознаки, які визначають саме право як їх систему. Ця властивість і надає правовим засобам інституційності, а також забезпечує можливість їх практичного використання. Основою інструментальної теорії права є застосування певної сукупності правових засобів в процесі регулювання суспільних відносин. Важливого значення для з'ясування сутності правового регулювання, особливостей створення та реалізації права має аналіз правових засобів як правової категорії, що має самостійне значення і одночасно є елементом більш широкого утворення – правової системи суспільства.

Наріжним питанням інструментальної теорії права є ефективність дії застосовуваних правових засобів та з'ясування критеріїв такої оцінки. Сучасний етап вивчення проблем ефективності дії права та рівня реалізації практичних завдань, опосередкованих правом, потребують аналізу і наукового узагальнення дослідження ефективності існуючих правових засобів. Однак у юридичній літературі відсутній єдиний концептуальний підхід до визначення засад ефективності, критеріїв її оцінки, методик виміру тощо. Тому з'ясування та дослідження чинників ефективності, які сприяють або, навпаки, перешкоджають досягненню цілей засобів правового регулювання, а отже, і механізму правового регулювання в цілому, є достатньо складним процесом. Незважаючи на існуючі доктринальні напрацювання щодо аспектів визначення ефективності права, правових засобів та законодавства зарубіжними вченими, у вітчизняній науці вони залишаються малодослідженими.

Актуальність дослідження теоретико-правових аспектів застосування правових засобів як складової частини механізму правового регулювання підтверджується також сучасним стрімким розвитком законодавства України, його реформуванням, адаптацією до законодавства Європейського Союзу та функціонуванням у умовах воєнного стану. В існуючих умовах інтенсифікації реформування правового поля дії правових засобів особливо гостро постає проблема забезпечення обґрунтованості та ефективності оновленої системи правових засобів, оскільки їх ґрунтовне наукове дослідження становить

методологічну основу удосконалення правового забезпечення життєдіяльності сучасного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах тем науково-дослідної роботи Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Механізм адаптації законодавства у сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу» (№06БФ042-01, номер державної реєстрації 0101U003579), «Доктрина права у правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (№11БФ042-01, номер державної реєстрації 0111U008337) та відповідно до затвердженої Вченою радою юридичного факультету теми дисертації (протокол №4 від 22 жовтня 2018 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є теоретико-правова характеристика правових засобів як інституційної правової категорії в межах механізмів правотворення та правозастосування в аспекті інструментальної теорії права. Відповідно до мети дослідження визначено такі *завдання*:

- обґрунтувати методологічну основу становлення наукового дослідження правових засобів;
- здійснити історико-правовий аналіз наукових уявлень про правові засоби та обґрунтувати періодизацію їх розвитку;
- з'ясувати сутність інструментального підходу до розуміння права та узагальнити існуючі підходи до розуміння механізму правового регулювання;
- удосконалити систему ознак правових засобів на підставі чого обґрунтувати власне бачення цієї категорії;
- визначити місце правових засобів в механізмі правового регулювання;
- виокремити підходи до розуміння категорії «правові засоби» у неопозитивістських школах праворозуміння;
- з'ясувати співвідношення правових засобів та засобів правового впливу;

– з'ясувати місце правових засобів в різноманітних рівнях структури правової системи та у загально-дозвільному та спеціально-дозвільному типах правового регулювання;

– проаналізувати наукові підходи до визначення категорії «ефективність» в аспекті застосування правових засобів, дослідити ефективність правових засобів та з'ясувати фактори, що на неї впливають.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері функціонування правових засобів як складової механізму правового регулювання.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти правових засобів в механізмах правотворення та правозастосування.

Методи дослідження. Складовими методологічної основи дослідження визначено комплекс принципів наукового пізнання; методологічних підходів; філософських (світоглядних), загальнонаукових і спеціально-наукових методів. Принципи наукового пізнання (об'єктивності, всебічності, достовірності, професійності та ін.) забезпечили формування вихідних засад науково-дослідної роботи. Методологічні підходи дозволили визначити загальну стратегію наукового дослідження. За основу було взято *діяльнісний* та *соціологічний* методологічні підходи, поєднання яких сприяло обґрунтуванню пізнавального напрямку дослідження правових засобів з одного боку – як самостійної правової категорії, а з іншого – як частини механізму правового регулювання. Доповнює функціональний потенціал вказаних методологічних підходів *інструментальний* підхід, що надав можливість розкрити механізм правового регулювання крізь призму функціонування правових засобів, що виявляється у його природі та сутності, характеризує її прояв, слугує засобами забезпечення ефективності цього механізму.

Використання філософських (світоглядних) методів сприяло дослідженню правових засобів на рівні їх світоглядного розуміння як складної багатоаспектної категорії. Застосування у дослідженні *діалектичного методу* дозволило розкрити правові засоби через сукупність їх ознак, сталість та динаміку, процес та результати функціонування. Наслідком використання діалектичного методу

стало комплексне сприйняття механізму правового регулювання як об'єктивно існуючого феномену, що наділений комплексом властивостей та критеріїв їх виміру. У роботі застосовано функціональні можливості *антропологічного* та *історико-правового методів*, які надали можливість 1) дослідити правові засоби в аспекті людського буття та відповідності інтересам людини, в силу чого правові засоби сприймаються через природу буття людини, є засобом подолання її конфліктності та досягнення визначених правом результатів 2) змогу здійснити історико-правовий аналіз правових засобів, здійснити періодизацію їх розвитку (підрозділ 1.2), а також визначити місце правових засобів у неопозитивістських школах праворозуміння (підрозділ 1.3). *Герменевтичний* підхід сприяв дослідженню поняття «правові засоби» на категоріальному рівні та його ознак (підрозділ 1.2). Застосування *формально-логічного методу* сприяло аналізу категорії «правові засоби» як логічно завершеної та з'ясуванню місця правових засобів на різних рівнях правової системи (підрозділ 2.1). *Системно-структурний метод* забезпечив з'ясування місця правових засобів в системі елементів механізмів правотворення та правозастосування; *порівняльний метод* дозволив порівняти засоби правового впливу та засоби правового регулювання (підрозділ 2.2), тоді як *системно-функціональний метод* був застосований для аналізу правових засобів у різних типах правового регулювання (підрозділ 2.3).

Поєднання функціональних можливостей *формально-логічного та соціологічного методів*, а також застосування *телеологічного підходу* сприяло дослідженню рівня ефективності правових засобів та аналізу правових засобів у правотворенні та правозастосуванні (підрозділи 3.1 та 3.2).

Теоретико-методологічна та емпірична база дослідження.

У сучасній юридичній науці окремі теоретико-правові аспекти правових засобів досліджувались у працях таких вчених, як Д. Гусарев, А. Денисова, А. Заєць, М. Козюбра, А. Колодій, О. Львова, Л. Макаренко, О. Мельник, Н. Оніщенко, Т. Тарахонич та О. Тихомиров. Предметом їх наукового пошуку стали проблеми сутності, природи та класифікації правових засобів. Окремі аспекти правових засобів досліджені на галузевому рівні.

Емпіричну базу дослідження складають монографічні та науково-публіцистичні праці вітчизняних та зарубіжних вчених, рішення міжнародних судів, нормативно-правові акти України, матеріали судової практики та офіційної статистики.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена значимістю наукового дослідження, у якому визначено та охарактеризовано теоретико-правові аспекти правових засобів через систему історіографічних аспектів їх наукового пізнання, категоріального прояву, складових елементів, функціонального призначення, стану та шляхів посилення ефективності дії правових засобів у сучасних умовах. Наукову новизну дисертаційної роботи та авторський внесок у дослідження проблеми склали такі положення, висновки та пропозиції:

уперше:

– виокремлено інструментальні ознаки правових засобів, а саме: *інституційність*, що полягає у здатності правових засобів вирішувати завдання упорядкування різноманітних сфер життєдіяльності суспільства у процесі реалізації реформ та створенні правової основи його розвитку, *визначеність*, оскільки право за допомогою правових засобів, які складаються у відпрацьовані механізми, забезпечувати гарантовану свободу дій суб'єктів правовідносин, *зрозумілість*, яка уособлюється як у зрозумілості текстів законодавчих актів, так і у зрозумілості і чіткості загальної концепції права, *можливість реального застосування*, оскільки право, як система правових засобів, здатне бути інструментом вирішення соціально-економічних завдань саме завдяки можливості реального застосування, використання суб'єктами правових засобів;

– визначено місце правових засобів у правовій системі суспільства шляхом з'ясування їх прояву на п'яти рівнях правової системи: 1) *суб'єктному*, що пов'язується з виокремленням значення суб'єктів права як системоутворюючого фактору правової системи; 2) *інтелектуально-психологічному*, на якому завдяки правовим засобам відбувається формування правової культури окремої особи та правосвідомості (як індивідуальної, так і

суспільної); 3) *нормативно-регулятивному*, що передбачає формування таких системоутворюючих правових засобів як норми права та нормативно-правові акти, які закріплюють ідеальне уявлення людей про справедливість та несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин; 4) *організаційному*, який охоплює всі юридично значущі зв'язки та правові установи, заклади і організації; 5) *соціальному*, який характеризує, з одного боку, те, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, з іншого – те, як сформувалися і наскільки ідентичні інтересам індивіда і суспільства різного роду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати, законність, правопорядок;

– виокремлено місце правових засобів у загально-дозвільному та спеціально-дозвільному типах правового регулювання та виокремлено *первинні правові засоби*, які безпосередньо спрямовані на досягнення цілей загально-дозвільного регулювання, визначають характер та зміст діяльності суб'єктів цього виду суспільних відносин, та *похідні, вторинні правові засоби*, які виконують імперативно-владні функції у складі загально-дозвільного регулювання;

удосконалено:

– методологічну основу дослідження правових засобів в контексті інструментального підходу як багатоаспектної категорії права та сучасного методологічного інструментарію наукового дослідження, на підставі якого було виокремлено такі *підходи* до дослідження правових засобів: 1) антропологічний, 2) інструментальний, 3) герменевтичний та 4) телеологічний; *принципи* наукового пізнання: 1) всесторонності, 2) історизму, 3) комплексності та 4) системності, *методи*: 1) формально-логічного, 2) діалектичного, 3) соціологічного, 3) системного, 4) синергетичного, 5) аксіологічного, історичного;

– виокремлення етапів становлення доктринальних уявлень про правові засоби, а саме: 1) початковий (галузевий) етап, на якому правові засоби почали досліджуватись не комплексно, а на рівні окремих галузей юридичної науки, 2)

етап формування доктринальної основи розуміння категорії «правові засоби», на якому досліджувана категорія була предметом вивчення на загальнотеоретичному рівні в межах аналізу механізму правового регулювання, 3) сучасний етап, який характеризується більш поглибленим дослідженням правових засобів, передусім на основі інструментальної теорії права, на якому виокремлено існування двох підходів до розуміння правових засобів: вузького та широкого;

- розуміння категорії «правові засоби» як правових явищ, що поєднують у собі інструменти, націлені на задоволення суспільно значущих цілей у правовій площині та діянь суб'єктів права щодо застосування таких інструментів. В якості правових засобів виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо;

- перелік властивостей правових засобів наступними ознаками: мають правовий характер; мають визначену форму виразу; відображаються у правових документах; спричиняють психологічний вплив на суб'єктів права; є засобом узгодження інтересів суспільства та особи; закріплюють моделі правомірної поведінки суб'єктів; визначають характер поведінки суб'єктів, її відповідності чи суперечності вимогам права; стимулюють правомірну поведінку; є елементом механізму правового впливу;

- розуміння ефективності правових засобів у вітчизняній та зарубіжній юридичній науці, а також категорії «ефективність» як правового принципу у практиці Суду Європейського Союзу, а ефективність правових засобів визначено як можливість соціального та юридичного впливу на суспільні процеси задля досягнення соціально значущої мети за допомогою певного набору правових засобів.

дістали подальшого розвитку:

- критерії класифікації правових засобів за такими ознаками: 1) в залежності від завдань, що вирішуються у правовому регулюванні (загальні та спеціальні); 2) в залежності від ступеня складності (первинні (прості) та

комплексні (складні)); 3) за призначенням (регулятивні, охоронні та процесуальні); 4) за предметом правового регулювання (конституційні, цивільні, кримінальні тощо); 5) за характером (матеріально-правові та процесуальні); 6) за значенням наслідків (звичайні та виключні); 7) за часом дії (постійні та тимчасові); 8) за типом правового регулювання (нормативні та індивідуальні); 9) за інформаційно-психологічною належністю (стимулюючі та обмежуючі); 10) за методами, способами та типами правового регулювання (диспозитивні та імперативні);

– уявлення про співвідношення *правових засобів* та *засобів правового впливу* як категорій особливого і загального, на підставі наступних критеріїв: за обсягом дії; за соціальним призначенням та функціями, за предметом, за змістом та за механізмом реалізації права;

– ознаки *правових стимулів*, серед яких: пов'язаність зі сприятливими умовами, які спрямовані на здійснення власних інтересів особи; вони повідомляють про збільшення обсягу можливостей, свободи або форм прояву, виступаючи у якості суб'єктивних прав, законних інтересів, заохочень тощо; безпосередньо впливають на свідомість людини, викликаючи в неї зацікавленість у здійсненні активних позитивних дій у сфері права; здійснюють вплив на правові мотиви через інтереси суб'єктів щодо досягнення правового інтересу правомірною поведінкою; передбачають можливість формування у суб'єкта позитивної правової мотивації щодо використання наданих можливостей та виконання необхідних діянь; виступають як спонукальний фактор суб'єктивного та об'єктивного характеру, що забезпечує гарантованість правомірної поведінки, тобто досягнення безпосередньої мети правового впливу; передбачають підвищення позитивної активності суб'єктів у сфері права; спрямовані на упорядкування суспільних відносин, виконуючи функцію розвитку та удосконалення соціальних зв'язків;

– ознаки *правових обмежень*: виступають засобами реалізації юридичної відповідальності та інструментами забезпечення правового статусу особи; розглядаються як процес правового примусу на інформаційно-психологічному

рівні у потенційному або реальному виразі, у виконанні дій на користь суспільних інтересів або в інтересах уповноваженого суб'єкта; визначають більш об'ємний пласт юридичної сфери - інформаційно-психологічні засоби дії права, відображаючи при цьому подвійність юридичної інформації; ширші за своїм обсягом, ніж традиційні методи правового регулювання, а також не підміняють інші різнопланові юридичні засоби, певною мірою інтегруючи та уніфікуючи їх.

– авторське уявлення про правовий моніторинг як методично-обґрунтовану, комплексну, систематичну діяльність уповноважених суб'єктів по спостереженню, аналізу, оцінці якості правових норм і практики їх трансформаційних змін на предмет досягнення закладених в них цілей і планованих результатів правового регулювання суспільних відносин, а також по прогнозуванню шляхів вдосконалення нормотворчої і застосовної діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та пропозиції, обґрунтовані в роботі, можуть бути застосовані у:

– *науково-дослідній роботі* – для подальшого розвитку теоретико-правових уявлень щодо інструментальної теорії права загалом та правових засобів, зокрема, визначення критеріїв їх ефективності та напрямків удосконалення;

– *законотворчій діяльності* – при вдосконаленні положень чинного законодавства України, що торкаються закріплення правових засобів та посилення їх ефективності;

– *правозастосовній діяльності* – з метою підвищення рівня реалізації правових засобів, ефективності механізмів правотворення та правозастосування;

– *викладацькій діяльності* – у процесі проведення навчальних занять та підготовки навчально-методичних матеріалів та підручників з дисциплін «Теорія права», «Філософія права», «Проблеми правоутворення та правозастосування в Україні», «Теорія та практика юридичної діяльності».

Апробація результатів дисертації. Окремі висновки, положення та рекомендації, обґрунтовані автором за результатами дисертаційної роботи, обговорювались на таких міжнародних конференціях: Міжнародній науково-

практичній конференції «Юридична практика в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі» (м. Арад, Румунія, 2019), Міжнародній науково-практичній конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костеньківські читання)» (м. Київ, 25 квітня 2019 року), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права» (м. Івано-Франківськ, 20 вересня 2019 року), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський потенціал розвитку юридичної науки, законодавства і правозастосовної практики» (м. Влоцлавек, Республіка Польща, 26–27 лютого 2021 року), I Міжнародній науково-практичній конференції «Innovations and prospects in modern science» (м. Стокгольм, Швеція, 15-17 січня 2023 року), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови» (м. Київ, 5 травня 2023 року).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано 10 наукових праць, серед них 3 статі у фахових виданнях України, 1 стаття – у фаховому виданні іноземної держави і 6 наукових тез у збірниках матеріалів науково-теоретичних та науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначається метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 221 сторінка, з них основного тексту – 190 сторінок, список використаних джерел (196 найменування) – 18 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЗАСОБІВ

1.1 Методологічна основа дослідження правових засобів

Першочерговим завданням дослідження правових засобів є застосування сучасного методологічного інструментарію наукових юридичних досліджень, новітніх методів та підходів до пізнання. На сучасному етапі розвитку правової науки відбувається глобальне зміщення від класичного радянського методологічного монізму до методологічного плюралізму, який надає змогу досліджувати правові явища за допомогою різних методів та підходів. За допомогою такого комплексного підходу видається можливим дослідити правові явища в усіх аспектах правової дійсності.

Будь-яка наукова діяльність спрямована на отримання певного об'єктивного знання про світ та удосконалення такого знання. Виходячи з такого підходу розуміння цілей та призначення науки визначення методу є основоположним через те, що за допомогою методу наука отримує та примножує знання щодо досліджуваних об'єктів, реалізуючи тим самим свою основну функцію. Виходячи із фундаментального значення методології для наукового пізнання *метою цього підрозділу є:*

- з'ясування основних підходів до розуміння методології;
- встановлення методологічної основи дослідження правових засобів у сучасній юридичній науці.

На підставі аналізу сучасної наукової літератури, можливо дійти висновку, що науковий метод (метод наукового пізнання) зазвичай визначається у двох підходах: інструментальному та нормативному (або ж у їх поєднанні). Інструментальний підхід дає змогу зрозуміти науковий метод як прийом, спосіб, засіб пізнання, який направлений на отримання нових знань та фактів, відкриття нових законів та категорій, відкриття нових принципів. У нормативному він являє собою систему певних принципів і прийомів досягнення об'єктивного

пізнання дійсності. Синтез наведених підходів здійснюється, як правило, шляхом їх механічного об'єднання.

Розглядаючи правові засоби в контексті інструментального підходу, важливим елементом такого дослідження постає саме методологія дослідження правових засобів як окремої багатоаспектної категорії права. Розглянемо основні підходи до розуміння методології, обґрунтовані у сучасній науковій та юридичній літературі.

Загальноприйнятим є розуміння, що методологія являє собою вчення про методи, окрему галузь знань (наукову дисципліну), що ставить своїм завданням розробку та вдосконалення системи прийомів, способів наукового пізнання. Відповідно до інших найбільш розповсюджених визначень, що існують в аспекті аналогічного підходу, методологія – це вчення про метод наукового пізнання та перетворення світу, вчення про організацію діяльності, наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності взагалі [1, с. 59].

Щодо особливостей обраного напрямку дослідження, до змісту поняття методології включається не тільки і не стільки «пізнавальна» складова, скільки предметна площина, на яку таке пізнання має спрямовуватися. При цьому така предметна сфера, що у випадку методології представлена інструментами (засобами, прийомами тощо) пізнання та похідними від них явищами, фактично має статус самостійного компонента змісту поняття, незважаючи на її одночасне існування як об'єкту пізнання «пізнавального» компонента.

Таке визначення поняття методології є досить розповсюдженим в юридичній літературі і значно меншою мірою характерне для робіт наукознавчого спрямування. Пропоноване цим підходом розуміння поняття методології викликає сумніви щодо своєї обґрунтованості в суто термінологічному аспекті, оскільки по суті механічно об'єднує у змісті поняття явища різної природи, створюючи ситуацію за якої нібито самостійний компонент змісту поняття по суті включається до складу змісту іншого такого ж самостійного компонента.

Окрему увагу в цьому контексті заслуговує позиція науковців [2, с. 154], які пропонують не протиставляти «пізнавальний» (гносеологічний) та «інструментальний» (онтологічний) підходи до розуміння поняття методології, оскільки саме їх синтез дає можливість об'єднати два аспекти прояву одного й того ж явища.

Намагаючись вирішити цю проблему деякі вчені пропонують визначати метод науки як родові поняття, що застосовується для позначення системи загальних, спеціальних та приватних методів пізнання, що використовуються у всіх чи ряді наук, а під поняттям методології розуміти саме вчення та таким чином відмежувати поняття, що позначає безпосередньо пізнавальні засоби (методи) від питання вчення про них.

На думку О. Ф. Скакун, методологія теорії держави і права є системою загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їхнього застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їхнього пізнавального використання [3, с.8].

Таке визначення в межах наведеної вище типології може бути віднесено до «пізнавально-інструментального», оскільки характеризує методологію теорії держави і права одночасно як систему пізнавальних засобів та вчення про них. У той же час О. Ф. Скакун вказує на понятійно-категоріальний апарат науки та використання пізнавальних засобів як невід'ємної частини методології юридичних досліджень.

Дещо інший підхід обґрунтовується багатьма філософами права. Так, на думку С. С. Сливки під методологією слід розуміти набуті установки, сформовані погляди, певну точку зору зокрема і світогляд загалом, що можливо реалізувати за допомогою певних методів, підходів та засобів [4, с. 62-63]. Відповідно до цієї позиції методологія визначається як інтегроване поняття певних установок, методів, методик. Зазначений підхід до визначення поняття методології у застосовуваній нами типології, на перший погляд за рахунок наявності вказівки на пізнавальні засоби можливо віднести до

«інструментального». Однак, використання автором наведеної дефініції поняття світогляду як родового свідчить про те, що методологія розуміється не як сукупність пізнавальних інструментів та правил їх використання, а являє собою підстави та передумови їх формування і реалізації. Відповідно, такий підхід знаходиться поза межами найбільш поширених у наукознавстві.

Визначення поняття методології, орієнтоване не на окремі пізнавальні засоби, а на структури, що виконують функцію їх передумов, сформульоване внаслідок проведеної Академією правових наук України наукової конференції. Згідно до такого визначення, методологією юридичної науки (правовою методологією) є сукупність світоглядних, загальнотеоретичних вихідних положень, які використовує правова наука задля вивчення та аналізу багатоаспектності правової реальності [5, с. 49].

Оскільки у сучасній науковій літературі відсутнє загальноприйняте розуміння поняття методології науки, існують протиріччя у його визначенні, які наявні у філософській та наукознавчій літературі, поняття методології почало використовуватись в окремих науках (у тому числі і в юридичній) по відношенню до будь-якої думки, в якій міститься елемент конструктивності, рекомендованості, практичності тощо [6, с. 3], стаючи по суті своєрідним заміном поняттям обґрунтованості, раціональності, науковості пізнання тощо.

За такого підходу дослідження проблематики методології на сучасному етапі розвитку юридичної науки має здійснюватися не лише в контексті окремих інструментів та норм їх реалізації, тобто поза визначенням ролі структур, у яких вони мають місце, та відповідних передумов існування. Реалізація саме такого підходу є важливою і для дослідження методології правознавства, оскільки дозволить екстраполювати визначену модель на рівень юридичної науки. У цьому контексті слід погодитися із А. А. Козловським, який визнає обґрунтованим лише підхід до аналізу права як складового елементу загального процесу соціального пізнання, в якому істотну роль відіграють світоглядні, соціально-історичні, політичні, логічні та інші чинники загального процесу, що

було здійснено в межах цих досліджень [7, с. 5]. Таким чином, пізнання права, його ефективність ставиться у безпосередню залежність від загальних засад юридичної науки, її основ.

З огляду на вищенаведене, філософії права належить особлива роль у здійсненні досліджень юридичної методології, а тому вона є однією з найважливіших складових юриспруденції [8, с. 42]. Як зазначають деякі вчені, вивчення юриспруденції як методологічної дисципліни є пріоритетним завданням в умовах сучасної юридичної науки. В аспекті предмета дослідження філософії права, її основним питанням виступає питання праворозуміння [9, с. 36] та найзагальніші закономірності виникнення, структури й функціонування права [10, с. 6]. Щодо цього питання Ю. С. Шемшученко зазначав, що філософія права визнається світоглядним, концептуально-методологічним фундаментом правознавства, що є передумовою поглиблених розробок його методологічних проблем. Другою за важливістю функцією філософії права визнається функція інтегратора знання про право [11, с. 8] та подолання протистояння існуючих підходів до праворозуміння через використання методу додатковості.

Сьогодні юридична наука для вирішення питань основ науки використовує феноменологію, герменевтику, синергетику та інші наукові напрямки, які претендують на метатеоретичний статус. Саме в цей час відбувається перехід до нової методологічної парадигми, яка б відповідала філософії постмодерну, який починає прямо визнаватися нагальною необхідністю [12, с. 85], критерієм відповідності правознавства сучасному рівню розвитку науки в цілому.

Розв'язання проблеми визначення сутності філософії права було здійснено за рахунок розроблення поняття методологічного підходу як важливого компоненту методології юриспруденції. Саме в межах цієї конструкції на теперішній час відбуваються досить успішні спроби синтезу методологічних засад світоглядно-філософського рівня із окремо науковими та спеціально науковими пізнавальними засобами [13, с. 155].

Як зазначають вчені, розуміння сутності наукових підходів, які є складовою методології юриспруденції, і розкриття ролі плюралізму підходів як чинника утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції на сучасному етапі розвитку досліджень юридичної методології постало одним із основних питань [14, с. 62-63]. Одночасно розвивається визначення поняття методологічного підходу і його місце в системі методології юридичної науки.

У той же час власне визначення поняття підходу і проблема його місця в системі методології юриспруденції перебуває на етапі розроблення та визнається дискусійним. Науковий підхід можливо визначити як один зі способів пізнання, який визначає загальну орієнтацію наукового дослідження, обумовлюється основним завданням наукового аналізу та є передумовою застосування принципів і методів дослідження. Найбільш розповсюдженими науковими підходами, які використовуються у сучасній юридичній науці є діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, гностичний, агностичний, антропологічний, персоналістичний, комунітарний (колективістський), комунікативний, герменевтичний, синергетичний [15, с. 6], комплексний, соціологічний, прагматичний, системний і деонтологічний [16, с. 280]. До філософських або світоглядних підходів відносять такі як діалектичний, метафізичний, матеріалістичний, ідеалістичний, антропологічний, персоналістичний, комунікативний, герменевтичний, синергетичний [17, с. 87].

На нашу думку, основу дослідження проблеми має складати антропологічний підхід. Необхідно зазначити, що він надає можливість дослідити правові засоби в аспекті людського буття та відповідності інтересам людини, у силу чого правові засоби сприймаються через природу буття людини, є засобом подолання її конфліктності та досягнення визначених правом результатів. Філософсько-антропологічний дослідницький підхід у юридичній науці тісно пов'язують з філософією людини (що, звичайно, не заперечує його зв'язок з культурною, соціальною антропологією, психологією тощо). Правова антропологія як елемент структури філософії права вивчає, перш за все людину,

досліджуючи її природу, протуровуючи дорогу до глибшого розуміння категорії «права людини» та правових засобів їх забезпечення та захисту, а відтак, до більш повного вивчення феномена права. Тобто, якщо наукова антропологія розкриває цей феномен через аналіз багатьох форм права, то правова антропологія як складова частина філософії права з'ясовує основоположні «характеристики» індивіда, його ціннісні орієнтації тощо. У зв'язку з цим можна стверджувати, що підґрунтя для висновків створює філософія людини (на відміну від науки юридичної антропології, яка сформувалася завдяки розробленню етнологами та етнографами проблем правової охорони самобутності корінних малочисельних народів, проблем узгодження правової системи аборигенів і правової системи, внесеної у їх середовище ззовні). Таким чином, більш коректним підходом є найменування правової антропології у контексті філософії права саме філософсько-правовою антропологією. Звісно, на неї впливають також інші науки, такі як етнографія, історія, соціологія, проте такий вплив відбувається тільки у площині вирішення філософських питань.

Юридична наука загалом та її правотворчі та правозастосовні аспекти зокрема послуговуються висновками філософсько-правової антропології при застосування правових засобів у механізмі правового регулювання через те, що юрист повинен мати розуміння того, як застосовувані правові засоби впливають на людину як вихідне начало юридичної діяльності.

Для правознавця-практика необхідно орієнтуватися у людських станах (психологічних, душевних тощо), індивідуальних особливостях сприйняття правових засобів, причинах, умовах певної поведінки особи, «потребовому механізмі» людської життєдіяльності, функціях принципу відповідальності тощо, щоб заснувати роботу на раціональній основі з урахуванням «людського чинника», що сприятиме гуманізації правотворчої, правозастосовної, правотлумачної діяльності. При цьому перед ученими поставатиме завдання, використовуючи, зокрема, філософсько-антропологічний підхід, збирати, систематизувати науковий матеріал, виробляти нові ідеї, за допомогою яких

можна «творити» цінності, вводити їх у модель ціннісних орієнтацій юриста й утверджувати антропоцентричну систему його світогляду [18, с. 122].

Герменевтичний підхід засновано на вченні про роз'яснення категорій та їх змісту, тому вивчення правових явищ здійснюється в межах герменевтичного кола, коли для розуміння цілого явища досліджують його окремі частини. Вирішальними для герменевтики є такі чинники: 1) визнання розуміння центральною філософською категорією; 2) розгляд проблеми перед-розуміння (pre-understanding); 3) погляд на інтерпретацію як дискусію в межах певної спільноти [19, с. 104].

В цьому аспекті важливою є теорія інтерпретації Е. Бетті [20, с. 88], яка є подібною до версії герменевтики В. Дільтея [21]. Його науковий підхід виокремлює певні ознаки герменевтичного аналізу, одночасно припускаючи можливість та необхідність розробки загальної теорії інтерпретації та герменевтичної деонтології. Саме вони формують базові правила щодо об'єкта і суб'єкта розуміння. Також, В. Дітель критикує погляди Г. Гадамера [22], мотивуючи це тим, що, на їх основі, неможливо отримати критерії правильності розуміння.

Телеологічний підхід визначає мету як основний компонент детермінації. Всі решта компонентів при цьому є складовою процесу детермінації лише відносно мети, а також ступенями розгортання змісту цієї категорії. Для досягнення однієї мети можуть бути придатними кілька різних правових засобів. Використовувані правові засоби не впливають на виникнення мети, адже на цій стадії ті чи інші речі та явища взагалі не існують в якості правових засобів. Однак на стадії реалізації мети відносини «мета-засіб» стають двосторонніми: самі засоби та порядок їх функціонування впливають на досягнення мети, а іноді навіть коригують її зміст. Засіб є можливістю для здійснення мети, але його не можна розглядати як критерій можливості тієї чи іншої мети виступати у ролі цільової причини [23, с. 83]. У контексті телеологічного підходу доречною є думка А. В. Борзенка, який зазначив, що відсутність засобів для досягнення

певної мети означає лише те, що на даний час вона не є предметом безпосередньої практики, а є справою практики майбутнього [24, с. 25].

Таким чином, телеологічний підхід надає змогу визначити конкретні правові засоби, які будуть найбільш ефективними щодо досягнення певної мети правового регулювання. Відповідно до телеологічного підходу мета обумовлює правові засоби, а не навпаки. Таким чином, основними причинами можливої невідповідності результату меті є властивості самих правових засобів, а також порушення порядку їх функціонування (застосування). Часто непридатність правових засобів, що використовуються для досягнення мети, виявляється вже на стадії взаємодії цих правових засобів та їх мети.

Важливою передумовою реалізації певного методологічного підходу в межах методології дослідження державно-правової дійсності є визначення набору методів, відображаючих з одного боку відповідну картину світу у межах якої розкриваються визначені світоглядні орієнтири, а з іншого філософські основи підходу, що представлені понятійно-категоріальним апаратом, а також методологічними принципами. Зокрема, у межах діяльнісного підходу визнається допустимість використання функціонального, системного, структурного, історичного, статистичного методів та методу порівняння [16, с. 280], тоді як використання математичних методів прямо пов'язується з системним підходом та його евристичними можливостями.

Важливого значення для пізнання правових засобів мають принципи наукового пізнання. Принципи забезпечують істинність наукових засобів, їх об'єктивність, неупередженість та функціональність. Принципи права являють сукупність ідей, пояснень та вимог, які мають науковий характер, є загальноновизнаними та забезпечують єдність процесу пізнання [25, с. 252]. Ці ідеї та положення, які є вихідними, універсальними, мають загальне значення та відображають суттєві пояснення теоретичних конструкцій.

Важливого значення для дослідження правових засобів, на нашу думку, мають наступні принципи:

- *всесторонності*, що забезпечує дослідження правових засобів не як окремо взятих категорій, що мають самостійне значення, а як багатоаспектні, що взаємодіють з іншими елементами механізму правового регулювання;
- *історизму*, тобто використання у процесі з'ясування проблем становлення наукових уявлень про правові засоби та особливості їх сучасних інтерпретації;
- *комплексності*, що надає можливості дослідити правові засоби не лише як правову категорію, а і з точки зору філософії, політології, соціології в аспекті з'ясування природи та сутності правових засобів;
- *системності*, який забезпечує необхідність врахування вже існуючих наукових ідей і положень, постійне та безперервне здійснення наукових пошуків та забезпечення врахування висновків інших наук у процесі дослідження правових засобів.

У сучасній юридичній літературі існують різні наукові позиції щодо виокремлення різних методів. Найбільш обґрунтованим і поширеним є їх розподіл на 4 рівні: 1) філософсько-світоглядні методи; 2) загальнонаукової методи; 3) спеціально-наукові методи; та 4) конкретно-наукові методи.

Слід зазначити, що вироблення методів наукового дослідження завжди являє собою складний процес, який обумовлюється попередніми уявленнями про об'єкт дослідження. Саме такі попередні уявлення стають основою, об'єктивною підставою методу у результаті переосмислення в правила та прийоми пізнання. У свою чергу, застосування визначеного методу надає змогу уточнити та доповнити уявлення про об'єкт дослідження. Саме наукові підходи до досліджуваної дійсності і становлять в найбільш загальному вигляді наукову картину світу, що являє собою один із компонентів науки.

Використання формально-логічних методів для дослідження проблеми правових засобів дозволяє чітко визначити та зрозуміти проблеми даної сфери, забезпечує можливість вибудувувати чітку понятійно-термінологічну систему, а також служить безпосередньою інтелектуальною основою для осмислення

юридичної практики в досліджуваній галузі. З логічної точки зору правові засоби - це певні дії при досягненні певної мети, яка визначена правом. Юридичне поняття правових засобів знаходить своє безпосереднє вираження в загальній теорії права і утворюється, по-перше, за законами формальної логіки, а по-друге, з метою функціонування в якості спеціального юридичного терміну, перш за все на практиці.

Застосування діалектичної методології для дослідження правових засобів полягає в поєднанні універсальності з конкретністю, у здатності осмислити конкретний правовий засіб в категоріальному ключі. Це поєднання відбувається за умови первинності змісту по відношенню до форми і мінливості змісту, в тому числі і внаслідок розвитку думки про предмет дослідження – правові засоби. Це поєднання є поступовим переходом в іншу форму, в нове поняття, для якого залишається стара словесна оболонка. Розвиток понятійного апарату дослідження в даному випадку йде не за допомогою його диференціації, а за допомогою змістовного насичення використовуваних в ньому понять.

Класична діалектична методологія аналізу, яку можливо застосувати і для дослідження правових засобів, базується на гегелівському шляху дослідження - «сходження від абстрактного до конкретного». У пошуках способу розгортання визначень думки Ф. Гегель [26] знаходить принцип руху пізнання від найпростіших, абстрактних визначень до конкретного, багатостороннього знання. З одного боку, вказаний дослідний шлях можна назвати правильним в науковому відношенні, оскільки абстрактні визначення ведуть до відтворення конкретного за допомогою мислення. Таким чином, деякі елементи діалектики можуть бути успішно використані у вивченні понятійного апарату дослідження правових засобів.

Однак, з іншого боку, якщо в рамках формально-логічної методології поняття є внутрішньо узгодженою сукупністю ознак, то в рамках діалектичної методології поняття являють собою сукупність внутрішніх протилежностей, що проявляються в міру розвитку цього змісту. Теорія правових засобів як змістовна теорія можлива тільки за умови застосування до її понятійного апарату

діалектичної методології. Тоді визначення понять пов'язується не стільки з пошуком відповідних дефініцій, скільки з накопиченням їх змісту. В рамках цього розуміння теорія правових засобів представляється як безперервний і суперечливий процес.

Соціологічна методологія відноситься до базових для методологій права (разом з формально-логічною і діалектичною). Їх єдність забезпечує необхідну глибину і повноту теоретичного знання про правові засоби і з точки зору їх сутності, і з точки зору їх проявів. Метою соціологічного дослідження в правовій науці є встановлення і розкриття соціальних чинників, що викликають появу передумов існування певного правового інституту, а також його розвитку під впливом певних факторів, громадських сил. Прикладом застосування соціологічної методології може служити пізнання сутності правових засобів за допомогою встановлення причин, що їх породжують. Разом з цим до дослідження правових засобів не придатна методологія конкретно-соціологічного аналізу та соціології середнього рівня, хоча їх результати, звичайно, можуть бути використані як ілюстративно-емпірична основа для деяких теоретичних тверджень.

Системна методологія в силу свого загальнонаукового характеру може з успіхом застосовуватися для дослідження проблем, пов'язаних з правовими засобами, проте до базових класичних методологій в силу своїх особливостей відноситись не може. Сутність системної методології полягає в утворенні за допомогою абстрагування або конструювання систем під певну мету пізнання і, як наслідок, під певні атрибути.

Згідно з основними постулатами загальної теорії систем, можна зробити висновок: система правових засобів - це відкрита динамічна система, що володіє якостями єдності і цілісності, активно взаємодіє з правовим та соціальним середовищами. Застосування системної методології пов'язано з конкретизацією та обмеженнями, що обумовлюються галуззю, яка нас цікавить – з системою правових засобів. Її застосування також допускає широке залучення аналогій. Для системного методу характерний цілісний розгляд правових засобів, при

якому їх взаємозв'язок призводить до виникнення нових інтеграційних властивостей системи, які відсутні у складових її об'єктів. Призначення системної методології полягає також в тому, щоб встановити системоутворюючі властивості різних правових засобів в рамках певного типу правового регулювання як ознаки єдиного цілого (що сполучається з питанням про природу і суть правових засобів в теорії права), а також у створенні пізнавальної теоретичної моделі правових засобів, пов'язаної з певним обсягом завдань.

Слід зазначити, що при системному підході правові засоби слід розглядати як відносно самостійні елементи певної цілісної системи, що утворюють підгалузь теорії права. При цьому сукупність правових засобів, що регулюють певний вид правовідносин, розглядається як теоретична система (підсистема), що узгоджується з основними положеннями загальної теорії систем. Іншими словами, системний підхід передбачає розгляд правових засобів як самостійного і невід'ємного елементу механізму правового регулювання як системи більш високого порядку. Таким чином, системний аналіз правових засобів заснований на функціональній своєрідності структурних елементів і в кінцевому рахунку підпорядкований завданню з'ясування природи правових засобів, витоків їх становлення в механізмі правового регулювання.

Звернення до системного вивчення правових засобів є одним з найважливіших методологічних напрямків розуміння їх феномену в праві, в рамках якого набуває іншого вираження пошук оптимальних шляхів підвищення ефективності застосування всього комплексу правових засобів і способів впливу на суспільні відносини для найбільш повного використання регулятивного і охоронного потенціалу сучасного права. Розгляд правових засобів як системи може дати чітке уявлення про необхідний обсяг і межі економічної свободи для учасників ринкових відносин, а також їх законодавчих гарантії з метою забезпечення оптимального поєднання і гармонізації приватних і публічних інтересів. Можливо, що під впливом системного підходу юриспруденція знайде більш досконалі методи і прийоми правового регулювання суспільних майнових відносин.

Концепція самоорганізації права розкривається через синергетичну методологію та підкреслює небезпеку дезорганізації. Її основним об'єктом є аналіз функціонування правовідносин через призму непередбаченої реакції суб'єктів. Синергетичний метод призводить до нового осмислення питання подолання та нівелювання суперечностей між різними правовими засобами. Звернення до синергетичного вивчення правових засобів відкриває нові грані в дослідженні їх феномену в цілому. Оскільки система правових засобів являє собою певну відкриту динамічну систему окремих правових засобів, синергетична методологія буде сприяти розгляду якісних змін такої складної відкритої системи в макромасштабах на основі дослідження процесів самоорганізації, підтримки і розпаду елементів структур в рамках загальної системи. Таким чином, синергетика радикально змінює наші стереотипи мислення, спростовує негативне ставлення до нестабільності і хаосу, що також є передумовою до більш осмисленого сприйняття феномена правових засобів.

Аксіологічна методологія може бути застосована також до проблеми дослідження правових засобів, так як право може розглядатися в аспекті їх ціннісної природи, оскільки цінність правових засобів пояснюється тим, що вони є основним інструментом досягнення мети і інтересів правового регулювання як такого. До переваг аксіологічної методології можна віднести те, що саме на її основі з'являється можливість обґрунтувати первинність дозволеного (у тому числі і як дозволеного) в системі правових регулятивів. У рамках аксіологічного методології понятійний апарат дослідження утворюють базові, змістоутворюючі поняття - цінність правових засобів в механізмі правового регулювання. Як відзначають деякі вчені, щоб зрозуміти сутність такого складного явища, як право, необхідно розкрити природу волі, яка виражається в юридичних нормах, встановити характер інтересів і цілей, які задовольняються за допомогою цих норм.

Роль історичного методу у вивченні правових засобів, крім з'ясування природи виникнення і розвитку, полягає в забезпеченні систематичного вивчення даної категорії. Особливу цінність представляє історико-

антропологічний підхід до пізнання минулого, який, як вважає М. А. Дамірлі, вводячи нетрадиційні дослідні параметри в історичне пізнання права, відкриває і нові перспективи розвитку знання про право, помітно розширюючи рамки історико-правових досліджень, допомагаючи виявити потаємні пласти глибинної соціально-правової структури і розкриваючи невідомі сторінки історії правового життя людини [27, с. 159].

Однак слід зазначити досить обмежену практичну корисність глибокого історичного аналізу і визначення генеалогії тих чи інших інститутів і явищ з метою виявлення готових правових моделей сучасних проблем в теорії правових засобів в силу мінливості умов людської життєдіяльності, технічного та інтелектуального прогресу суспільства. У зв'язку з цим питання про необхідність вивчення і аналізу історії розвитку правових засобів у вітчизняній теорії права не слід перебільшувати і доцільніше вирішувати в рамках окремого конкретного історичного дослідження. Звісно ж, що історична складова теоретичного дослідження в значній мірі позбавлена практичного значення і повинна бути по можливості мінімізована.

Важливим методологічним моментом дослідження правових засобів, на нашу думку, є те, що ефективність як самої системи правових засобів, так і конкретних окремих правових засобів має ряд принципових аспектів, тому сучасна методологія повинна бути плюралістичною. Правові засоби повинні вивчатися з позицій не тільки класичних методологій наукового пізнання: формально-логічної, діалектичної, історичної, соціологічної або аксіологічної. Нові аспекти у вивченні правових засобів відкривають також соціологічна методологія, системна методологія і синергетика, які виключають ізольований розгляд кожного правового засобу в рамках їх комплексного дослідження. Системний, а слідом за ним і синергетичний методи роблять проблематику правових засобів в праві сферою існування відкритих, далеких від рівноваги нелінійних систем, що знаходяться в світі, що саморозвивається, в якому порядок і хаос взаємопроникають і трансформуються один в одного.

Теорія правових засобів в праві носить певний концептуальний (установчо-світоглядний) характер, а сам цей феномен настільки складно-струкурований та багатосторонній, що обмеження дослідження тільки однієї методологією веде до однобічності теорії правових засобів. У зв'язку з цим вважаємо, що сучасна методологія теорії права повинна розвиватися на основі здійснення принципу плюралізму. Застосування принципу плюралізму в праворозумінні, розгляд права як універсального регулятора суспільних відносин з більш широких філософських, соціологічних, психологічних, телеологічних позицій викликають потребу по-новому поглянути і на методологію сучасних правових досліджень. У зв'язку з цим необхідна конкретизація цих методів, їх предметна інтерпретація, вдосконалення і подальша розробка з урахуванням конкретних завдань і цілей дослідження правових засобів в праві. Одночасно застосування всього арсеналу сучасних методологічних засобів є творчим процесом, що вимагає певного знання наукової методології і розуміння специфіки досліджуваної області знання.

1.2 Становлення наукових уявлень про правові засоби та їх сучасні інтерпретації

Проблема правових засобів є науково та практично ваговою. Їх своєчасне та якісне удосконалення стає все більше актуальним на сучасному етапі розвитку правової системи. Завдяки науковому вирішенню зазначеної проблеми буде можливо оптимізувати механізм правового регулювання та покращити національну правову систему. Категорія «правові засоби» узагальнює явища правової дійсності, які мають на меті досягнення поставлених законодавством цілей. Дана категорія об'єднує ідеальне (мету) з реальним (результат), тобто інструменти і технологію. Саме у цьому аспекті багатоаспектні юридичні феномени можливо вивчати як засоби.

Метою цього підрозділу є з'ясування етапів становлення наукових уявлень про правові засоби. Їх реалізація можлива за умови виконання наступних завдань:

- 1) виокремлення особливостей кожного з етапів;
- 2) обґрунтування поняття правових засобів та їх властивостей;
- 3) визначення критеріїв класифікації та видів правових засобів;
- 4) здійснення наукового аналізу функціонального призначення правових засобів;
- 5) дослідження принципів взаємодії правових засобів.

Категорія «правові засоби» характеризується тривалим історичним формуванням доктринальних визначень та уявлень про їх функціональне призначення. Основа їх розуміння була обґрунтована ще у працях дореволюційних вчених. Так, Л. І. Петражицький, розробляючи психологічну теорію права, зазначав, що основним методом право-політичного мислення є психологічна дедукція, умовиводи на основі належних психологічних посилянь відносно тих психолого-мотиваційних та педагогічних наслідків, які мають бути отримані в результаті дій відомих основ та інститутів права, або відносно тих законодавчих засобів, які здатні викликати відомі бажані психологічно-мотиваційні та педагогічні ефекти [28].

Важливим етапом обґрунтування правових засобів стало їх дослідження на галузевому рівні, а саме в межах трудового та цивільного права. Одна з перших спроб обґрунтування правових засобів пов'язана з ідеями Б. І. Пугінського щодо їх застосування у сфері господарських відносин. Вчений зазначав, що правові засоби являють собою поєднання (комбінацію) юридично значущих дій, реалізованих суб'єктами з певною мірою розсуду, не слугують досягненню їх цілей (інтересів), що не перечать законодавству та інтересам суспільства. Він доречно зазначав, що правові реалії необхідно вивчати не ізольовано, а в органічному поєднанні з діяльністю як її засобу [29, с. 87].

Такий підхід був критично сприйнятий деякими вченими, які зазначали, що правові засоби тому й називаються правовими, що вони передбачені нормами права, та вказували на те, що виходячи з ідей Пугінського виникає більша невизначеність у науковій та прикладній інтерпретації правових засобів: під однією рубрикою об'єднуються різнопланові явища правової дійсності – власне правові засоби, до яких Пугінський відносить правові явища (договір, позадоговірні зобов'язання, різні заходи майнової відповідальності, заходи захисту та інше) і діяльність суб'єктів щодо їх використання. Вчений вважає, що правові засоби передбачені нормами права, поза нормативною сферою існувати не можуть, саме правові норми надають засобам регулювання правового характеру. Отже, було зазначено, що правові засоби як інституційні утворення (установлення, форми) правової дійсності, які у своєму реальному функціонуванні, використанні в процесі спеціальної правової діяльності призводять до досягнення визначеного результату у вирішенні соціально-економічних, політичних, моральних та інших завдань та проблем, які постають перед суспільством та державою на сучасному етапі. Таким чином, фактично звужено існування правових засобів як правового інструментарію, сприймаючи їх через інструментальне розуміння права.

С. С. Алексєєв вказував на те, що право як нормативне інституційне утворення складається з множини «атомів» - юридичних норм, прав та обов'язків, санкцій, інших елементів правової матерії, які можуть бути визначені

під певним кутом зору в якості правових засобів [30, с. 167]. На думку вченого, правові засоби – це об'єктивовані субстанційні правові явища, наділені визначеними властивостями, що дозволяють реалізацію потенціалу права, його силу. Саме тому правові засоби як жодні інші правові явища складають таку категорію, яка покликана розкрити соціальну цінність права. Відображена в правових засобах соціальна сила і характеризує їх як істотні цінності. Правові засоби – не просто інструменти вирішення життєвих ситуацій, тих або інших соціальних завдань. Соціально-політичний зміст проблеми правових засобів виражається в тому, що вони є не тільки соціальною необхідністю і певним чином об'єктивованою закономірністю, а й оптимальним засобом вирішення завдань, що постають перед суспільством, засобом, який відображає соціальну цінність права як регулятора суспільних відносин.

Таким чином, в межах першого етапу дослідження правових засобів, який ми умовно можемо називати *початковим*, у юридичній науці було поставлено завдання щодо необхідності дослідження правових засобів, сформовано найпростіші уявлення про них на галузевому рівні, які у більшості були сприйняті критично.

Узагальнюючи особливості цього етапу, необхідно зазначити, що:

- 1) правові засоби були ототожнені з правовою діяльністю, що викликало певні критичні погляди деякими вченими;
- 2) правові засоби розглядались як правові явища та інституційні утворення;
- 3) правові засоби обґрунтовувались виходячи з інструментального розуміння права;
- 4) на теоретичному рівні правові засоби ототожнювались з правовими формами як «атоми» права;
- 5) роль правових засобів зводилась до вирішення соціальних завдань суспільства.

Звичайно таке розуміння правових засобів потребувало суттєвого доопрацювання, що було зроблено в межах наступного етапу – формування доктринальної основи розуміння дослідницької категорії.

Вперше загальнотеоретичне, а не лише галузеве бачення правових засобів було обґрунтовано у юридичній літературі в процесі обґрунтування механізму правового регулювання як єдиної системи правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативна правова дія на суспільні відносини. При цьому правові засоби розглядаються не ізольовано, а у поєднанні з іншими спеціальними регуляторами, соціально-економічними факторами, поведінкою та діяльністю в сфері правового регулювання. Багатоаспектний підхід до механізму правового регулювання дозволив дослідити його в психологічному аспекті, тобто у зв'язку з формуванням та дією в правовій сфері мотивів поведінки учасників суспільних відносин, інших психологічних явищ та факторів. Так, на початковій стадії правового регулювання загальна регламентація, впорядкування суспільних відносин здійснюється за допомогою правових норм регулятивного та охоронного характеру, які відображені в системі нормативно-правових актів та в окремих правових інститутах [31]. Цей блок має забезпечувати введення та підтримання різних правових режимів, які відображають особливості окремих галузей права та правових інститутів.

Наступний блок правових засобів забезпечує дію права на стадії виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин. Головним засобом, який забезпечує перехід загальних приписів правових норм в практичну площину виступають правовідносини. До правових засобів, що забезпечують динаміку правовідносин, їх виникнення та розвиток є юридичні факти в їх інституційному прояві: договори, односторонні акти та правозабезпечувальні засоби. Особливе значення на цьому рівні мають способи правового регулювання: дозволи, заборони, позитивні зобов'язання.

На завершальній стадії правового регулювання реалізація права здійснюється за допомогою спеціальних правових засобів у взаємодії з іншими складовими механізму реалізації права.

Окрім стадійності застосування правових засобів, можливо розподілити явища правової дійсності на три великі групи:

1) *правові установлення*, які складають субстанцію права, тобто явища-регулятори, що утворюють «вузлові пункти права, первинні центри правової дійсності навколо яких групуються інші правові явища: норми права, правовідносини, правоздатність, правомочності та компетенції, суб'єктивні права та обов'язки, договори, юридична відповідальність тощо. До цієї групи науковець включає і різноманітні правові форми, які в силу єдності змісту та форми права, його інституційного характеру знаходяться у єдності з правовими установленнями – законодавчі та інші нормативно-правові акти, індивідуальні акти та інші юридичні документи;

2) *правова діяльність*, тобто система дій та операцій суб'єктів з використанням правових форм та установлень, що націлена на виконання поставленої мети – правотворчість, реалізація права, застосування права та тлумачення;

3) *суб'єктивні явища правової дійсності*: правосвідомість, її рівні та інші структурні елементи, суб'єктивні явища правової культури, юридичні конструкції правової науки.

Доктринальні теорії правових засобів конкретизуються та отримують подальшу розробку на галузевому рівні, особливо у сфері процесуальних правових галузей та інститутів. У процесуальному праві, особливо у галузі його реалізації, дія процесуально-процедурних правових засобів виявляється особливо чітко. Поза сферою практичного застосування дія процесуальних інститутів взагалі не може бути зрозумілою та дослідженою.

За своєю правовою сутністю правові засоби складають основу механізму правового регулювання. Доцільний вибір правових засобів в тому чи іншому варіанті правовідносин забезпечує найбільш оптимальну дію як механізму правового регулювання, так і механізму соціально-економічної та політичної систем. Він забезпечує взаємодію права з економічними, соціально-політичними, моральними та іншими засобами.

При характеристиці правових засобів виявляються їх відмінні риси та особливості як інституційно-функціональних утворень правової дійсності, інструментів у вирішенні соціально-економічних та інших завдань, що стоять перед суспільством на певному його етапі. В аспекті інструментального підходу правові засоби мають всі властивості, які характеризують право як систему правових засобів: публічністю, доступністю, конкретністю, реальною застосовністю, гарантованістю. Ці властивості надають правовим засобам інструментальність, і навіть можливість практичного використання.

Правові засоби передбачені нормами права, поза нормативною сферою вони існувати не спроможні; саме правові норми надають розглянутим засобам регулювання правовий характер. Правові явища, що розглядаються як правові засоби характеризуються переважно з точки зору їх регулятивних та охоронних функцій та можливостей, що і виражає суть того спеціально-наукового підходу, який названий інструментальним. У цьому і полягає глибокий практичний зміст формування в загальній теорії права спеціально-наукової теорії правових засобів, яка може виявитися здатною виявити не тільки соціальну необхідність використання правових засобів, а й запропонувати оптимальні варіанти їх підключення до вирішення соціально-економічних, політичних завдань та проблем, що стоять перед суспільством та державою. Правові засоби передбачають їх використання у випадках і в порядку встановлених у законі, принаймні на засадах загальної правомірності діяльності щодо їх застосування, тобто. використання правових коштів має відповідати принципам та засадам законності.

Правові засоби є ланками однієї цілісності права у його інструментальному розумінні. Тому між правовими засобами простежується глибокий зв'язок. Якщо окремо взятий правовий засіб - це особливий, одиничний фрагмент правової субстанції, то єдності та взаємодії вони утворюють комплекс засобів, тобто. юридичні механізми, що діють спільно на тих чи інших етапах правового регулювання. У площині нормативного матеріалу правові засоби відокремлюються у спеціальних правових інститутах, субінститутах,

комплексних правових утвореннях, котрим характерний свій перелік правових засобів, як своєрідний і специфічний юридичний інструментарій. У процесі реалізації права правові засоби утворюють механізм реалізації права, який на окремих ділянках правового регулювання, у різних правових режимах, і типах правового регулювання також вимагає використання певних різновидів правові засоби, які надалі можуть бути використані та відокремлені у відповідних категоріях юридичних ситуацій (соціальний та комерційний договір майнового найму, опіка, застава, конфіскаційні санкції тощо).

Аналіз правових засобів та діяльності у сфері їх використання в процесі реалізації права надає можливість визначити механізм реалізації права як систему правових засобів, які в своєму функціонуванні обумовлюють практичне здійснення об'єктивного та суб'єктивного права, досягнення кінцевих соціально-економічних результатів при вирішенні конкретних соціальних задач.

На нашу думку, саме в аспекті механізму правового регулювання формується концепція уявлень про правові засоби як структурний елемент механізму правового регулювання. Це обумовлює необхідність визначення основних рис самого механізму правового регулювання:

1) за його допомогою здійснюється дія і кінцева реалізація права до моменту його перетворення в практичну поведінку суб'єктів коли відбуваються фактичні зміни суспільних відносин;

2) правові засоби, які належать до механізму правового регулювання використовуються відповідно до їх функціонального призначення та їх значення у практичній діяльності. Механізм правового регулювання характеризується всіма правовими ознаками в їх визначеному зміненому вигляді;

3) механізм правового регулювання в своєму реальному функціонуванні призводить не лише до передбачених юридичних перетворень правової дійсності, а і до певних наслідків, вирішенню визначених соціально-економічних, політичних, моральних та інших задач, які задовольняють інтереси індивідів, груп осіб та суспільства загалом цілому. В цьому контексті механізм правового регулювання можливо поділити на три блоки:

- правові засоби, які складають нормативну основу цього механізму, формуються в законодавстві в результаті законодавчої діяльності. До таких правових засобів науковець відносить: акти державної реєстрації товариств, зміни та доповнення до статутів товариств або їх затвердження у новій редакції;

- правові засоби, які створюються державно-владними органами в результаті правозастосовної діяльності і в необхідних випадках використовуються суб'єктами правозастосування. Правозастосовна діяльність, окрім інших, виконує функцію індивідуального нормативного регулювання суспільних відносин, націлену на конкретизацію прав та обов'язків, визначення їх обсягу;

- правові засоби автономного значення можуть формуватися самими суб'єктами, які не мають державно-владних повноважень для їх подальшого використання при реалізації права і в цих випадках включаються до механізму правового регулювання як правові засоби внутрішньої (локальної) дії.

Н. М. Оніщенко визначає правові засоби як інституційні утворення (форми) правової дійсності, що у своєму реальному функціонуванні та використанні в процесі спеціальної правової діяльності зумовлюють досягнення визначеного результату у вирішенні соціальних завдань і проблем, які постали перед суспільством та державою на певному етапі. Загальні правові засоби використовуються для постановки основних цілей і виконання кола завдань правового регулювання [25, с. 239].

Правові засоби також визначаються як правові явища, які виражають спеціальну цінність права та забезпечують досягнення соціальних (зокрема, юридичних) результатів [32, с. 373] та особливий клас інституційних явищ правової дійсності, які втілюють регулятивну силу права, яким належить роль її активних центрів [33, с. 104].

На думку Н. Зайця, правові засоби є субстанціональними явищами, що відрізняються від інших компонентів правової дійсності. Так, по-перше, вони відрізняються від явищ правової дійсності, тобто правотворчості, правореалізаційних та правозастосовних актів (тлумачення, винесення рішень

тощо); по-друге, вони також відрізняються від явищ суб'єктивної сфери правової дійсності, тобто правосвідомості, суб'єктивних аспектів у правовій культурі та правовій науці. Обидва аспекти мають застосування у правовому регулюванні та належать до частини його механізму. У цьому випадку можливо говорити про регулятивні аспекти правосвідомості та застосування права. Але регулятивні елементи сам по собі не створюються ними, тобто вони не є правовими засобами. Саме тому ці два компоненти правової дійсності є пов'язаними з правовими засобами, але безпосередньо до їхнього складу не входять [34, с. 203].

Ю. Настяк визначає правові засоби як правові явища, які забезпечують досягнення юридичних наслідків, дають можливість перевести правові вимоги у правомірну поведінку суб'єктів, належно врегулювати суспільні відносини [35, с. 24].

Таким чином, дії суб'єктів не включаються до переліку правових засобів, що діють в межах механізму правового регулювання, а «приставляються» їм, як окремо існуюче явище.

Період *формування доктринальної основи* уявлень про правові засоби характеризується наступними, іноді не безсуперечними, ідеями:

1) правові засоби розглядаються не ізольовано, а у єдності з іншими спеціальними регуляторними соціально-економічними факторами та правовою поведінкою;

2) правові засоби розглядаються в залежності від стадії правового регулювання;

3) обґрунтовуються процесуальні аспекти правових засобів;

4) правові засоби визначаються як системне утворення;

5) правові засоби характеризуються ізольовано від дій суб'єктів.

У результаті аналізу сучасної юридичної літератури можливо дійти висновку про формування тенденції щодо існування двох підходів до визначення категорії «правові засоби»: широкого та вузького. Представники широкого підходу розглядають правові засоби як сукупність юридичного інструментарію та діянь суб'єктів. Представники вузького підходу до розуміння правових засобів

розкривають їх лише через категорію «юридичний інструментарій». Так, П. М. Рабінович в механізмі правового регулювання відокремлює наступні обов'язкові складові: норми права (моделюють, регламентують суспільні відносини), нормативно-правові акти («організують» зміст правових норм, виражають їх зовні, забезпечують набуття ними чинності), юридичні факти (породжують, змінюють або припиняють суб'єктивні юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів), правовідносини (конкретизують взаємні юридичні права та обов'язки персоніфікованих суб'єктів); акти тлумачення (з'ясування) змісту правових норм, акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Зазначені засоби правового регулювання, система яких утворює його механізм, є, так би мовити, юридичними інструментами, що їх використовує держава (через свої органи), а також інші учасники суспільного життя — суб'єкти права — для досягнення тих чи інших цілей [36, с. 154].

Слід зазначити, що більш обґрунтованим є підхід, за якого зі складу механізму правового регулювання виключаються акти діяльності суб'єктів права, зокрема щодо реалізації прав і свобод, ніж той, за якого під механізмом правового регулювання розуміється система юридичних засобів, до якого включаються акти реалізації права, які одночасно не визнаються фактичними правовими засобами.

Існуюча в юридичній літературі точка зору на правові засоби як субстанційні феномени відображає лише частину істини. Ігнорування в інструментальному підході засобів-діянь (технологій) та акцент лише на інституційній стороні розуміння юридичних засобів не дозволяє повністю враховувати всі ті фактори, за допомогою яких можливо досягнути поставлених цілей. Тільки субстанційні явища не можуть автоматично привести до необхідного результату, оскільки задля цього вимагаються ще й певні діяння та активність, пов'язані з використанням таких явищ. Засоби-установлення та засоби-діяння створюють разом необхідний та самодостатній для досягнення конкретної мети інформаційно-енергетичний комплекс ресурсів.

Виходячи з вищенаведеної позиції, слід розглядати правові засоби як правові явища, що відображені в інструментах (установленнях) та діях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей. Головне в теорії правових засобів – які соціальні завдання вони можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можливо використовувати в практичній правовій діяльності з метою досягнення соціально значущих результатів.

Таким чином, прихильники широкого підходу до розуміння категорії «правові засоби» розширюють інструментальне розуміння права та включають в одну площину до інструментарію і дії суб'єктів з його реалізації. Проаналізувавши існуючі доктринальні підходи до розуміння категорії «правові засоби» можемо дійти висновку, що в розумінні цієї категорії відбувається зміщення до широкого підходу, за якого до системи правових засобів включаються як інструменти, так і дії суб'єктів щодо їх реалізації.

Таким чином, актуальною та практично ваговою постає проблема удосконалення правових засобів у правотворчому та правореалізаційному процесах. Вирішення цієї проблеми дозволить оптимізувати механізм правового регулювання саме через правові засоби як інструменти і процеси, які мають забезпечувати цілі, поставлені законодавством. Саме категорія «правові засоби» пов'язує мету з результатом та об'єднує в собі як елементи ідеального (інструменти), так і елементи реального (технології).

Отже, особливості сучасного етапу дослідження правових засобів полягають у наступному:

- 1) наявність двох підходів до визначення правових засобів: вузького, що пов'язують цю категорію з юридичним інструментарієм, та широкого, що розглядають правові засоби як сукупність юридичного інструментарію та діянь суб'єктів;

- 2) виокремлення мети правових засобів – дослідження соціально значущих результатів;

3) акцентування уваги на значенні цієї категорії для досягнення законодавчо визначених цілей;

4) виокремлення властивостей правових засобів як юридичного феномену;

5) характеристика правових засобів як теоретико-правової категорії, що має певні лише їй притаманні ознаки і властивості як теоретико-прикладного явища, що має особливу мету та функціональне призначення.

Виходячи із проаналізованих вище ідей, вважаємо, що *правові засоби* – це правові явища, що поєднують у собі інструменти, націлені на задоволення суспільно значущих цілей у правовій площині, та діянь суб'єктів права щодо застосування таких інструментів. В якості правових засобів виступають норми та принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, акти реалізації прав тощо. Це категорія, що є самостійною та характеризується лише їй притаманними рисами.

Серед ознак правових засобів науковці називають, зокрема, те, що вони є правовими явищами, переводять правові вимоги в соціальну поведінку суб'єктів, виражають соціальну цінність права, забезпечують досягнення суспільно (зокрема, юридично) значущих результатів, є оптимальним інструментом організації суспільних відносин, є соціально необхідними, відображають частку правових засобів у системі соціального впливу, відображають рівень правового розвитку суспільства [32, с. 375].

Відповідно до сучасних наукових підходів, правові засоби характеризуються такими ознаками:

- є засобами узагальнення способів забезпечення права та інтересів суб'єктів права;

- мають інформаційно-енергетичні якості та застосовують ресурси права задля забезпечення інтересів суб'єктів правовідносин;

- поєднуються між собою, є основними складовими елементами механізму правового регулювання;

- мають певні юридичні наслідки та заплановані результати;

- зазвичай забезпечуються державою.

На думку автора, цей перелік важливо доповнити важливими властивостями правових засобів, адже вони:

- мають правовий характер;
- мають визначену форму виразу;
- відображаються у правових документах;
- спричиняють психологічний вплив на суб'єктів права;
- є засобом узгодження інтересів суспільства та особи;
- закріплюють моделі правомірної поведінки суб'єктів;
- визначають характер поведінки суб'єктів з т. з. її відповідності чи суперечності вимогам права;
- стимулюють правомірну поведінку;
- є елементом механізму правового впливу [31].

Важливим елементом дослідження правових засобів є визначення їх основних типів та видів, що, зокрема, обумовлює необхідність аналізу засобів-установлень і засобів-діянь та притаманним їм певних ознак, як елементів, які пов'язують ідеальне (мету) з реальним (результатом):

1) засоби-установлення є категорією, яка об'єднує під собою певні інструменти у вигляді суб'єктивних прав, обов'язків, пільг тощо;

2) засоби-діяння – у свою чергу об'єднують всі ті частини реального (передусім, акти реалізації права), які направлені на реалізацію засобів-установлень.

Засоби-установлення можливо охарактеризувати за наступними ознаками

- мають субстанційний характер, який визначає саму сутність явища – як реальний факт дійсності;

- інформаційність, яка характеризує закріплені у законодавстві правові інструменти, які мають форму юридичних фактів, суб'єктивних прав та обов'язків;

- статичний характер, який визначає стійку природу використовуваних правових засобів;

- вони зафіксовані у нормативно-правових актах, які вимагають певного дотримання;

- мають певні моделі застосування задля досягнення соціально значущого результату.

У свою чергу, засоби-діяння визначаються наступними ознаками:

- мають динамічний характер, який направлений на певну діяльність та використання певних інструментів;

- виявляються у реальній поведінці суб'єктів;

- мають формальний вираз у актах реалізації прав та обов'язків, які є завершальним етапом досягнення цілей.

Наприклад, до засобів-діянь можливо віднести акти реалізації прав та обов'язків як самостійні елементи механізму правового регулювання. Основа юридичної діяльності (правотворча, правозастосовна, інтерпретаційна) відноситься до юридичної технології (засобів-діянь), якщо розглядати таку діяльність через призму актів реалізації прав та обов'язків. Так, при прийнятті нормативно-правових актів, правотворчий орган реалізує свої повноваження через права та обов'язки. Аналогічно здійснюється будь-яка інша юридична діяльність, основу якої складають акти реалізації прав та обов'язків.

Правові засоби направлені на створення основоположних та гарантованих державою та суспільством можливостей для підсилення регуляторних факторів та усунення перешкод, які з'являються на шляху правового регулювання. Задля досягнення запланованої ефективності, правові засоби мають підсилювати дію позитивних факторів та зменшувати дію негативних. Якщо така дія буде недостатньою, то дія негативних факторів буде сильнішою за дію правових засобів. У результаті не буде досягнуто запланованого результату правового регулювання.

Саме правові засоби надають змогу визначити місце та призначення різноманітних юридичних явищ у процесі реалізації прав та інтересів суб'єктів у процесі правового регулювання, який в єдності являє собою механізм правового регулювання. Саме властивості правових засобів як елементів механізму

правового регулювання визначають останній як завершену та ефективну систему.

Задля досягнення запланованої мети правового регулювання необхідно дотримуватись наступного балансу, оскільки:

- недооцінка засобів-інструментів та переоцінка засобів-технологій стає причиною недоліків нормативної бази (недосконалість нормативно-правових актів та прогалини у законодавстві);

- переоцінка інструментів та недооцінка технологій має своїм результатом відрив правової форми і змісту та появу правового ідеалізму чи мертвих норм;

- одночасна недооцінка інструментів та технологій призводить до правового нігілізму, ігноруванні форми та змісту права, появі низького рівня правової культури;

- одночасна недооцінка інструментів та технологій перетікає у відрив правових утворень та процесів від дійсності, що у свою чергу призводить до недосягнення мети правового регулювання.

Вищезазначені тези ще раз підтверджують, що якісний результат правового регулювання можливий лише за ефективного та збалансованого використання різних типів правових засобів та недопущення розбалансованості механізму правового регулювання.

Правові засоби численні і різноманітні, вони виконують різні функції окремих ділянок правового регулювання, у різних видах юридичної діяльності. При цьому критерії класифікації правових засобів, їх розподіл за різними класифікаційними критеріями частково перехрещуються. Однойменні правові засоби можуть бути зараховані до різних груп, бо виконують різні завдання на окремих етапах правового регулювання.

Важливим для досягнення результату також є вид застосованих правових засобів. Їх багатоаспектність надає змогу класифікувати їх за певними критеріями.

Як зазначає Луць Л. А., класифікація правових засобів здійснюється за різноманітними критеріями: за предметом регулювання – конституційно-

правові, адміністративно-правові, цивільно-правові тощо; за роллю і функціями – регулятивні та охоронні; за характером норми права – матеріальні і процесуальні; за обсягом суспільних відносин, на які поширюється регулювання (за видом правового регулювання), - нормативні та індивідуальні; за часом дії – постійні і тимчасові; за формою правового впливу – загальні і спеціальні тощо. Особливо важливою є диференціація правових засобів за формою впливу на загальні та спеціальні, Загальні правові засоби є тими правовими засобами, основною функцією яких є здійснення морально-психологічного, інформаційного, ідеологічно-виховного та інших форм впливу на суб'єктів-учасників суспільних відносин (правова свідомість, правова культура, правові принципи, правопорядок, законність тощо). Основною функцією спеціальних правових засобів є врегулювання суспільних відносин (норми права, нормативно-правові приписи, джерела права, акти застосування права, правоінтерпретаційні акти, акти реалізації права, права й обов'язки суб'єктів, юридичні факти та інше) [32, с. 376].

Слід погодитись, що найбільш доцільним є виокремлення наступних критеріїв класифікації правових засобів:

I. *В залежності від завдань, що вирішуються у правовому регулюванні:*

1) *загальні* правові засоби, які вирішують універсальні завдання правового регулювання на всіх його етапах. За своєю сутністю вони виконують роль основних елементів механізму правового регулювання в цілому;

2) *спеціальні* правові засоби можуть бути розподілені на два підвиди:

- правові засоби, які виконують особливі соціальні завдання в сфері правового регулювання. Вони складають специфічний блок однорідних за своїм характером правових засобів, які утворюють різноманітні правові режими – правові режими реалізації різних форм власності, правові режими праці, правові режими землекористування тощо;

- правові засоби на рівні виконання конкретного, окремого завдання. Це специфічні установлення та форми операційного порядку, які використовуються

у правовій діяльності державних органів, громадських об'єднань, окремих громадян – скарга, акт, завдаток тощо.

II. *В залежності від ступеня складності* правові засоби поділяють на *первинні* (прості) та *комплексні* (складні). Якщо до перших належать найпростіші та неподільні приписи – суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заохочення та покарання, пільги та заборони, то до других – комбіновані, які складаються з первинних – договір, норма, інститут тощо.

III. *За призначенням* правові засоби поділяються на:

- *регулятивні*, які встановлюють способи та порядок здійснення права, забезпечують належну діяльність суб'єктів з реалізації права;

- *охоронні*, направлені на охорону правопорядку, на відновлення порушеного права (можуть містити елементи державно-владного характеру); та

- *процесуальні* (процедурні), які визначають порядок, форми та види дій з використання регулятивних та охоронних правових засобів, способи їх оформлення та фіксації, стадії здійснення.

IV. *За предметом правового регулювання* розрізняють конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні тощо правові засоби.

V. *За характером* правові засоби поділяють на матеріально-правові (рекомендації) та процесуальні (позови).

VI. *За значенням наслідків* – це звичайні (штраф) та виключні (довічне ув'язнення).

VII. *За часом дії* – постійні (громадянство) та тимчасові (премія).

VIII. *За типом правового регулювання* – нормативні (встановлені в нормах права заборони) та індивідуальні (акти застосування права).

IX. *За інформаційно-психологічною належністю* – стимулюючі (пільги) та обмежуючі (призупинення).

X. *За методами, способами та типами правового регулювання* – імперативні та диспозитивні правові засоби [31, с. 44].

Практичне значення правових засобів виявляється в їх функціях. Найважливішою функцією правових засобів є досягнення мети правового

регулювання. Її зміст складає забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, гарантування їх законного та справедливого задоволення, що відображає роль юридичних інструментів та технологій в загальній системі правових факторів.

Правові засоби забезпечують певний рівень цивілізованості суспільний відносин через забезпечення замість незаконних правові вирішення виникаючих проблем та усунення конфліктів. Це є важливою функцією правових засобів, які таким чином слугують індикатором ступеня цивілізованості розвитку певного суспільства. Саме правові засоби визначають потенціал права у регулюванні суспільних відносин та задоволенні інтересів суб'єктів. Власне, правова цінність права набувається через правові засоби.

Отже, правові засоби є важливою правовою категорією, що відображає існуючу правову реальність через визначення інструментів і діянь, які використовуються з метою досягнення конкретних результатів. Лише правильне та якісне використання цих феноменів у правовій сфері призведе до ефективності правового регулювання.

Однією з основних задач проблеми вивчення правових засобів є визначення та виокремлення принципів їх взаємодії. Такі принципи складатимуть базу для визначення характеру та особливостей практичного застосування правових засобів у діяльності суб'єктів. Серед принципів взаємодії правових засобів розрізняють наступні:

1) *принцип гарантованого забезпечення засобів-діянь засобами-установленнями*, що заснований на рівному використанні засобів обох видів, оскільки якісна дія засобів-діянь неможлива без існування відповідних ефективних засобів-установлень як якісної бази реалізації права;

2) *принцип достатньо повного вибору засобів-діянь для виконання тих чи інших засобів-установлень*, який є кореспондуючим попередньому принципу. Одні і ті ж засоби-установлення у різних варіантах суспільних відносин можуть потребувати різних способів втілення, а, відповідно, і засобів-діянь. Тому

важливою є наявність варіативності вибору засобів-діянь для кожного виду засобів-установлень відповідно до конкретних суспільних відносин;

3) *принцип координації юридичної сили* між засобами-установленнями та засобами-діяннями, що полягає у тому, що засоби обох видів повинні мати приблизно рівну юридичну силу, оскільки, в іншому випадку реалізація права буде менш ефективною, або зовсім не ефективною;

4) *принцип взаємодоповнення* засобів-установлень (як статичних явищ) та засобів-діянь (як динамічних явищ), оскільки правова система складається зі статичних та динамічних елементів і між ними повинен існувати принцип взаємодоповнення, адже для ефективної діяльності засоби обох видів повинні відповідати один одному. Також цей принцип може відображатися у випадку наявної недосконалості засобів одного з видів. Тому для ефективної діяльності та взаємодії більш якісні засоби одного виду доповнюють менш якісні засоби іншого виду, що в результаті забезпечує ефективний правовий вплив;

5) *принцип врахування практики* використання засобів-діянь у відповідних умовах для врахування реальної ефективності існуючих засобів-установлень. Важливим аспектом реалізації права є відповідність ідеального та реального. Навіть у випадку ідеальних засобів-установлень їх реалізація через засоби-діяння може бути неефективною. У такому випадку, враховуючи практику застосування технологій, необхідно добрати відповідні діючі засоби-діяння або змінити інструменти таким чином, щоб за конкретних умов у взаємодії вони були діючими з технологіями, забезпечували якісну реалізацію права;

6) *принцип економії (найменшої витрати)* засобів обох видів. Право як регулятор суспільних відносин завжди намагається добрати такі засоби, які б витрачали найменше енергії за їх ефективного функціонування. Зекономлену енергію на одних засобах право може направити на функціонування інших засобів. Проте треба зазначити, що зменшення витрати енергії не повинно призводити до зменшення ефективності. У цьому випадку зменшення енергетичних витрат на функціонування правових засобів не буде виправданим.

Деякі вчені зазначають, суб'єкти повинні враховувати при використанні правових засобів конкретні фактичні обставини задля недопущення виникнення помилки при застосуванні того чи іншого правового засобу. Тому, суб'єкти мають дотримуватись наступних правил застосування:

1) недооцінки інструментів та переоцінки технологій, що обов'язково призводить до недоліків, пов'язаних з нормативною базою (правовий вакуум, прогалини, недосконалість засобів-установлень як критеріїв поведінки осіб);

2) переоцінки інструментів та недооцінки технологій, що тягне за собою відрив правової форми від змісту – суспільних відносин і виявляється загалом в «мертвих» законах, заорганізованості, правовому ідеалізмі (коли ідеальне усвідомлення в засобах явно домінує над реальністю);

3) одночасної недооцінки як інструментів, так і технологій, що знаходить свій вираз в юридичному нігілізмі (в ігноруванні як правової форми, так і змісту), в низькій правовій культурі, в різного роду правопорушеннях;

4) одночасної переоцінки як інструментів, так і технологій, що пов'язане з відривом юридичних утворень та процесів від реальності та відповідно з недосягненням мети правового регулювання [37, с. 347].

Взаємодія та взаємозалежність конкретних правових засобів є важливим аспектом їх використання, оскільки обрані правові засоби мають відповідати один одному у конкретно взятій ситуації, мають посилювати дію один одного та призводити до якісного правового регулювання. Отже, при використанні правових засобів, важливим є аспект його інтеграції та взаємодії з іншими елементами правової системи. Саме в цій ситуації конкретний обраний правовий засіб буде досягати найбільшого результату.

Таким чином, наукове уявлення про правові засоби формувалось протягом декількох етапів, кожен з яких вніс певний аспект розуміння цієї правової категорії та її функціонального призначення. Основу розуміння концепції «правові засоби» складають засоби-установлення і засоби-діяння, які, хоча мають окремі притаманні лише ним певні ознаки, об'єднуються в єдину систему

для досягнення суспільно корисних цілей. Багатоманітний характер правових засобів зумовлює наявність їх широкої класифікації за певними критеріями.

1.3 Правові засоби в аспекті інструментальної теорії права

Відповідно до ідей інструментального підходу правовим засобам притаманні властивості, які визначають право як систему правових засобів: публічність, коректність, реальне застосування, гарантованість. Ці властивості і надають правовим засобам інституційності, а також можливість практичного використання.

У той же час, у сучасній юридичній літературі існує точка зору, відповідно до якої правові засоби є лише субстанційними феноменами [38]. Проте, на нашу думку, такий підхід відображає лише частину істини. Ігнорування в інструментальному підході засобів-діянь (технологій) та наголос лише на інституційному аспекті розуміння правових засобів не дозволяє повною мірою врахувати всі ті фактори, за допомогою яких можливо досягнути поставлених цілей. Для досягнення таких цілей, вимагаються ще й певні діяння суб'єктів правовідносин, які будуть націлені на реалізацію законодавчо дозволених інструментів. Саме тому засоби-установлення та засоби-діяння створюють єдиний комплекс взаємодії для досягнення поставлених цілей.

Метою цього підрозділу є:

- з'ясування сутності інструментального підходу до розуміння права;
- обґрунтування поняття та визначення підходів до розуміння механізму правового регулювання;
- визначення місця правових засобів в механізмі правового регулювання;
- розкриття поняття та сутності розуміння категорії «соціальний механізм дії права»;
- виокремлення підходів до розуміння категорії «правові засоби» у неопозитивістських школах праворозуміння;
- аналіз місця та значення правових засобів у нормативній школі права Г. Кельзена;
- визначення значення правових засобів у неопозитивістській теорії Г. Харта.

На переконання прибічників інструментальної концепції праворозуміння, право – це об'єктивна реальність, що втілюється в певній формі. Зовнішньою формою права, інформаційним джерелом і знаком його буття є закони, судові прецеденти, інші джерела юридичних норм; право й закон – явища різнопорядкові, стосуються різних зрізів правової дійсності. Органічна єдність права й закону суперечлива за суттю і роллю в житті суспільства, оскільки публічні, примусові закони – це продукт державної влади, що здебільшого й визначає можливість видання законів тільки на розсуд влади [38, с.140].

О. Онуфрієнко зазначає, що цінність інструментальної теорії права виявляється не тільки у площині її соціальної обумовленості. Не менш важливою є також і її власне правова цінність, оскільки в межах інструментальної теорії права можливо істотно поглибити уявлення про структурну будову та сутність права: правовий інструменталізм здатний запропонувати унікальну «модель права», не прив'язану виключно до норм права; виявити мінімальні структурні компоненти правової матерії, які неможливо «побачити», а відтак і дослідити у межах аналітичної юриспруденції і які можуть бути визначені тільки як правові засоби [39, с.180-183].

Н. Мамченко зазначає, що у західній юридичній літературі відбувається досить плідна дискусія щодо проблеми співвідношення цілей природного і позитивного права серед провідних правознавців (як теоретиків, так і філософів права). Адже якщо метою природного права є установка на реалізацію природних і невідчужуваних прав людини, а метою позитивного права є встановлення правових норм, то метою всякої правової системи є синтез цілей як першого, так і другого [40, с. 98].

Є. Жукова стверджує, що інструментальний підхід у праві пов'язує з розвитком природного права, в якому, на відміну від позитивного, правова норма сприймається як предмет соціалізації індивіда, який прагне адаптуватися до вимог соціального середовища, задовольнивши при цьому свої потреби. Тобто, первинним є інтерес (потреба, інтенція) індивідуума, а правова норма виступає певним компромісним результатом бажання груп таких індивідів досягти ти

своїх цілей. Отже, право є не первинною цінністю, а результатом розвитку суспільства, в якому усвідомлено потребу існування загальних правил і норм, призначення яких полягає в упорядкуванні суспільних відносин для того, щоб більшість потреб та інтересів фізичних та юридичних осіб були задоволені. Ми не можемо сказати про задоволення всіх без винятку потреб та інтересів, оскільки тут неминуче виникає суперечність між бажанням одних індивідуумів реалізувати свої прагнення і небажанням інших індивідів зазнати наслідків такої реалізації, яка може зашкодити їх власним потребам та інтересам, соціальному самопочуттю тощо [41, с. 160].

На нашу думку, в аспекті інструментального підходу правові явища у співвідношенні з іншими характеристиками розглядаються у якості правових засобів – юридичних інструментів, конструкцій, які разом з правовими засадами вирішують різноманітні соціальні завдання. Але головне в теорії правових засобів є те, які проблеми ці правові механізми можуть вирішити, де та якому у порядку їх можна використовувати у практичній юридичній діяльності задля досягнення соціально значимих результатів. Ускладненість правових ситуацій, що виникають при їх вирішенні, неминучі труднощі свідчать про те, що тут мають бути використані адекватні, оптимальні правові засоби.

Інструментальні властивості права виявляються через його характерні ознаки, які дозволяють визначити особливості та характерні риси правових засобів як інституційних утворень.

Інституційні ознаки правових засобів виявляються у тому, що саме право за своєю сутністю має *інституційний* характер. Саме тому право та правові засоби здатні вирішувати завдання соціально-економічного життя суспільства у вигляді різних правових форм та установок. Право як система інституційних правових засобів відрізняється чіткою субординацією власних елементів. Провідна роль в системі правових засобів належить закону як юридичному акту, який містить первинне право. Разом з тим закон повинен мати правовий характер, мати юридичний зміст, що включає механізм його реалізації та повний набір правових засобів задля практичної реалізації.

Наступною вирішальною ознакою права в аспекті інституційного підходу є його *визначеність*. Ця ознака пов'язана з можливістю права за допомогою правових засобів, які складаються у відпрацьовані механізми, забезпечувати гарантовану свободу дій суб'єктів правовідносин.

За допомогою правових форм, конкретних та чітко визначених засобів встановлюються способи правового регулювання, дозволи, заборони, позитивні зобов'язання. Норми права з урахуванням різних типів правового регулювання не завжди формулюються як моделі поведінки, загальні дозволи супроводжуються закріпленими норми права дозволеної поведінки.

Властивість *визначеності* права, приймаючи до уваги різні типи та способи правового регулювання, не повною мірою враховується чинним законодавством, що значно знижує потенціал права як основного регулятора суспільних відносин. *Визначеність* права має в повному обсязі враховуватись в процесі використання правових засобів учасниками правовідносин.

Властивістю права обумовлюється його наступна ознака в межах інструментального підходу – *зрозумілість* права. І в цьому аспекті йдеться не лише про зрозумілість текстів законодавчих актів, а й зрозумілість і чіткість загальної концепції права. В практичній діяльності не завжди має місце ситуація, коли норма чи норми права застосовуються чи тлумачаться особами з юридичною освітою, а тому на перший план виходить саме те як чітко та зрозуміло ці особи зрозуміють правовий припис.

Крім зазначеного вище, право також характеризується *можливістю реального застосування*, проте ця властивість, зазвичай, не враховується при дослідженні основних властивостей та ознак права як основного регулятора суспільних відносин. Право, у свою чергу, як система правових засобів здатне бути інструментом вирішення соціально-економічних завдань саме завдяки можливості реального застосування, використання суб'єктами правових засобів. Реальна можливість застосування права забезпечується об'єктивними та суб'єктивними факторами.

Можливість реального застосування права у практичній діяльності обумовлюються гарантованістю права, що виступає його інструментальною властивістю. Гарантованість права розуміється як його забезпеченість засобами державного примусу у випадках його порушення, що вказує на зв'язок права з державою. Разом з тим у інструментальному підході розкривається і інша сторона гарантованості права – можливість і забезпеченість реального використання правових засобів у вирішенні конкретних завдань. Безпосередньо у праві можуть бути встановлені такі специфічні засоби та режими, які гарантують використання правових засобів.

Приймаючи до уваги зазначені властивості права в аспекті інструментального підходу правові засоби мають можливість виступати важливим інструментом забезпечення ефективної дії та вдосконалення права. Практична роль права у перетворенні суспільства в аспекті інструментального підходу визначається напрямками його розвитку:

1) Перший напрямок пов'язаний, передусім, з правовою визначеністю правових процесів. Право за допомогою різноманітних та взаємопов'язаних правових засобів покликано дати простір для взаємодії методів соціального управління, забезпечити свободу та самостійність рівних суб'єктів переважно за допомогою загально дозвільного регулювання та встановити при цьому дозвільну, суворо впорядковану роботу управлінського апарату. На вирішення цих проблем має бути направлений комплекс взаємопов'язаних законів та допоміжних правових актів;

2) Другим напрямком розвитку права є підвищення якості самого права та правових засобів. Особливо яскраво цей напрямок виявляється в умовах сучасної радикальної реформи у багатьох сферах суспільного життя в цілому та правових аспектах, зокрема. Безпосередня реалізація права пов'язана, передусім, з його конкретністю та введенням переважно регулятивних норм, які забезпечені охоронними механізмами. Одночасно необхідно забезпечити впорядкованість відносин законодавчими актами. Це надає змогу створити зони ефективного

правового регулювання тих суспільних відносин, які вимагають такого регулювання;

3) Нарешті реальна застосовність права як системи правових засобів пов'язана з встановленням в законодавстві нормативних основ механізму реалізації права, який включає процесуально-процедурні форми та засоби правозастосовної діяльності. Тільки за наявності в законодавстві якісних правових засобів, їх реального використання в практичній діяльності право здатне забезпечити вирішення соціально-економічних та політичних завдань суспільства.

Особливий характер діяльності суб'єктів в процесі реалізації права вимагає використання спеціальних правових засобів, які об'єднуються в єдиний самостійний блок механізму правового регулювання. Узагальнюючи наявні наукові підходи, механізм правового регулювання можливо визначити як систему юридичних засобів, організованих послідовно з метою впорядкування суспільних відносин, сприяння задоволенню інтересів суб'єктів права.

О. Ф. Скакун вважає, що під механізмом правового регулювання слід розуміти різні елементи правової системи, які здійснюють регулятивний вплив на суспільство [42, с. 539]. Механізм дії права – це механізм загальної правової регуляції, конкретизованої та індивідуалізованої щодо конкретно визначеного випадку прояву права.

Заслуговує на увагу позиція науковців, відповідно до якої механізм правового регулювання - це певна, взята в єдності сукупність правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкованість суспільних відносин, задовольняє інтереси суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу у правовій сфері. Саме даний підхід до механізму правового регулювання обґрунтовують С. В. Бобровник та Н. М. Онщенко, пропонуючи відмовитись від розуміння даного механізму лише як діяльності законодавця, що формує норму права, надає їй уповноважуючого, зобов'язуючого чи забороняючого характеру та лише як

виконання правового припису, підпорядкування забороні суб'єктів, яких цей припис стосується [43, с. 15].

Механізм правового регулювання характеризується певними особливостями:

1) правове регулювання та його механізм є складовою соціального регулювання;

2) є певною системою елементів, що взаємодіють між собою, серед яких виокремлюють правові засоби (норми, суб'єктивні права та юридичні обов'язки тощо), способи (дозволи, заборони та зобов'язання) та форми (дотримання, виконання та використання);

3) він забезпечує регулювання суспільних відносин, тобто є динамічною складовою правової системи;

4) механізм правового регулювання має цілеспрямований та результативний характер;

5) за допомогою механізму правового регулювання здійснюється дія та кінцева реалізація права до моменту його перетворення в практичну поведінку суб'єктів, коли відбуваються фактичні перетворення суспільних відносин;

6) правові засоби, які включаються до механізму правового регулювання беруться в основному з їх функціональної сторони з урахуванням їх використання в практичній діяльності;

7) механізм у своєму реальному функціонуванні призводить не тільки до визначених юридичних перетворень правової дійсності, але й до визначених самостійних наслідків, вирішення певних соціально-економічних завдань.

У сучасній юридичній літературі обґрунтовано два підходи щодо визначення елементів механізму правового регулювання:

1) Широкий підхід, який характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у процесі впорядкування суспільних відносин, а саме:

- норма права, яка визначає моделі можливої та необхідної поведінки;

- нормативно-правовий акт – юридичний документ, який надає правовій нормі формально визначеного, офіційного та обов’язкового характеру;
- юридичні факти – конкретні життєві обставини, які спричиняють дію норм права;
- правовідносини – різновид суспільних відносин, що регламентуються правовою нормою та виконують функцію взаємодії правової норми з конкретним суб’єктом та функцію визначення конкретної поведінки;
- тлумачення – діяльність по визначенню дійсного змісту норми права у випадку її незрозумілості чи невідповідності вимогам юридичної техніки;
- реалізація права як можливість втілення правової норми шляхом дотримання, виконання, використання та застосування;
- законність як один із принципів реалізації правових приписів через дотримання вимог норм права суб’єктами права;
- правосвідомість як рівень усвідомлення суб’єктами права правових приписів;
- правова культура як різновид загальної культури, що складається з духовних та матеріальних цінностей, які належать до правової дійсності;
- правомірна поведінка – усвідомлена діяльність суб’єктів, яка відповідає нормі права та соціально корисним цілям та знаходиться у встановлених законодавством межах;
- юридична відповідальність – міра державного примусу (особистого, майнового чи організаційного характеру), що застосовується до суб’єктів, які скоїли правопорушення та пов’язана з покладенням на них нового додаткового обов’язку.

2) Вузкий підхід, включає тільки ті елементи, які складають основу регулятивної функції права. Серед них виокремлюють: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізація права, законність. Кожен з елементів даної системи виконує специфічну функцію в задоволенні інтересів суб’єктів, у регулюванні суспільних відносин, в досягненні ефективності правового регулювання [44].

С. В. Бобровник елементи правового регулювання поділяє на основні та факультативні і пов'язує їх зі стадіями механізму правового регулювання [45, с. 106].

Завдяки обов'язковій та факультативній стадіям правового регулювання виникає можливість за допомогою норми права контролювати модель обов'язкової поведінки у різних суб'єктів. Перша стадія має на меті врегулювання певних суспільних відносин, які виникають та реалізуються у контексті суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Друга стадія передбачає офіційне тлумачення норм права у процесі їх застосування.

Крім зазначених вище стадій, у науковій літературі обґрунтовано й інші підходи до поділу механізму правового регулювання на стадії. Зокрема, деякі вчені виокремлюють статичну та динамічну стадії у правовому регулюванні.

Статична стадія правового регулювання має місце в тому випадку, коли норма права існує в абстрактно-загальній формі, не застосовується до певної поведінки суб'єктів в певних умовах. Динамічна стадія правового регулювання знаходить свій вияв за умови, що норма права набуває конкретизованої форми та застосовується до конкретної поведінки конкретної особи.

На нашу думку, більш обґрунтованим є вузький підхід як такий, що обґрунтовує реальний склад механізму правового регулювання. Виходячи з вищенаведеного, можливо виокремити три блоки правових засобів в межах механізму правового регулювання:

- 1) правові засоби, які складають нормативну основу цього механізму, формуються в законодавстві в результаті законодавчої (правотворчої) діяльності. До таких правових засобів належать, наприклад, акти державної реєстрації товариств, зміни та доповнення до статуту товариства;

- 2) правові засоби, які створюються державно-владними органами в результаті правозастосовної діяльності та в необхідних випадках використовуються суб'єктами правозастосування. Правозастосовна діяльність виконує також функцію індивідуального піднормативного регулювання суспільних відносин, націлену на конкретизацію прав та обов'язків. Акти, які

конкретизують право, включаються до механізму реалізації права та використовуються суб'єктами в їх подальшій діяльності;

3) правові засоби автономного значення можуть формуватися самими суб'єктами, які не наділені державно-владними повноваженнями для їх подальшого використання в реалізації права і в цих випадках включається до механізму правового регулювання як правові засоби внутрішньої (локальної) дії [46].

Аналіз правових засобів та діяльності з їх використання в процесі реалізації права надає можливість визначити механізм правового регулювання як певну конструкцію, яка передбачає дію послідовно організованих юридичних засобів, які забезпечують досягнення конкретної юридичної мети.

Правові засоби в механізмі реалізації права відрізняються універсальним характером. Вони забезпечують оптимальну правомірну поведінку в сфері правового регулювання, правозастосовчої діяльності з метою вирішення різноманітних соціальних задач.

В механізмі правового регулювання виокремлюють відносно самостійні блоки, які забезпечують процес правового регулювання на його окремих стадіях. Підставою функціонування таких підсистем механізму правового регулювання можуть слугувати специфічні функції, які виконує система правових засобів на визначених етапах правового регулювання.

На початковій стадії правового регулювання загальна регламентація, впорядкування суспільних відносин здійснюється за допомогою правових норм регулятивного та охоронного змісту, які знаходять своє відображення в системі нормативно-правових актів та об'єднаних у правові інститути комплексних юридичних утворень. Цей блок правових засобів забезпечує закріплення та підтримку різноманітних юридичних режимів, які відображають особливості окремих галузей права і правових інститутів та врегульованих ними суспільних відносин (режими централізованого та децентралізованого регулювання тощо).

Наступний блок правових засобів забезпечує дію права на стадії виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин. До правових засобів, що

забезпечують рух правовідносин, їх виникнення і розвиток належать юридичні факти в їх інституційному виразі: договори, односторонні правовстановлюючі акти, а також правозабезпечувальні засоби. Особливе і самостійне значення в процесі дії правових норм мають засоби правового регулювання: дозволи, заборони, що виступають під певним кутом зору в якості ефективних правових засобів регулювання суспільних відносин.

На стадії правовідносин правові засоби активуються та починають діяти в процесі реалізації права, «вмикаючи» на цьому етапі правового регулювання безпосередні механізми правозастосування. Правові засоби в цьому механізмі відрізняються універсальним характером, мають визначене положення і тому здатні забезпечити за умови їх правильного використання оптимальну правомірну поведінку в сфері правового регулювання, правозастосуючу та правозастосовну діяльність з метою вирішення соціально-економічних завдань за допомогою використання різноманітних форм та установлень.

На заключному етапі правового регулювання реалізація права здійснюється за допомогою спеціальних правових засобів, які у взаємодії утворюють механізм реалізації права.

Правові засоби передбачають їх використання у випадках та в порядку, визначених законом, принаймні, на початку загальної правомірної діяльності по їх застосуванню, тобто використання правових засобів має відповідати принципу законності.

Правові засоби є ланками однієї цілісності права в його інструментальному розумінні. Тому між правовими засобами простежується глибокий зв'язок. Якщо окремих правових засобів – це особливий, одиничний фрагмент правової дійсності, то в єдності та взаємозв'язку правові засоби утворюють комплекс, зв'язки правових засобів, тобто юридичні механізми, які діють сумісно на тих чи інших етапах правового регулювання. У площині нормативного матеріалу правові засоби виявляються в особливих правових інститутах, субінститутах, комплексних правових утвореннях, для яких є властивим відповідний «набір» правових засобів як своєрідний та специфічний юридичний інструментарій.

У процесі реалізації права правові засоби утворюють механізм реалізації права, який на окремих етапах правового регулювання, в різних правових режимах і типах правового регулювання так само вимагає використання визначених різновидів правових засобів, які в подальшому зможуть бути використані та відокремлені у відповідних категоріях юридичних справ. Правові засоби в механізмі правового регулювання відрізняються універсальним характером. Вони забезпечують оптимальну правову поведінку у сфері правового регулювання, правозастосовну діяльність з метою вирішення різноманітних соціальних завдань.

За змістом та соціальними функціями, які виконують правові засоби в механізмі правового регулювання вони поділяються на дві великі групи: регулятивні та охоронні.

Регулятивні правові засоби мають основоположне значення і безпосередньо використовуються в практичній діяльності суб'єктів з перетворення в життя правових вимог. Вони викликають до життя активні функції, а в механізмі правового регулювання забезпечують практичне перетворення прав та обов'язків у фактичну поведінку. Ця група правових засобів, передусім, забезпечує та розвиває діяльну активність суб'єктів в сфері правового регулювання з позитивної точки зору.

Правові засоби охоронного характеру мають другорядне значення, є похідними від регулятивних. Ці засоби викликають дію охоронної функції права та вступають в дію в механізмі правового регулювання тоді, коли регулятивні правові засоби не забезпечують належної реалізації права.

Охоронні правові засоби інституційно закріплюють міру правового примусу, практичне застосування якої усуває перепони в реалізації права, примусово забезпечує реальне функціонування регулятивних правових засобів з метою досягнення визначеного соціально-економічного результату, потрібного ефекту. На рівні законодавчого закріплення первинними охоронними правовими засобами є правоохоронні норми, які містять юридичні санкції.

Закріплення правових засобів у діючому законодавстві, правильний вибір та використання в діяльності при вирішенні різноманітних соціальних завдань мають враховувати соціальні умови та дію неправових соціальних факторів та регуляторів: економічних, політичних, моральних тощо. Втім, слід зазначити, що зводиться весь процес дії закону лише до юридичних явищ не виправдано, бо цим обмежується широкий соціальний аспект дії права, не враховуються повною мірою інші соціальні норми, які діють паралельно закону, а іноді і всупереч йому. Зменшився набір засобів реалізації правових положень і в остаточному рахунку знизилась би загальна ефективність закону.

В соціології права елементи структури і процеси соціальної реалізації права, її функціонування в сфері правового регулювання визначаються у формі соціального механізму дії права. Під соціальним механізмом дії права розуміється механізм впливу правових норм та інших соціальних факторів, які беруть участь у функціонуванні права на всіх його етапах. Соціальний механізм дії права може бути поданий у двох аспектах:

1) як процес соціальної дії права та правових засобів на суспільні відносини. На відміну від правового регулювання соціального механізму дії права в цьому аспекті включає інформаційну, ціннісно-орієнтаційну дію права на суспільні відносини;

2) соціальний механізм дії права можливо уявити в інституційному аспекті як матеріальне явище, яке включає соціальні засоби та регулятори: соціально-економічні, політичні, моральні, тобто ті, які у взаємодії з правом та правовими засобами полегшують чи, навпаки, ускладнюють роботу правового механізму в діяльності суб'єктів реалізації права.

Поза соціальним середовищем неможлива діяльність зі здійснення права, яка націлена не стільки на власне реалізацію права, скільки на вирішення різноманітних соціальних завдань за допомогою правових засобів та визначаються не лише законодавством та правовими нормами, а й більшою мірою усталеними суспільними відносинами. Саме тому на практиці важко

розірвати соціальний та правовий аспекти дії права, оскільки структура, зміст правового механізму нерозривно пов'язані з соціальним аспектом.

Соціальне середовище як найбільш загальний фактор, що охоплює всі соціальні фактори та засоби, елементи соціального механізму дії права, який забезпечує нормальне функціонування права і правових засобів в практичній діяльності, може бути подане у вигляді двох рівнів. На макрорівні він охоплює масштабні загальні соціальні процеси та інститути, що визначають умови формування та функціонування правової системи в цілому, в тому числі юридичні механізми різних типів регулювання, які забезпечують діяльність суб'єктів при вирішенні соціальних задач за допомогою різноманітних правових засобів та методів.

Одним із головних питань у теорії правових засобів є визначення соціальних завдань вони можуть вирішувати, де та у якому порядку мають застосовуватись у практичній юридичній діяльності задля досягнення соціально вагомих результатів. На сучасному етапі розвитку юридичної науки вченими приділяється все більше уваги різним школам праворозуміння та їх напрямам, обґрунтованим концепціям, оскільки в межах розуміння сутності права знаходиться першоджерело юридичної науки.

Сучасна правова наука має засновуватись на дослідженні різних правових шкіл та підходів до розуміння сутності та призначення права, а не гуртуватись на дослідженні лише однієї школи та запереченні всіх інших. На цій основі можливо досліджувати право у позитивному та надпозитивному аспектах [47].

Категорія «правові засоби» як правове явище, через яке реалізується право, і, на нашу думку, обумовлює необхідність дослідження проблеми їх прояву в основних школах праворозуміння. Вивчення цієї проблеми є актуальним як для сучасної теоретичної науки, так і юридичної діяльності.

Свій «класичний» прояв категорія «правові засоби» набуває саме в неопозитивістській школі права, оскільки в ній право ототожнювалось із законом. Тому правові засоби, виступаючи явищем реалізації права, реалізують і закон як його зовнішню форму прояву.

Неопозитивістські школи права – нормативістська та аналітична – утворилися на основі юридичного позитивізму. Останній є напрямком юридичної науки, що об'єднує класичні позитивістські концепції права. У ХХ столітті він став ідейним джерелом юридичного неопозитивізму, напрямку юридичної науки, що об'єднує сучасні позитивістські концепції права, які і утворюють неопозитивістські школи права. Неопозитивістські школи права в своїх концептуальних положеннях спираються на вихідні ідеї юридичного позитивізму, а, отже, вбирають у себе всі його негативні риси. Разом з тим їм притаманні досягнення, що дійсно необхідні сучасній юридичній науці і практиці.

Г. Кельзену належить значна кількість праць із загальної теорії права і держави, конституційного і міжнародного права, але найбільш відома з ним – «Чиста теорія права» (1934 р.), яка з позиції досліджуваного питання привертає особливу увагу. Самою назвою концепції – «чиста теорія права», вчений прагнув підкреслити, що юридична наука повинна відмовитись від будь-якого використання висновків і положень інших наук. «Чистота» юридичної науки, згідно з Г. Кельзенем, означає вилучення з неї гносеологічних та аксіологічних аспектів. Якщо наука, зазначав вчений, ставить перед собою мету з'ясувати надпозитивну сутність і цінність права, то вона переходить у площину суб'єктивізму, тобто займає ту чи іншу ідеологічну позицію і з цієї позиції тлумачить право та визначає його соціальну роль. Право, за визначенням Г. Кельзена, має бути деідеологізованим, надкласовим і «безпартійним». Тільки в цьому випадку воно стає об'єктивним регулятором суспільних відносин і відповідає своєму призначенню [48].

«Чиста теорія права» Г. Кельзена спрямована на пізнання виключно нормативного змісту права, незалежно від соціального життя. Тому предметом вивчення «чистої теорії права» є законодавчі норми та їх елементи, законність і її вимоги. Мета теорії – забезпечити юриста правильним розумінням, точним описом позитивного права.

Основним та найбільш важливим правовим засобом Г. Кельзен вважав норму права, яка знаходиться в основі права як регулятивної системи. Вчений вказував, що підставою дійсності права є завжди норма, а не факт. Відповідно до ідей вченого, в основі права як регулятивної системи знаходиться норма (правило поведінки). Право – це нормативний порядок людських відносин. Г. Кельзен зазначає: «Право відрізняється від інших соціальних порядків тим, що воно є примусовим порядком. Його відмінна ознака – використання примусу. [49, с. 51-52]»

Вся система права за Кельзенем - це величезна піраміда юридичних норм, які утворюють ступінчасту структуру, в якій нижчі норми впливають з вищих. Вершиною піраміди юридичних норм є «Основна норма», яка є неписаною, апріорною і не зафіксованою у законі. Вона не створюється шляхом законодавчої процедури. Основна норма – це трансцендентно-логічне поняття, яке дається свідомістю для обґрунтування обов'язковості і дієвості державного правопорядку в цілому [50]. Для неопозитивістської концепції таке визначення права є закономірним. Г. Кельзен як юрист-неопозитивіст ототожнює право з законом, підкреслюючи, що чисте вчення про право – це теорія позитивного права.

Основна норма очолює ієрархію правових норм, які застосовуються у формі послідовних ступенів. За нею слідують конституційні норми, які з першої норми здобувають свою юридичну силу та обов'язковість. За ними – норми законів («загальні норми»), які встановлюються законодавцем. Завершують ієрархію індивідуальні норми: судові рішення, розпорядження органів, угоди. Таким чином, право – це система регулюючих людську поведінку норм, що тісно пов'язані між собою: виникнення кожної норми відбувається через іншу норму і в кінцевому результаті всі вони обумовлені Основною нормою. Довершує окреслену піраміду юридичних норм наступний вислів Г. Кельзена: «припущення дійсності Основної норми не утверджує ніяких цінностей поза тих, що притаманні позитивному праву» [51, с. 23-24].

Визначені норми існують на нормативно-регулятивному рівні правової системи, де виступають системо-утворюючими засобами, оскільки відображають ідеальні положення. Вони виступають основним правовим засобом теорії Г. Кельзена.

Правові норми належать до системи як елемент, з яким в той чи інший спосіб пов'язані всі інші компоненти. У сукупності вони являють собою право і характеризують його як таке. Нормативний показник висвітлює основну соціальну функцію права – регулювання суспільних відносин, а також основні цілі та напрями правового впливу на розвиток суспільства.

Значення конкретного суб'єкта є системо-утворюючим на суб'єктивному рівні правових засобів. У значенні основного суб'єкта Г. Кельзен визначає державу, від якої виходить право та творцем якої вона є. Для того, щоб виразити єдність держави, їй приписуються властивості юридичної особистості. У результаті, відповідно до теорії Г. Кельзена, держава є засобом уособлення, персоніфікації правопорядку.

В цьому аспекті він розглядає державу як організацію примусу, що ідентична правопорядку, а право – як нормативно-примусовий порядок. Вчення Г. Кельзена побудоване на ототожненні понять права та держави. Він заперечує дуалізм держави та права, оскільки держава, на його думку, є втіленням правопорядку.

З позицій своєї теорії Г. Кельзен зазначав, що «чистота» юридичної науки виявляється також у виключенні з неї ідеологічних та фактичних аспектів. Цінність та справедливість – все це, на думку Г. Кельзена, «метафізичні» питання, займаючись якими, наука втрачає об'єктивність і перетворюється на ідеологію, яка є суб'єктивною і тому завжди невірною, ілюзорно відображаючи правову дійсність через призму класових інтересів. А «чисте» вчення, на його думку, має бути деідеологізованим, надкласовим.

Виходячи з цих положень можливо зробити висновок, що Г. Кельзен фактично заперечує існування інтелектуально-психологічних правових засобів, за допомогою яких відбувається формування правової культури окремої особи

та формування як індивідуальної, так і суспільної правосвідомості. До таких засобів належать: правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження. Залишення таких засобів поза увагою науки є неприпустимим, оскільки право здатне регулювати суспільні відносини лише тоді, коли інформація, адресована суб'єкту, сприйнята і втілюється в мотивах його діяльності.

Також важливим елементом правової системи є організаційна (або інституційна) складова – сукупність засобів, що являють собою правові установи, заклади та організації. В цьому аспекті Г. Кельзена притаманні дійсно значні досягнення, оскільки він висунув ідею про необхідність створення інституту конституційного контролю (Конституційного Суду), завданням якого є, по-перше, вирішення питання про відповідність законів та інших нормативних актів Конституції і, по-друге, офіційне тлумачення Конституції та законів держави.

«Чиста теорія права» Г. Кельзена для забезпечення своєї «чистоти» відмовляється від всіх елементів, які не причетні до позитивного права та виводить свої поняття виключно із змісту позитивних норм, які виступають основоположними правовими засобами цієї теорії. З точки зору цієї концепції право розглядається як замкнута самодостатня система офіційно встановлених норм, з якої логічно можна вивести усе необхідне для теорії та практики і яка не потребує моральних, соціальних, історичних та будь-яких інших передумов, бо така система є одним несуперечливим цілим.

Ця концепція може бути сприйнята критично в контексті того, що «чиста теорія права» виключає елементи, які не належать до позитивного права. Зокрема, відкидаються такі правові засоби, як природні права людини і громадянина, які в сучасній юридичній науці вважаються невід'ємним елементом правового статусу людини і громадянина. механізму реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина. Це відбувається через те, що природні права людини і громадянина є наддержавними, основоположними, такими ж непохитними, як і сама природа буття людини. Оскільки концепція

Г. Кельзена ототожнює право та державу, то природні права просто не вписуються в неї, бо вони незалежні від держави, можуть нею лише закріплюватись, але не створюватись.

Крім того, нечітке обґрунтування має такий засіб як Основна норма, яка дає життя всій системі позитивного права і заперечення можливості пошуку її джерел в природі людини чи в закономірностях суспільного розвитку. Через призму ототожнення права та держави ідея про те, що Основна норма є неписаною, апріорною і не зафіксованою в законі видається непослідовною щодо загальної концепції.

Отже, основоположним та центр-утворюючим правовим засобом «чистої» теорії Г. Кельзена є правова норма. Крім того, значним досягненням його теорії на організаційно-інституційному рівні є створення такого засобу як інститут конституційного контролю. В якості основного суб'єкта він визначав державу, яка є творцем права. Проте виявляється негативним у «чистій» теорії відкидання інтелектуально-психологічних засобів, таких як правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження.

Важливим для розуміння правових засобів є їх аналіз через ідеї *аналітичної школи права*. Теоретичною основою цієї школи є неопозитивістська концепція права Г. Харта, тобто мова йде про сучасну аналітичну школу. Про це потрібно окремо зауважити, оскільки аналітична юриспруденція як спеціальна галузь знань, що спрямована на дослідження і вдосконалення юридичної практики, бере початок ще в роботах римських юристів та юристів-глосаторів, а як спеціальна галузь знань, що спрямована на логіко-лінгвістичне опрацювання юридичних документів, пов'язана з ім'ям Дж. Остіна.

Як неопозитивіст Г. Харт вважає твердження «закон – це не право», «несправедливий закон – це неправо» - парадоксом чи «просто помилкою» [52, с. 23]. В той же час він не погоджується з Дж. Остіном і Г. Кельзенем в трактуванні права як примусу. Основним правовим засобом, як і в юридичному позитивізмі в цілому, є норма права. Г.Харт розглядає право як формально-логічну систему первинних і вторинних норм.

«Первинні норми» - це норми, які надають членам суспільства права та покладають на них обов'язки. «Вторинні норми» - це норми, які забезпечують функціонування первинних норм. Вони розділяються на три групи: «норми визнання», які забезпечують дійсність усіх інших норм; «норми зміни», які визначають порядок створення нових норм та скасування застарілих; «норми процесу», які встановлюють порядок винесення судових рішень та за допомогою яких приводяться у дію санкції при порушенні первинних норм [52].

Найважливішими нормами є перша група вторинних норм – «норми визнання». Вони є гарантом дійсності, необхідності та дієвості всієї системи права. Г. Харт називає їх «правилами про правила». На відміну від гіпотетичної Основної норми Г. Кельзена «останнє правило» Г. Харта має фактичний характер – ним є Конституція. Вчений зазначає: «Право – це поєднання первинних і вторинних норм...їх союз – серцевина правової системи» [52].

Верховенство Конституції є важливим принципом функціонування правової системи будь-якого суспільства, але цей принцип не тотожний принципу верховенства права. Система права Г. Харта – це система позитивного права. Він як представник неопозитивізму ототожнює право з офіційно встановленими нормами. Поєднання первинних і вторинних норм, згідно з ідеями вченого, дає ключ до розуміння права та вирішення усіх проблем юриспруденції. Але цей «ключ» Г. Харт прагне знайти виключно всередині позитивного права, що в результаті призводить до ототожнення права і примусу.

У характері «первинних» та «вторинних» норм вбачаються ознаки засобів-установлень та засобів-діянь відповідно. Засоби-установлення у вигляді «первинних норм» містять елементи ідеального (суб'єктивні права та юридичні обов'язки). Вони виступають в якості моделей, які лише потенційно і в процесі їх використання можуть призвести до досягнення поставлених цілей. Окрім того вони характеризуються субстанційністю, яка покликана охарактеризувати саму сутність явища – те, з чого воно складається як реальний факт. «Первинні норми» мають статичний характер, що підкреслює природу засобів, що використовуються.

Засоби-діяння у концепції Г. Харта репрезентовані «вторинними нормами», оскільки вони фактично реалізують те «ідеальне», що закріплено в «первинних нормах». Вони характеризуються:

- динамічним характером, який орієнтується на відповідну діяльність з використанням інструментів;
- існуванням у сфері існуючого, бо виявляються в реально існуючих діях;
- формальним виразом в актах реалізації прав та обов'язків, які означають завершальний етап досягнення цілей та задоволення відповідних інтересів.

Отже, Г. Харт основним правовим засобом своєї теорії, як і Г. Кельзен, визначає правові норми. Проте в його теорії не достатньо визначені прояви інших засобів.

Спільним для неопозитивістських шкіл права є те, що вони основним, першочерговим засобом визначають норму права, яка характеризується нормативністю та загальнообов'язковістю, має необхідну формальну визначеність. Важливим аспектом неопозитивістських шкіл є обґрунтування важливості підпорядкування норм позитивного права за ступенями їх юридичної сили і, як наслідок, - проголошення верховенства Конституції в системі нормативно-правових актів.

Досягнення неопозитивістських шкіл права засвідчують, що нормативно-аналітичне дослідження правових засобів є необхідним. Чіткі поняття про належну поведінку та засоби захисту її носіїв, що втілюють норми позитивного права, є його формальною основою, як і його справедливість. Але слід пам'ятати, що неопозитивістські концепції права потенційно містять у собі можливість неправа. Проголошуючи примусовість основною ознакою права, вони, тим самим, позбавляють право свого специфічного принципу, що відрізняє його від неправа (свавілля, насилля).

Формальний (легістський) підхід до права забезпечує стабільність та надійність права, проте не його справедливість, оскільки юридичний позитивізм заперечує справедливість як основоположну цінність права. У результаті це

призводить до того, що держава надає людині права (які вона може і забрати), а людина не визнається первинним носієм прав.

Недоліком позитивістських концепцій є те, що вони заперечують природне право, ототожнюють право та державу, визначаючи право виключно як засіб прояву велінь держави. Така ієрархія цінностей призводить до того, що людина визнається первинним носієм прав, а держава «обдаровує» її цими правами, які може і відібрати.

Неможливо заперечити існування природних прав людини, які є невід'ємними, невідчужуваними, непорушними як і сама природа буття людини. Ці права не встановлюються приписами держави і не скасовуються нею. Держава не може створити вічні права, вона їх закріплює і захищає.

Отже, основним правовим засобом неопозитивістських шкіл права є правові норми, оскільки право ототожнюється з законом і набуває форми примусу. Інші ж правові засоби мають допоміжний характер. На нашу думку, неприпустимим є заперечення ролі правових засобів на інтелектуально-психологічному рівні, оскільки саме за допомогою їх правова дійсність сприймається суб'єктами та реалізується в мотивах їхньої поведінки.

Висновки до розділу 1

1. Питання дослідження правового впливу як юридичної категорії пов'язується з необхідністю визначення природи та сутності цього поняття. Поняття «правові засоби» надає змогу узагальнити всі ті явища (інструменти та процеси), які покликані забезпечувати досягнення поставлених законодавством цілей.

2. Розглядаючи правові засоби в контексті інструментального підходу, важливим елементом такого дослідження постає саме методологія дослідження правових засобів як окремої багатоаспектної категорії права.

3. Основу дослідження правових засобів має складати антропологічний підхід, який надає можливість дослідити правові засоби в аспекті людського буття та відповідності інтересам людини, в силу чого правові засоби сприймаються через природу буття людини, є засобом подолання її конфліктності та досягнення визначених правом результатів.

4. Категорія «правові засоби» доктринально формувалась протягом певних історичних етапів:

- початковий (галузевий) етап, який характеризується становленням розуміння правових засобів: 1) правові засоби були ототожнені з правовою діяльністю, що викликало певні критичні погляди деякими вченими; 2) правові засоби розглядались як правові явища та інституційні утворення; 3) правові засоби обґрунтовувались виходячи з інструментального розуміння права; 4) на теоретичному рівні правові засоби ототожнювались з правовими формами як «атоми» права; 5) роль правових засобів зводилась до вирішення соціальних завдань суспільства;

- загальнотеоретичний етап розвитку, який характеризується наступними ознаками: 1) правові засоби розглядаються не ізольовано, а у єдності з іншими спеціальними регуляторними соціально-економічними факторами та правовою поведінкою; 2) правові засоби розглядаються в залежності від стадії правового регулювання; 3) обґрунтовуються процесуальні аспекти правових

засобів; 4) правові засоби визначаються як системне утворення; 5) правові засоби характеризуються ізольовано від дій суб'єктів;

- сучасний етап розвитку розуміння правових засобів: 1) наявність двох підходів до визначення правових засобів: вузького, що пов'язує цю категорію з юридичним інструментарієм, та широкого, що розглядають правові засоби як сукупність юридичного інструментарію та діянь суб'єктів; 2) виокремлення мети правових засобів – дослідження соціально значущих результатів; 3) акцентування уваги на значенні цієї категорії для досягнення законодавчо визначених цілей; 4) виокремлення властивостей правових засобів як юридичного феномену; 5) характеристика правових засобів як теоретико-правової категорії, що має певні лише їй притаманні ознаки і властивості як теоретико-прикладного явища, що має особливу мету та функціональне призначення.

5. На думку автора, правові засоби – це правові явища, що поєднують у собі інструменти, націлені на задоволення суспільно значущих цілей у правовій площині, та діянь суб'єктів права щодо застосування таких інструментів.

6. Основними ознаками правових засобів є наступні: 1) відображають узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; 2) визначають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, націленої на подолання перешкод на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; 3) поєднуючись певним чином, є основними функціонуючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права); 4) викликають юридичні наслідки, конкретні результати, що визначають певний ступінь ефективності чи дефектності правового регулювання; 5) забезпечуються державою; 6) мають правовий характер; 7) мають визначену форму виразу; 8) відображаються у правових документах; 9) спричиняють психологічний вплив на суб'єктів права; 10) є засобом узгодження інтересів суспільства та особи; 11) закріплюють моделі правомірної поведінки суб'єктів; 12) визначають характер поведінки суб'єктів з

т. з. її відповідності чи суперечності вимогам права; 13) стимулюють правомірну поведінку; 14) є елементом механізму правового впливу.

7. Основними типами правових засобів є 1) засоби-установлення, які об'єднують під собою певні інструменти у вигляді суб'єктивних прав, обов'язків, пілґ тощо; та 2) засоби-діяння, які, у свою чергу, об'єднують всі ті частини реального (передусім, акти реалізації права), які направлені на реалізацію засобів-установлень.

8. До основних критеріїв класифікації правових засобів можливо віднести наступні: 1) в залежності від завдань, що вирішуються у правовому регулюванні; 2) в залежності від ступеня складності; 3) за призначенням; 4) за предметом правового регулювання; 5) за характером; 6) за значенням наслідків; 7) за часом дії; 8) за типом правового регулювання; 9) за інформаційно-психологічною належністю; 10) за методами, способами та типами правового регулювання.

9. Серед принципів взаємодії правових засобів розрізняють наступні: 1) принцип гарантованого забезпечення; 2) принцип достатньо повного вибору; 3) принцип координації юридичної сили; 4) принцип взаємодоповнення; 5) принцип врахування практики; 6) принцип економії (найменшої витрати).

10. Інструментальні властивості права проявляються через його характерні ознаки, які дозволяють визначити особливості та характерні риси правових засобів як інституційних утворень. Інституційні ознаки правових засобів виявляються у тому, що саме право за своєю сутністю має інституційний характер, є визначеним, зрозумілим, має можливість реального застосування.

11. Найбільш обґрунтованим є вузький підхід щодо визначення елементів механізму правового регулювання, який обґрунтовує реальний склад механізму правового регулювання, що охоплює: 1) правові засоби, які складають нормативну основу цього механізму, формуються в законодавстві в результаті законодавчої (правотворчої) діяльності; 2) правові засоби, які створюються державно-владними органами в результаті правозастосовної діяльності та в необхідних випадках використовуються суб'єктами правозастосування; 3)

правові засоби автономного значення, які можуть формуватися самими суб'єктами, які не наділені державно-владними повноваженнями для їх подальшого використання в реалізації права і в цих випадках включається до механізму правового регулювання як правові засоби внутрішньої (локальної) дії.

РОЗДІЛ 2 – Правові засоби та елементи правової системи суспільства

2.1 Правові засоби як елемент правової системи

Основою інструментальної теорії права є застосування певного набору правових засобів для регулювання суспільних відносин. Важливого значення для з'ясування сутності правового регулювання, особливостей процесу створення та реалізації права має аналіз правових засобів як правової категорії, що має самостійне значення і одночасно належить до більш широкого утворення – правової системи суспільства.

Для досягнення належної ефективності правового регулювання необхідно дослідити правову систему як окрему правову категорію, в рамках якої взаємодіють правові засоби, а також роль та місце самих правових засобів на різних рівнях правової системи.

Метою цього підрозділу роботи:

- аналіз правової системи як правової категорії;
- з'ясування місця правових засобів у різноманітних рівнях структури правової системи.

На нашу думку, з'ясування місця правових засобів у правовій системі потребує з'ясування правової системи як правової категорії. Зазначимо, що у сучасній юридичній літературі відсутня єдність доктринальних підходів до визначення категорії «правова система». Це підтверджує багатоаспектність та багатогранність цього явища правової реальності. Водночас слід зауважити, що поняття «правова система» належить до інституційних понять, аналіз яких у науці обумовлюється як соціальними, так і юридичними чинниками. При цьому важливим є визначення методологічних засад обґрунтування категорія «правова система суспільства», до яких слід віднести:

- 1) сприяння широкому застосуванню системного підходу до аналізу права, інших правових явищ;
- 2) зміцнення позицій методологічного плюралізму у правовій науці;
- 3) визнання вагомого значення соціологічних досліджень права в дії;

4) становлення та розвиток порівняльно-правового аналізу для з'ясування нових параметрів та зв'язків правової системи;

5) поєднання формально-юридичного, порівняльно-правового та соціологічного методів пізнання права внаслідок застосування комплексного підходу.

Дотримання цих засад сприяє розвитку правових уявлень щодо поняття «правова система суспільства» як важливої гносеологічної та методологічної категорії. З огляду на основні засади та категоріально-понятійний апарат системного аналізу, правова система розглядається як підсистема соціальної системи, яка поряд з іншими підсистемами (економічною, політичною) об'єктивно необхідна для здійснення основних завдань суспільства, досягнення мети його функціонування. Однак вона є і відносно самостійним явищем [53, с. 6].

Багатоманітність категоріальної характеристики правової системи обумовлює можливість її аналізу на певних рівнях. Основними із них є функціональність, систематичність, структурність та інструментальність.

Слід погодитись з думкою Н.М. Оніщенко, яка зазначає, що основною функцією правової системи є врегулювання суспільних відносин та досягнення соціальної стабільності в суспільстві шляхом реалізації завдань соціального розвитку. Більше того, від ефективного впровадження і реалізації норм права — центрального елементу правової системи, безумовно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштовувача справ багатьох», її здатність знімати соціальну напругу, уникати гострих соціальних конфліктів, відповідати сутності та призначенню правової, соціальної держави [54, с. 259].

Відповідно до одного підходу, правова система розглядається з точки зору поєднання інструментального і системного підходів та характеризують її як сукупність правових явищ, засобів і компонентів. З огляду на це, правова система характеризується як явище, що охоплює як внутрішньо узгоджені, взаємопов'язані правові компоненти, засоби, явища, які сприяють впливу на

правове життя суспільства, дії його суб'єктів, сприяючи як його стабілізації, так і необхідним динамічним зміна.

За іншим підходом, обґрунтовуючи поняття правової системи, звертається увага на єдність процесів та її елементів, які характеризують правову систему як складне, багатогранне явище, яке розвивається та за своєю структурою є сукупністю взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів і процесів (право, юридична техніка, правозастосування, правова ідеологія, правовідносини тощо) [55, с. 94].

Л.А. Луць досліджуючи правову систему з позицій системного підходу, визначає цю категорію як цілісну структурно впорядковану за допомогою норм права та інших правових засобів стійку взаємодію суб'єктів права, що забезпечує досягнення правопорядку як необхідної умови функціонування соціальної системи, акцентуючи увагу, на суб'єктах права як єдиних її елементів [56, с. 11-12].

О.Ф. Скакун характеризує правову систему як комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, що мають своїм призначенням регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, що виникають унаслідок такого регулювання (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та її деформація, правопорядок та інші) [57, с. 237]. У свою чергу, як зазначає Н.М. Оніщенко, правова система є складовою нормативно впорядкованої частини правового життя – процесу виробництва та відтворення правових відносин, що виникають між людьми з приводу задоволення тих чи інших інтересів, а правове життя – це неперервний процес діяльності численних індивідів, які спрямовують свої зусилля на вирішення суспільно значущих завдань за допомогою системи правових засобів [58, с. 10].

На думку К. Цвайгерта та Х. Кетца, правова система характеризується стилем правового мислення. На думку авторів, такий стиль складається з п'яти факторів: походження та еволюція правової системи, особливості юридичного мислення, природа джерел права та способів його тлумачення, а також

ідеологічні фактори [59]. На цій основі Цвайгерт розрізняв вісім правових кіл: романський, німецький, скандинавський, англо-американський, соціалістичний, далекосхідний, право ісламу, індуське право.

Заслуговує на увагу підхід Р. Давида до визначення правових систем, який вказував, що вирішальними є два критерії:

- ідеологія, що включає релігію, філософію, економічні та соціальні структури,
- юридична техніка, що включає як основну складову джерела права.

Важливо згадати, що саме Р. Давид висунув ідею трихотомії — виділення трьох основних сімей: романо-німецької, англо-саксонської та соціалістичної. До них примикає решта юридичного світу, який отримав назву «релігійні та традиційні системи» [60, с. 19-20].

Найбільш доцільним, з нашої точки зору, та з огляду на досліджувану проблему є визначення правової системи як внутрішньо узгодженої сукупності правових засобів, за допомогою яких досягається регулятивно-організуючий вплив на суспільні відносини, тобто досягаються соціальні завдання права.

Цілі права торкаються не тільки окремих суб'єктів, а і забезпечують закріплення та стимулювання розвитку суспільних відносин, запобігають виникненню суспільно шкідливих відносин. З огляду на це обґрунтованою вбачається думка, що правова система соціальної правової держави покликана:

- 1) забезпечити встановлену соціальною політикою стабільність громадянської злагоди шляхом проголошення, реалізації і охорони соціально-правових умов для стимулювання активної частини населення на продуктивну працю як основу особистого добробуту;
- 2) підтримання оптимального співвідношення між прибутками працездатної частини суспільства та непрацездатними громадянами;
- 3) надання адресної соціальної підтримки учасникам військових дій, членам їх сімей, дітям-інвалідам, дітям, позбавленим батьківського піклування, дітям-сиротам, іншим дискримінованим групам;

4) скорочення та обмеження масштабів зубожіння, стримування безробіття;

5) забезпечення прожиткового мінімуму громадян як однієї з умов розвитку зрілого, активного громадянського суспільства [61, с. 12].

Завдання правової системи в умовах демократичної соціально-правової держави зазнають впливу соціально-економічних, політико-моральних, етнонаціональних факторів. При цьому зростає їх соціальний зміст, спрямований на зміцнення групової, міжгрупової соціальної взаємодії людей з приводу реалізації своїх інтересів. Зазначені функції покликані забезпечувати існування, добробут, а інколи – і виживання самого суспільства, реалізацію прав і свобод людини і громадянина [62, с. 149].

Досягнення цих цілей здійснюється за допомогою певних засобів, що є шляхами юридичного впливу на поведінку суб'єктів, тобто правових засобів. За допомогою правових засобів право «писане» у правовій системі суспільства перетворюється на право «діюче». Цей правовий інструментарій реалізується за допомогою реальних дій суб'єктів, тому не слід відкидати діяння, оскільки без них цей інструментарій не був би реалізований. Крім того, більшість засобів-технологій складають правотворчу, правозастосовну діяльність.

Ігнорування за інструментального підходу засобів-діянь (технологій) та акцентування уваги лише на інституційній стороні розуміння правових засобів не дозволяє повноцінно враховувати всі ті фактори, за допомогою яких можливе досягнення поставлених цілей. Адже результат неможливо отримати тільки за допомогою статичних явищ, які автоматично не призводять до бажаного результату. Потрібні ще й зусилля, активність, пов'язані з використанням інструментів, що закріплені в законодавстві. Поєднання засобів-установлень та засобів-діянь створює необхідний та самодостатній комплекс для досягнення конкретних цілей.

В умовах демократичної, соціальної, правової держави, яка визначила свій європейський вибір, реалізується сфера правового регулювання, сукупність суспільних відносин, яку можливо і необхідно упорядковувати за допомогою

права і правових засобів. Основним напрямом правового регулювання в цих умовах є:

- а) закріплення і охорона нових суспільних відносин;
- б) забезпечення сприятливих умов і засобів існування індивідів;
- в) реалізація і правовий захист життєво важливих потреб, інтересів людей і соціальних спільностей;
- г) заборона певних суспільних відносин і поведінки (заснування комерційних банків посадовими особами, працівниками правоохоронних органів, їх родичами;
- д) стимулювання розвитку певних суспільних відносин;
- е) сприяння (за допомогою нових законів) виникненню і функціонуванню нових відносин і суспільних явищ;
- є) розвиток правового світогляду та удосконалення правової ідеології [63, с. 6].

Визначення місця правових засобів в правовій системі найбільш доцільно розглядати через призму характеристики правової системи за рівнями, оскільки правові засоби не діють відокремлено, а виступають частинами єдиного правового механізму – правової системи, вони націлені на досягнення конкретного результату. Тому повноцінне усвідомлення важливості правових засобів у правовій системі суспільства можливе лише за умови вивчення їх місця та мети на кожному рівні правової системи.

У юридичній літературі існують різні підходи до визначення елементів правової системи. Найбільш усталеним є виокремлення в якості елементів правової системи системи права, правової політики, правової ідеології і юридичної (правової) практики, зокрема правотворчої, правозастосовної, правоохоронної. Також поряд з елементами, як зазначають вчені, до правової системи входять споріднені з нею явища: норми і принципи міжнародного права; соціальні норми, санкціоновані державою.

Серед вітчизняних науковців найбільш обґрунтованим вбачається підхід Н. М. Оніщенко, яка зазначає, що серед елементів правової системи виокремлює:

1) право — сукупність створених і охоронюваних державою норм; 2) законодавство — форма відображення цих норм (нормативні акти); 3) правові установи, які здійснюють правову політику держави; 4) судову та іншу юридичну практику; 5) механізм правового регулювання; 6) правозастосовний процес (включаючи акти застосування і тлумачення; 7) права, свободи та обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні та юридичні обов'язки); 8) систему утворених та функціонуючих у суспільстві правовідносин; 9) законність і правопорядок; 10) правову ідеологію (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правову культуру тощо); 11) суб'єктів права (індивідуальних і колективних); 12) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; 13) інші правові явища (юридичну відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють начебто «інфраструктуру» правової системи. На думку вченої, такий широкий підхід найбільш повно окреслює обсяг поняття і характеризує правову систему як складне, цілісне структуроване утворення в єдності всіх його складових частин [64, с. 262].

З метою з'ясування місця правових засобів у правовій системі, необхідно визначити структуру цієї категорії, дослідити до якого структурного рівня вони належать та обґрунтувати основні аспекти взаємодії з іншими складовими структури складової системи.

Проаналізувавши різні підходи, що обґрунтовані у сучасній юридичній науці, автор підтримує думку, що найбільш доцільно виокремити п'ять рівнів правової системи: 1) суб'єктний; 2) інтелектуально-психологічний; 3) нормативно-регулятивний; 4) організаційний; 5) соціальний [65, с. 17].

Суб'єктний рівень виокремлюється задля підкреслення значення суб'єктів права як системоутворюючих матеріальних факторів правової системи. Саме індивідуальний суб'єкт (громадянин, особа без громадянства, іноземець), а також об'єднання зазначених суб'єктів (громадські організації та рухи, господарські товариства, інші комерційні та некомерційні організації та держава в цілому) мають права і відповідні юридичні обов'язки, виступають реальними

елементами правової системи. Обов'язковим структурним елементом правового регулювання є поведінка особи та інших суб'єктів права в якості засобу реалізації їх прав та свобод, передбачених правовими нормами та його суспільний результат.

Ця юридично значуща поведінка, перш за все, виявляється у правотворчій та правозастосовній діяльності як засобів встановлення правових приписів та їх реалізації. Без діяльності суб'єктів права її функціонування було б неможливим. Вищезазначена діяльність суб'єктів права відображається у засобах-діяннях (технологіях). До засобів-діянь належать акти реалізації прав та обов'язків як самостійний елемент механізму правового регулювання. Доречно зазначити, що практично всі види юридичної діяльності (правотворчу, правозастосовну, інтерпретаційну), якщо її розглядати через призму актів реалізації прав та обов'язків, можливо віднести до юридичної технології (засобів-діянь). Наприклад, правотворчий орган, приймаючи нормативні акти, реалізує надані повноваження через відповідні права та обов'язки. Так само здійснюється і будь-яка інша юридична діяльність, основу якої, знову ж таки, складають акти реалізації прав та обов'язків, а результатом є правозастосовні та інтерпретаційні акти.

Питання правових засобів є актуальним і щодо інститутів самозахисту і права громадян на захист. Адже доволі часто суб'єкти самі намагаються досягти своїх цілей (захистити ті чи інші інтереси) за допомогою конкретних засобів, закріплених на законодавчому рівні. Для більш ефективного результату громадяни звертаються до спеціалістів (юристів), які зі всієї сукупності правових засобів забезпечують можливість обрати найбільш доцільні та оптимальні в конкретній ситуації.

Деякі вчені підтримують ідею, згідно до якої саме суб'єкт і є центром правової системи. Так, Л.А. Луць зазначає, що єдиними елементами правової системи суспільства є суб'єкти права, оскільки лише вони наділені необхідними властивостями для забезпечення її мети та реалізації функцій. Мета, призначення та об'єктивні закономірності її внутрішньої будови (структури) зумовлюють

переведення особистісно-соціальних властивостей таких суб'єктів як люди та їх об'єднання (елементів соціальної системи) в юридичні, завдяки яким вони стають суб'єктами права. Інтегративні властивості правової системи суспільства, стан рівноваги, необхідні для її функціонування, забезпечується структурою – стійкою єдністю суб'єктів права та постійних зв'язків між ними, що зумовлюють функціонування правової системи як цілісного явища. Така стійка взаємодія суб'єктів права спрямована на досягнення правопорядку, а стабільність зв'язків при цьому забезпечується правовими засобами (насамперед, нормами права) [56, с. 11].

У цьому аспекті варто підтримати думку О. В. Зайчука та Н. М. Оніщенко, які вважають таку позицію наслідком відсутності логічної послідовності в основних категоріях правової системи. До правової системи належать ще й права, свободи, обов'язки, але не лише їх носії. Визначення суб'єктів в якості частини правової системи перетворює її на беззмістовну, позбавлену здорового глузду абстракцію. У зв'язку з цим юридичній діяльності так само слід відмовити у статусі елемента правової системи через те, що її сутність полягає у дії, що реалізується, а це властиве лише людині, але не регулятивній системі, яка спрямовує діяльність людини [44, с. 11]. Крім того, Н. М. Оніщенко зазначає, що має бути суттєвим важелем реформування на сучасному етапі підхід до людини не лише як до індивіда з відповідними споживацькими інтересами, а як унікальної особистості, потенціал якої може бути реалізований лише у відповідному культурно-правовому середовищі. Сьогодні ще не є усвідомленою актуальність теоретичного осмислення впливу соціокультурного чинника на розвиток правової системи і зворотного впливу правової системи на соціокультурну сферу. З огляду на характер суспільних процесів актуальним є дослідження проблем розвитку правової системи з урахуванням саме соціокультурних чинників, розвитку соціальних прав особи, усвідомлення та правового закріплення соціальної відповідальності бізнесу, інституту юридичної відповідальності держави перед особою тощо [66, с. 259].

Отже, застосування правових засобів має бути впроваджено та реалізовано з акцентом на тих чи інших суб'єктів права, які будуть виступати об'єктом регулювання в конкретних правовідносинах. Саме співвідношення суб'єкта та добре підібраних правових засобів буде ключовим для ефективності впровадженого регулювання.

На *інтелектуально-психологічному* рівні відбувається формування та становлення правової культури окремої особи та формування правосвідомості (як індивідуальної, так і суспільної). Певна сукупність таких психологічних явищ як емоції, почуття, переконання дають змогу людині сприймати та оцінювати правову реальність, формувати власне відношення до цієї реальності і відповідно до цього формувати свою поведінку. Л. І. Петражицький зауважив, що основним методом правополітичного мислення є психологічна дедукція, висновки на основі психологічних роздумів відносно тих психіко-мотиваційних та педагогічних наслідків, які повинні отримуватись у результаті діяльності відомих інститутів права чи відносно тих законодавчих засобів, які здатні викликати відомі бажані психічні, мотиваційні чи педагогічні ефекти [28, с. 14].

На інтелектуально-психологічному рівні правової системи можливо виокремити такі правові засоби: правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження. Вони впливають на формування та поширення юридичних знань. Правова культура – це певний стан правової спадщини, відображений у правових цінностях, нормах, процедурах, правосвідомості, правовому мисленні, правотворчості та правозастосування, всіх видах юридичної діяльності.

Правосвідомість – це погляди, ідеї, міркування, переконання, ціннісні орієнтації людей, які визначають знання, розуміння та усвідомлення необхідності встановлення і функціонування певного правопорядку в суспільстві, ставлення до потреб людини, що виявляються у формі активних вчинків у сфері суспільних відносин як урегульованих нормами права, так і тих, що потребують такого регулювання [66, с. 12].

Правова культура і правосвідомість людини формуються під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників. Проте правосвідомість не є стабільною категорією і включає в себе як позитивні, так і негативні переконання, погляди, судження тощо. Правова культура – це лише ті позитивні цінності суспільства, що покладаються в основу правомірної поведінки.

Слід зазначити, що право здатне регулювати суспільні відносини лише тоді, коли інформація, адресована суб'єкту, сприйнята та втілилась в мотиві його діяльності. Через це призначенням багатьох правових засобів і є інформування суб'єктів про можливість вибору певного варіанта поведінки в конкретних умовах життя. Такими правовими засобами є не самі норми права, акти чи договори, а ті заходи інформаційно-психологічного впливу, що в них містяться. Це – суб'єктивні права та обов'язки, заохочення та покарання, призупинення, пільги тощо, які трансформуються в правові стимули та обмеження. Саме ці стимули та обмеження, в решті решт, є важливими для поведінки суб'єктів права.

Правове обмеження – це закріплене в праві утримання від протиправних діянь, метою якого є задоволення інтересів суб'єктів в охороні та захисті. Ними встановлюються межі, в яких повинні діяти суб'єкти, не порушуючи законні права інших суб'єктів. Залежно від елемента структури норми права можливо виокремити юридичні факти-обмеження, обов'язки, заборони, призупинення, покарання.

Правовими стимулами є спонукання до законослухняної поведінки. Правові стимули також класифікуються залежно від елемента структури норми права на *юридичні факти-стимули, суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, заохочення.*

На *нормативно-регулятивному* рівні системоутворюючим фактором є такі правові засоби як норми права та нормативно-правові акти, оскільки вони закріплюють ідеальне уявлення людей про справедливість та несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин.

На думку І. Ю. Настяк, джерело права є результатом правотворчої діяльності компетентних суб'єктів і містить модель поведінки суб'єктів права,

якій надається загальнообов'язковий характер. До основних джерел права науковці зараховують нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї, принципи права, нормативно-правові прецеденти, правові доктрини та релігійні джерела. Під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів у сучасних правових системах світу дедалі більше використовуються нормативно-правові акти, зокрема конституції та закони. Проблемою для правового регулювання стає велика кількість підзаконних правових актів. Окрім того, збільшується кількість нормативно-правових прецедентів [34, с. 25].

Правова норма є первинним елементом права. Це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене та охоронюване державою з метою регулювання суспільних відносин. Правова норма відображає певну модель поведінки, має юридичну силу та її виконання забезпечене примусом з боку держави. Роль норми права як засобу управління у вирішенні конкретних справ відповідає романо-германській традиції, згідно з якою право розглядається як модель соціальної організації. Норма права дає можливість законодавцю в необхідних випадках ефективніше втручатися в ситуації і навіть орієнтувати суспільство на досягнення певних цілей [67, с. 82].

Характер дії правових норм у процесі досягнення цілей права може бути різним, а саме:

- 1) інформаційним, ідеологічним, загальновиховним;
- 2) реалізацією норм права через дотримання, виконання і використання – безпосередня реалізація права;
- 3) державно-владною діяльністю компетентних органів по забезпеченню впровадження правових норм – так звана правозастосовна діяльність [65, с. 11].

Правові норми належать до системи як елемент, з яким в той чи інший спосіб пов'язані всі інші компоненти. У сукупності вони являють собою право і характеризують його як таке. Нормативний показник висвітлює основну соціальну функцію правової системи – регулювання суспільних відносин, а також основні цілі та напрями правового впливу на розвиток суспільства. Норма перша відчуває на собі зміни, з неї починається реальне вдосконалення правової

системи. Завдяки своєму універсальному значенню норма права розповсюджує свої якості й на інші рівні системи, слугує відправним елементом виміру правової матерії.

У свою чергу, норми права об'єднуються у нормативно-правові акти, які являються собою фактично збірку правових норм щодо конкретної галузі, інституту чи предмету правового регулювання.

При здійсненні правозастосування може виникнути необхідність тлумачення правових норм, зокрема через недоліки законодавчої техніки чи просто їх загальний чи оціночний характер. У вітчизняній правовій літературі під інтерпретаційними актами розуміють акти-документи, які містять роз'яснення змісту й порядку застосування правової норми, які сформовані компетентним органом, і мають обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, які тлумачаться [44, с. 412]. Відповідно до іншого визначення інтерпретаційних актів вони є документами, які приймаються компетентними органами у встановленому порядку і спрямовані на роз'яснення чинних законів та підзаконних актів; є результатом офіційного тлумачення норм і виражені в певній формі; мають нормативний характер та обов'язкові для суб'єктів права; є засобом забезпечення єдності розуміння та застосування правових принципів; дають можливість не тільки єдиного розуміння змісту припису, який роз'яснюється чи уточняється, але й офіційного посилання на документ у разі його використання в правозастосовній діяльності [68, с. 711].

У цьому контексті слід зазначити, що інтерпретаційними можуть фактично ставати не лише акти уповноважених органів, які є обов'язковими для застосування. Цікавим сьогодні вбачається застосування так званих інформаційних листів. Наприклад, Міністерство юстиції України досить часто видає різноманітні інформаційні листи щодо застосування певних норм права у сфері нотаріату та державної реєстрації нерухомості та бізнесу. Хоча такі листи прямо вказують на те, що вони мають виключно інформаційний характер, фактично державні реєстратори та нотаріуси фактично сприймають їх як офіційне тлумачення відповідних норм права та на практиці сумлінно не

відступають від роз'яснень, наведених в таких інформаційних листах. Це є ще одним прикладом того, що будь-який суб'єкт правовідносин, особливо наділений владними повноваженнями, має обґрунтовано та критично обирати та застосовувати відповідні правові засоби з огляду на можливість їх фактичного невірного застосування.

Правовий інститут також є складовою нормативного рівня правової системи. Він є сукупністю правових норм, які регулюють певний вид суспільних відносин в межах відповідної галузі права. Галузь права, у свою чергу, регулює однорідну сферу суспільних відносин. Вона є найбільш змістовним елементом системи права. Певна сукупність юридичних засобів у правових режимах, методах правового регулювання надає специфіку галузям та інститутам права, відображає особливий порядок організації конкретних суспільних відносин, що дозволяє більш гнучко та диференційовано їх регулювати.

Акт, як правовий документ, є родовим поняттям. Він поділяється на: 1) нормативні правові акти, що встановлюють, змінюють і скасовують правові норми; 2) акти застосування норм права (акти державних та інших уповноважених організацій, посадових осіб, які містять державно-владні, персоніфіковані рішення з конкретних юридичних справ – вирок суду, наказ про призначення на посаду); 3) інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права, які роз'яснюють зміст юридичних норм); 4) акти реалізації прав і обов'язків (акти- документи, які закріплюють автономні рішення окремих суб'єктів права – індивідуально-правові договори, правочини) [69, с.279].

Важливим елементом також виступає правовий акт, який може включати в себе правові норми одного або декількох правових інститутів і є джерелом права. На думку Л. Луць, зовнішня форма (джерело) права - це форма об'єктивації норми права шляхом надання їй загальнообов'язковості [32, с. 185]. П. Рабінович розрізняє внутрішню форму юридичної норми – спосіб внутрішньої організації змісту норми (тобто її структуру) і зовнішню – такий спосіб об'єктивації, зовнішнього прояву, матеріально-знакової фіксації змісту норми, який засвідчує її державну загальнообов'язковість і гарантованість [70, с. 126]. Н. Пархоменко

характеризує поняття «джерела права» як зовнішню форму існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості, згідно зі спеціальною процедурою, що має юридичну силу та є обов'язковим до виконання, відображає волю суб'єктів правотворчості та спрямований на регулювання суспільних відносин [71, с. 333].

Визначення поняття «правового акту», як відомо, належить до найбільш поширених правових понять у науці, правотворчості, у використанні суб'єктами права різноманітних форм правозастосування, у службових та інших документах, у навчальному процесі тощо. Це обумовлено важливим місцем і особливою роллю правових актів у механізмі правового регулювання, у системі правових засобів правового впливу на суспільні відносини, що забезпечують нормальне функціонування і розвиток суспільства і держави. Адекватним повинне бути й відношення юридичної науки до явищ і предметів, що мають назву «правові акти», до розвитку вчення про ці правові засоби. Питанням теорії правових актів, практики використання різноманітних їх видів присвячено чимало наукових праць фахівців із загальної теорії права, конституційної, адміністративної та інших галузей правової науки [72, с. 708].

Є чимало документів і актів, розбіжності між якими належним чином не аналізуються і навіть майже не розглядаються. Звідси виникають труднощі з вибором предметів їх регулювання, визначенням юридичної сили, використанням і правовим захистом. Подолати такі труднощі можна завдяки суворій характеристиці документів і актів, з'ясуванню їх ознак і співвіднесеності між собою [73].

О.Г. Мурашин визначає правовий акт, як письмовий документ, прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, органами місцевого самоврядування, інститутами прямої демократії), що має офіційний характер і обов'язкову силу, що виражає владні веління і спрямований на регулювання суспільних відносин [74, с.97].

Т. В. Сендецька визначає правові акти як письмовий документ, що виражає волю суб'єкта права і приймається у встановленому порядку для регулювання

суспільних відносин, містить правові приписи, має обов'язкову силу і офіційний характер. Обґрунтоване дослідження проблеми упорядкування правових актів, визначення їх структурних зв'язків між собою має важливе практичне і теоретичне значення і вимагає свого вирішення та подальшого дослідження [72, с. 711].

Учені-правники під інтерпретаційними актами (актами офіційного тлумачення норм права) розуміють акти-документи, які містять роз'яснення змісту й порядку застосування правової норми, сформульовані уповноваженим органом у межах його компетенції, і мають обов'язкову силу для всіх, хто застосовує норми, що роз'яснюються [57, с. 412]; юридичні акти компетентного суб'єкта, що містять формально обов'язкові правила-роз'яснення змісту норм права [9, с. 317]; документи, які приймаються компетентними органами у встановленому порядку і спрямовані на роз'яснення чинних законів та підзаконних нормативних актів; є результатом офіційного тлумачення норм і виражені в певній формі; мають нормативний характер, обов'язкові для суб'єктів права; є засобом забезпечення єдності розуміння та застосування правових принципів; дають можливість не тільки єдиного розуміння змісту припису, який роз'яснюється чи уточнюється, але й офіційного посилання на документ у разі його використання в правозастосовній діяльності [75, с. 711].

Правові засоби можливо розуміти і як універсальний «будівельний матеріал» правової системи. І хоча загально визнано, що вона складається з норм (і в цьому сенсі це вірно), не можливо відкидати того факту, що самі норми теж складаються з первинних, елементарних частин, до яких відносять такі юридичні засоби, як юридичні факти, суб'єктивні права та обов'язки, заохочення та покарання тощо (які є правовими стимулами та обмеженнями). При цьому найбільш значні блоки системи права – інститути, підгалузі та галузі (як і сама норма) теж у досліджуваному контексті можна назвати своєрідними правовими засобами. Таким чином, поняття, що розглядається під відомим кутом зору, уніфікує всі ті явища, з яких складається право. У цьому відношенні інструментальна теорія являє собою цілеспрямоване та концентроване

дослідження певного аспекту права як системи правових засобів. До цього рівня правової системи можливо віднести такі засоби-установлення як загальні принципи права, які мають статичний та ідеальний характер. Принципи права відіграють роль головних орієнтирів у його формуванні, оскільки еволюція права проходить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з виникнення ідеї, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає та направляє розвиток права [76, с. 41].

Таким чином, нормативно-регулятивний рівень є основоположним рівнем правової системи, на якому міститься найбільша кількість правових засобів, оскільки саме на цьому рівні відображені правові норми.

Організаційний рівень правової системи охоплює всі юридично оформлені зв'язки, а також правові установи, заклади та організації.

Зв'язки між такими елементами як правові засоби є дуже важливими, оскільки певні явища можуть аналізуватися в якості складової тієї чи іншої системи лише з точки зору наявності певних зв'язків між ними. При цьому для запобігання ентропії та забезпечення цілісності системи такі зв'язки мають бути сильнішими за інші зв'язки тих самих явищ [77, с. 115].

Один і той же об'єкт може бути в різних відношеннях досліджений як системний або як несистемний, але у будь-якому випадку, якщо предмети не існують поза зв'язком між собою, то вони не існують і поза відповідною системою. Кожне явище потенційно може бути складовою різних систем, тому для системного підходу вирішального значення набуває структура системи, яка у багатьох аспектах є важливішою за її склад.

Таким чином, до структури правової системи належать: 1) зв'язки між підсистемами; 2) зв'язки між частинами кожної з підсистем; 3) зв'язки між частинами різних підсистем; 4) зв'язки системи із середовищем; 5) зв'язки компонентів системи із зовнішнім середовищем. Вказані зв'язки за змістом можуть бути зв'язками взаємодії, перетворення, побудови, функціонування, розвитку, управління, субординації, координації, кореляції, комунікації.

На цьому рівні важливою функцією правових засобів є забезпечення взаємодії суб'єктів права шляхом стимулювання правомірної поведінки та недопущення протиправної.

Важливим елементом правової системи суспільства є організаційна (або інституційна) складова – сукупність засобів, що являють собою правові установи, заклади та організації. До них належать:

1) законодавчі, виконавчі та судові органи влади, які забезпечують здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, функцій захисту права, а також правової політики держави;

2) правові установи юридичного профілю, які здійснюють науково-дослідну діяльність у юридичній сфері, насамперед університети та інші вищі навчальні заклади [78, с. 160].

Соціальний рівень правової системи характеризує, з одного боку, те наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, з іншого – те, як сформувалися і наскільки ідентичні інтересам індивіда і суспільства різного роду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати, законність, дію правопорядку. На цьому рівні закладені в праві свободи, можливості і вимоги органічно поєднані з соціальною і політичною матерією. Тут найбільш чітко виявляються ті якості правової системи, які мають важливе значення для формування і функціонування політичної системи і громадянського суспільства [79, с. 18].

Свободи, можливості і вимоги суб'єктів правової системи хоча і є знаходять своє основне вираження на нормативно-регулятивному рівні, вони природньо проникають на соціальний рівень правової системи.

Основною метою правових засобів на цьому рівні є визначення рівня суспільного та особистого сприйняття суб'єктами права правової дійсності та координація діяльності осіб шляхом закріплення тих варіантів поведінки, в яких зацікавлені держава та суспільство.

Питання правових засобів, за допомогою яких може бути досягнута мета правового регулювання, є вирішальним у визначенні його ефективності, тому що

вдало обрані та перевірені на практиці правові засоби – гарантія високої продуктивності права. Тому без поняття «правові засоби» неможливо повноцінно дослідити проблему ефективної дії права. Правові засоби не є абстрагованими явищами, а існують і діють у тісному взаємозв'язку як між собою, так і з іншими елементами правової системи. Тому важливим є аспект врахування дії правових засобів на кожному з рівнів правової системи. Правова система лише тоді зможе найбільш ефективно функціонувати, якщо всі її рівні та засоби будуть адекватно та ефективно взаємодіяти між собою.

З огляду на це, має відбуватись і реформування сучасної правової системи України. Так, Л. А. Луць визначає наступні тенденції розвитку правової системи: 1) активне формуванням основних структурних частин, що сприяє правильному співвідношенню та взаємодії елементів, формуванню механізму самоорганізації, який концентрує зусилля суспільства на необхідному стані рівноваги; 2) поступове приведення правової системи у відповідність з міжнародними стандартами, насамперед – європейськими; 3) утвердження під впливом цих вимог принципів правової демократичної держави та громадянського суспільства; 4) спрямованість правового регулювання на закріплення загальноновизнаними норм та принципів міжнародного права; 5) урізноманітненість в юридичній науці методологічних підходів до праворозуміння; 6) створення нових інститутів та галузей права і законодавства, виникнення міжгалузевих (комплексних) інститутів законодавства; 7) урізноманітнення зовнішніх форм права, що забезпечує динамічність, гнучкість правової системи [56, с. 17].

2.2 Співвідношення правових засобів та засобів правового впливу

Досить спірною у науковому сенсі є проблема співвідношення правових засобів та засобів правового впливу. Деякі вчені відносять правові засоби до правового регулювання, проте ця позиція не видається обґрунтованою, оскільки правові засоби належать і до більш широкої категорії – правового впливу. Тому постає питання визначення та співвідношення правових засобів як у правовому регулюванні, так і в правовому впливі, вирішення якого можливе через співвідношення та порівняння цих явищ.

Метою цього підрозділу є:

- визначення співвідношення правового впливу та правового регулювання;
- характеристика правових стимулів та обмежень на рівні правового впливу та правового регулювання.

Ю. С. Шемшученко та С. В. Бобровник вважають, що правове регулювання є одним із основних засобів державного впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування в інтересах людини, суспільства і держави [80, с. 40-41]. Обґрунтованим є формулювання Н. М. Оніщенко, яка визначає правове регулювання як спеціальну дію права, що відрізняється за формою і за змістом, здійснюється через суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів права, що виступають суб'єктами конкретних правовідносин. У цьому випадку йдеться про чітко визначені приписи можливої та необхідної поведінки [81, с. 14].

Т. І. Тарахонич констатує відсутність єдиного підходу до розуміння категорій правове регулювання та правовий вплив, зокрема підкреслює, що з одного боку, не варто ототожнювати зазначені вище категорії, оскільки вони є різними за своїм змістовним наповненням, а з іншого боку, дане розмежування є умовним та пов'язане з багатоаспектністю дії права [82, с. 13].

На нашу думку, правове регулювання є нормативно-організуючим впливом на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою правових засобів з метою їх впорядкування відповідно до правових норм. Правове регулювання має певні особливості:

- має цілеспрямований характер, оскільки виступає певним регулятором суспільних відносин, впорядковуючи їх за допомогою права на рівні суспільства;
- має організаційний і упорядкований характер, тобто здійснюється за допомогою певних засобів;
- правове регулювання спрямоване на досягнення певних цілей, а тому має результативний характер;
- воно має певний предмет і сферу правового впливу, які усвідомлюються суб'єктами та суспільством та мають для них певне значення;
- забезпечується певними методами, які або координують діяльність суб'єктів у сфері права, або здійснюються за допомогою їх субординаційної підлеглості у процесі виконання або використання норм права;
- має визначені стадії, що передбачають, насамперед, правову регламентацію суспільних відносин, виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків та їх реалізацію [70, с. 195].

Щодо правового впливу, то деякі вчені визначають його як результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правових відносин, актів застосування права) та інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів тощо). Н. М. Оніщенко характеризує правовий вплив на суспільство за допомогою системи дій: сукупності всього процесу впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою як правових, так і неправових засобів. При цьому правовий вплив багато в чому зводиться до інформативної та виховної ролі права. Правовий вплив може бути охарактеризований як всебічна і багатогранна (психологічна, державно-вольова, формальна, нормативна тощо) дія права [81, с. 94].

Вважаємо, що правовий вплив може здійснюватися в активній та пасивній формах. Активна форма передбачає безпосереднє використання засобів правового впливу в процесі їх здійснення. Пасивна форма правового впливу передбачає опосередкований вплив права на суспільні відносини. При цьому не відбувається безпосереднього правового втручання у суспільні відносини, однак

сам факт наявності права та його авторитет виступають у якості фактора, який впливає на поведінку суб'єктів [82, с. 46].

Крім того, метою правового впливу є досягнення правового результату, який являє собою остаточну реалізацію призначення права як засобу управління, що має як регулятивний, так і охоронний зміст. Звідси можливо виокремити два аспекти результативного впливу права:

1) позитивний правовий вплив, результатом якого є настання позитивних наслідків, що пов'язані з правомірною поведінкою. При цьому позитивні результати передбачають як наявність безпосередньої вигоди, так і незастосування до суб'єкта, що дотримується вимог таких правових норм, заходів обмежувального характеру;

2) негативний правовий вплив, результатом якого є настання негативних наслідків, що пов'язані із вчиненням правопорушення. Негативні результати можуть бути передбачені санкціями повного чи неповного характеру. Повна санкція передбачає самостійне покарання, а неповна такого покарання не передбачає, проте її негативний характер проявляється в тому, що правопорушник позбавляється можливості використовувати вигоду, яку він бажав отримати від протиправного діяння.

О. Ф. Скакун вважає, що правовий вплив з усією його багатоманітністю здійснюється на суспільне життя, свідомість та поведінку людей за допомогою правових та неправових засобів. Вчена зазначає, що правовий вплив здійснюється на людину двома шляхами: інформаційним та ціннісно-орієнтаційним, а також завдяки правовому вихованню, пропаганді правових знань та юридичній освіті [84, с. 350].

На думку А. М. Денисової основною відмінністю зазначених правових категорій є їхнє неспівпадіння за обсягом дії. Так, якщо правове регулювання в усіх випадках повинно бути пов'язане з процесом регламентації дій учасників суспільних відносин, з чітким визначенням їхнього юридичного положення, то правовий вплив може здійснюватися і поза такою регламентацією. Вчена вважає, що правове регулювання є особливим формалізованим методом державної

регламентації дій суб'єктів права. За часом воно, як правило, співпадає із терміном дії норми права. Правовий вплив має власні терміни, форми та методи дії, що не співпадає з усіма компонентами правового регулювання. Норма права може бути відміненою, тобто вже не здатною здійснювати правове регулювання суспільних відносин, але вона може залишатись у пам'яті людей і при цьому здійснювати вплив на їхню свідомість [85, с. 38].

Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя та знаходить відображення в інформаційній, виховній та іншій ролі права. Правовий вплив, на відміну від правового регулювання, пов'язаний з тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, але на які поширюється дія права. Він формується не тільки за допомогою таких засобів як норми права, а включає в себе і правову культуру, яка сформувалась у даному суспільстві. Правовий вплив включає не лише правові засоби впливу, а й інформаційні, психологічні, ідеологічні та інші.

Правове регулювання завжди означає також і правовий вплив, проте він не завжди означає свідоме регулювання суспільних відносин, оскільки правовий вплив є більш широкою категорією і включає до себе правове регулювання. Вони співвідносяться як ціле та частина. Правове регулювання завжди пов'язане зі встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів, з існуванням прямих приписів про необхідне та можливе, а правовий вплив не пов'язаний. Правове регулювання означає дію правових норм через правовідносини, а правовий вплив може це не передбачати, тобто і правовий вплив, і правове регулювання є процесами, що можуть здійснюватися одночасно. Крім того, можливий тільки вплив права на свідомість людей без регулювання ним суспільних відносин.

Таким чином, враховуючи вищевикладене, основною відмінністю зазначених правових категорій, на нашу думку, є їхнє неспівпадіння за обсягом дії. Таку ж думку поділяє і О. А. Котенко, який зазначає, що якщо правове регулювання в усіх випадках повинно бути пов'язане з процесом регламентації дій учасників суспільних відносин, з чітким визначенням їхнього юридичного положення, то правовий вплив може здійснюватись і поза такою регламентацією.

Правове регулювання – це особливий формалізований метод державної регламентації дій суб'єктів права. За часом воно, як правило, співпадає із терміном дії норми права. Натомість, правовий вплив має власні терміни, форми та методи дії, що не співпадають з усіма компонентами правового регулювання. Норма права може бути скасовано, тобто вже не здійснювати правове регулювання суспільних відносин, але вона все ще буде впливати на поведінку суб'єктів права [86, с. 200].

Під правовим регулюванням суспільних відносин розуміють лише одну з форм впливу права на суспільні відносини – вплив за допомогою специфічних правових засобів: норм права, правовідносин, актів правозастосування тощо. Правове регулювання охоплює лише владний юридичний вплив, стосується безпосередньо зовнішньої поведінки суб'єктів права. В ньому діють самі правові норми та індивідуально-правові акти компетентних органів та осіб, необхідні для регулювання певної групи суспільних відносин, належної реалізації диспозицій чи санкцій цих норм. Не випадково регулятивність вважається змістовною властивістю безпосередньо самого права і ще ніхто не довів, що вона тією ж мірою притаманна всім іншим засобам юридичного впливу, в тому числі правосвідомості, правовій культурі тощо.

Виходячи з цього, відмінності між правовим регулюванням та правовим впливом доцільно визначити за певними критеріями:

1) *за соціальним призначенням та функціями.* Соціальне призначення правового впливу – це забезпечення загальносуспільних цінностей та невід'ємних природних прав людини. Правове регулювання передбачає регулювання суспільних відносин з метою втілення в життя передусім нормативно закріплених державою цінностей. Якщо ж правовий вплив має у своїй основі загальносуспільні інтереси, то правове регулювання – як загальносоціальні, так і групові.

2) *за предметом.* Відмінності у соціальній сутності конкретизуються через відмінності у предметі впливу та регулювання. Предмет правового впливу є значно ширшим, ніж предмет правового регулювання. Його сутність складають

відносини (економічні, соціальні, політичні), які безпосередньо не врегульовані правом, але на які розповсюджується його дія. Тому, як зазначено, предметом правового впливу можуть стати фактично всі суспільні відносини, які правом не регулюються, але на які воно, так чи інакше, розповсюджує свій вплив.

3) *за змістом*. Правовий вплив не завжди має точний юридичний засіб, адже окрім норм права правовий вплив охоплює й інші соціальні засоби та форми впливу на поведінку людей. Правове регулювання завжди пов'язується з певним юридичним засобом регулювання відбувається за допомогою правової норми.

4) *за механізмом реалізації права*. Механізм правового регулювання здійснюється через систему суто юридичних засобів та форм (норми права, правовідносини, акти реалізації та застосування норм права тощо), а механізм правового впливу функціонує за допомогою системи суто юридичних та неюридичних засобів – ідеологічних, психологічних, інформаційних, ціннісно-орієнтаційних та виховних механізмів [87, с. 61].

Оскільки правове регулювання має своїм завданням виникнення чи зміну правовідносин, воно використовує для досягнення цієї мети свої правові засоби. Правові стимули та обмеження як засоби правового впливу використовуються і правовим регулюванням, проте набувають своєї специфіки, хоча у правовому регулюванні вони не є єдиними правовими засобами. Для реалізації контролю, вирішення конфліктів у суспільстві право користується своєрідними інструментами - засобами правового впливу на суспільні відносини. Ці засоби впливу поділяються на дві великі групи – правові стимули та правові обмеження.

Своє основне призначення вони виявляють саме на інформаційному рівні правового впливу, який виявляється у безпосередньому впливі права на свідомість людини. В цьому разі засоби правового впливу сприяють формуванню і дії мотивів поведінки. Відповідно до сприйнятих засобів та з урахуванням власних інтересів людина формує свою поведінку. Таким чином стимули та обмеження є важливими для поведінки, впливають на цінність, на яку орієнтується поведінка суб'єкта.

Якщо правові стимули покликані спонукати до правомірної поведінки, яка є прийнятною як для особистості, так і для суспільства, то правові обмеження мають стримувати від протиправного задоволення її власних інтересів, яке може бути власне корисним для особистості, але завдавати шкоди суспільним інтересам [88, с. 12].

Правові стимули спочатку почали досліджувати на галузевому рівні: у трудовому, цивільному, адміністративному праві тощо. Найбільш обґрунтовано вони були досліджені в трудовому праві, де їхнє основне завдання вбачалось у підвищенні трудової активності працівників. Проте загальнотеоретичне дослідження правових стимулів має важливе значення, оскільки ця проблема охоплює загальні та основоположні аспекти цієї категорії, які є первинними для інших юридичних наук.

Оскільки категорія «правовий стимул» є багатоаспектною, вона розглядається як в широкому, так і вузькому значенні. У широкому розумінні правові стимули включають як позитивні, так і негативні засоби правового впливу (заборони, покарання). У широкому розумінні всі правові засоби можуть здійснювати загально стимулюючий вплив. При цьому негативні стимули виконують стримуючу роль протиправної активності. Вони впливають на суб'єкта шляхом звуження обсягу можливостей через негативну правову мотивацію та примусові заходи [83, с. 47].

На думку А. М. Денисової у вузькому розумінні правові стимули виступають як позитивний фактор, який формує свідому мотивовану за допомогою позитивних правових засобів поведінку, викликаючи у суб'єкта зацікавленість у досягненні бажаного результату. Необхідність задоволення таких інтересів спричиняє у людини усвідомлене бажання досягти позитивних наслідків, отримати певне соціальне благо. На нашу думку, більш коректним є вузький підхід розуміння правових стимулів, оскільки стимули є, перш за все, позитивними засобами впливу на поведінку людей. Негативні засоби потрібно розглядати через призму правових обмежень [88, с. 73].

У сучасній юридичній літературі зустрічається і занадто вузьке розуміння правового стимулу, що ототожнює його із заохоченням [89, с. 7]. Безумовно, правове заохочення є одним із головних стимулювальних факторів, оскільки безпосередньо орієнтує індивіда на досягнення вигідних для нього наслідків. Правове заохочення має формально юридичний вираз, проте при цьому не виключається можливість того, що заохочення може бути і юридично не формалізованим. Маючи різноманітні форми виразу, заохочення більш значною мірою викликає зацікавленість у суб'єктів створити для себе найсприятливіший режим. Однак це не означає, що роль позитивного стимулу можуть виконувати виключно заохочення. Потрібно враховувати стимулюючі можливості таких юридичних засобів як суб'єктивні права, законні інтереси тощо [85, с. 74].

Деякі вчені досліджують правові стимули виключно через призму норм права та під правовими стимулами пропонують розуміти правові норми, які заохочують розвиток важливих для суспільства та держави суспільних відносин, норм, що регулюють побутову, соціально активну правомірну поведінку людей та її результат [90, с. 6; 91, с. 6]. Під правовими стимулами розуміються правові норми, що передбачають різноманітні види соціальних благ, які спрямовані на задоволення інтересів конкретного індивіда або колективів. Правові стимули розглядаються не просто як норма права, а як юридичний інститут, тобто через сукупність норм права, які передбачають та закріплюють певні засоби впливу на свідомість людини з метою посилення мотивації правомірної поведінки. Проте, така думка не є об'єктивно зумовленою, оскільки сама норма права закріплює міру можливої та необхідної поведінки, здійснення якої з дотриманням закріплених у правовій нормі умов дає змогу суб'єктам досягти поставленої мети і як результат – задовольнити власні інтереси.

В цьому аспекті можливо погодитись з думкою, що стимул є органічним елементом багатьох правових норм, адже стимули можуть змінювати класичну структуру норм права. Стимулюючі засоби достатньо часто охоплюють як гіпотезу, так і диспозицію норми права і утворюють, таким чином, так звану синтезуючу структуру норм права, що містить позитивну стимулюючу поведінку

та заохочувальний результат. Санкція самої норми перетворюється у нормативно закріплене заохочення.

Ручка А.О. і Сакада М.А. під стимулом розуміють будь-який фактор (предмет, явище, процес), який в тій чи іншій мірі детермінує (спонукає, направляє, підштовхує) поведінку особи. В той же час, автори вказують, що в ролі стимулів може виступати внутрішнє спонукання, яке обумовлене перш за все їх потребами та інтересами. Поряд з тим, у формуванні внутрішнього спонукання особи суттєву роль відіграють зовнішні обставини [92, с. 57]. Калюжний Р. А. розуміє правові стимули як не тільки внутрішній збуджуючий фактор, елемент суб'єктивної сторони поведінки, але й зовнішній фактор, який закладений у законодавстві і впливає на особу ззовні, створюючи при цьому умови для задоволення її потреб та інтересів [93, с. 11].

Відмінну позицію на сутність та зміст правового стимулу має В.В. Оксамитний [94, с. 54], який розглядає правові стимули у якості правових засобів. Вважає засобами права правові стимули, також І.М. Луценко, який визначає їх у розрізі інструментального підходу до праворозуміння та наголошує на тому, що право – багатогранне явище, яке можна розглядати з різних сторін: по-перше, як феномен цивілізації, елемент культури, міру свободи та справедливості; по-друге, право можна оцінювати і як засіб (інструмент) для вирішення практично значимих завдань суспільства, задоволення потреб та інтересів людей [95, с. 14–15; 96, с. 7].

Об'єктивна необхідність використання правових стимулів полягає в тому, що суспільство та держава потребують соціально корисної поведінки суб'єктів права в різноманітних сферах суспільного життя, зокрема, у соціально-економічній (підприємницька, трудова діяльність, інвестиційна діяльність), культурній (виховна, наукова, педагогічна діяльність) та політико-правовій (стимулювання виборчої активності, заходів щодо попередження правопорушень).

Правові стимули у своїй переважній більшості є одним із факторів формування правомірної поведінки особи. У цьому випадку важливою є роль

правових стимулів, які створюються заохочуючими правовими нормами. Правове заохочення відзначається тим, що викликає зацікавленість суб'єкта в отриманні певних додаткових соціальних благ. Саме це спонукає суб'єкта до активної суспільно корисної поведінки, яка в певних випадках навіть перевершує звичайні вимоги правової норми. Цим особливостям і відповідає система стимулів, що застосовуються в правовій сфері.

Характеристика категорії «правові стимули» виявляється також в процесі визначення специфічних ознак цієї категорій, якими є:

- пов'язаність зі сприятливими умовами, які спрямовані на здійснення власних інтересів особи;
- повідомляють про збільшення обсягу можливостей, свободи або форм прояву, виступаючи у якості суб'єктивних прав, законних інтересів, заохочень тощо;
- безпосередньо впливають на свідомість людини, викликаючи в неї зацікавленість у здійсненні активних позитивних дій у сфері права;
- здійснюють вплив на правові мотиви через інтереси суб'єктів щодо досягнення правового інтересу правомірною поведінкою;
- передбачають можливість формування у суб'єкта позитивної правової мотивації щодо використання наданих можливостей та виконання необхідних діянь;
- виступають як спонукальний фактор суб'єктивного та об'єктивного характеру, що забезпечує гарантованість правомірної поведінки, тобто досягнення безпосередньої мети правового впливу;
- передбачають підвищення позитивної активності суб'єктів у сфері права;
- спрямовані на упорядкування суспільних відносин, виконуючи функцію розвитку та удосконалення соціальних зв'язків.

Серед правових стимулів можливо виокремити такі основні види: факти-стимули, суб'єктивні права, законні інтереси, пільги та заохочення. У деяких випадках юридичний факт виступає фактом-стимулом, оскільки у своїй діяльності люди враховують, що умови виникнення їх прав та обов'язків, пільг

та інших бажаних правових наслідків зумовлене конкретними юридичними фактами. Таким чином, юридичні факти виступають у ролі попереднього стимулятора.

За своєю правовою природою суб'єктивне право є юридично дозволеною можливістю певного виду діяльності, за допомогою якої суб'єкти мають змогу задовольняти свої суб'єктивні інтереси. В юридичній літературі суб'єктивне право визначається як гарантована державою міра можливої (дозволеної, припустимої) поведінки особи, найважливіший елемент її правового статусу [32, с. 272]. Характерна особливість суб'єктивних прав полягає в тому, що вони надають суб'єкту можливість щось вимагати від інших осіб, здійснювати певні дії, які мають юридичне значення. При цьому суб'єктивне право включає здатність суб'єктивного вибору варіантів можливої поведінки. С. В. Бобровник характеризує суб'єктивне право як один із різновидів правових стимулів через можливість певної діяльності, яка пов'язана із задоволенням суб'єктивних інтересів, що характеризується як дозвіл, який забезпечено юридичною необхідністю [97, с. 91].

У свою чергу, деякі вчені наводять приклад, що суб'єктивне право бере участь як у безпосередньому механізмі правового регулювання, так і у загальному механізмі впливу, але його роль у цих механізмах не є однаковою. У першому випадку ця категорія визначає міру конкретної поведінки суб'єктів, а в іншому може здійснювати лише загальний стимулюючий і мотиваційний вплив. У цьому ж аспекті зазначено, що з метою успішної реалізації суб'єктивного права як правового стимула одних осіб встановлюються юридичні обов'язки та заборони (обмеження) для інших осіб, а також юридична відповідальність (обмеження) по відношенню до самого уповноваженого за зловживання цим правом.

Інтерес можливо визначити як вияв потреби, усвідомлене прагнення суб'єктів задовольнити їх, що є об'єктивним спонукальним мотивом їх діяльності. Саме інтерес виступає основою діяльності особи, яка зацікавлена в набутті певних благ, адже інтерес є реальною причиною соціальних дій, що

передують безпосереднім спонуканням, мотивам, помислам, ідеям індивідів, соціальних груп, які беруть участь у цих діях.

С. В. Бобровник визначає законні інтереси як різновид дозволів, спрямованих на задоволення власних інтересів, як можливість задоволення, переважно фактично, діяльності, яка має диспозитивний характер, тобто пов'язана з відсутністю вказівки діяти визначеним способом та вимагати відповідної поведінки від інших суб'єктів [97, с. 91]. Законний інтерес – це відображений в об'єктивному праві або той, що впливає з його ідеального змісту і певною мірою гарантований державою простий юридичний дозвіл, який відображається у прагненні суб'єкта до користування конкретним соціальним благом, а також в деяких випадках звернення за захистом до компетентних органів з метою задоволення своїх потреб, які не протирічать суспільним.

Охоронюваний законом інтерес є певною мірою узагальнюючою категорією, з якою пов'язуються всі інтереси, які не знайшли своє відбиття в суб'єктивних правах, але мають значення для кожного конкретного суб'єкта правовідносин при набутті певного матеріального або нематеріального блага. Він є усвідомленою суб'єктом права необхідністю в отриманні певного матеріального чи нематеріального блага або зміни правового статусу, що спонукають суб'єктів медичного права вчинювати конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, які знаходяться в правовому полі і є незабороненими державою [98; с. 122].

У сучасній юридичній літературі також наявні інші підходи до визначення інтересу. О. Ф. Скакун вважає, що інтерес є позаправовою або доправовою категорією і відбивається в потребах особи, які виражаються в діяльності з усвідомлення та реалізації цілей у суспільних відносинах [99, с.379]. В. Ф. Сіренко зазначає, що інтерес є об'єктивною субстанцією, продуктом об'єктивних потреб, необхідність задоволення яких примушує особу саме через інтереси вступати до певних суспільних відносин [100, с.17]. А. А. Мережко дотримується протилежної думки та відносить інтерес до суто суб'єктивного

відображення в індивідуальній свідомості об'єктивних потреб індивіда, яке не може регулюватися правом [101, с.10]

Крім того, Конституційний Суд України надав роз'яснення щодо вживання поняття «охоронюваний законом інтерес» в ч.1 ст.4 ЦПК України та інших законах України у логічно-смісловому зв'язку з поняттям «право». За цим рішенням, інтересом є прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного права і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам [102].

Поряд з суб'єктивним правом та законним інтересом правовим стимулом також виступають пільги як особлива правова категорія, яка являє собою певне виключення із загальних правил. Правові пільги наділяють їх суб'єктів певними можливостями юридичного характеру, які мають змогу створювати додаткові блага для таких суб'єктів або звільняти їх від необхідності дотримуватись визначеної поведінки. Для правових пільг є характерним покращення правового статусу суб'єкта-носія порівняно з іншими суб'єктами правовідносин.

Найбільш повно пільги розкриті у трудовому законодавстві. С. М. Синчук зазначає, що пільги є своєрідним відхиленням від єдиних положень нормативного характеру та способом юридичної диференціації прав громадян, елементом їх спеціального правового статусу, механізмом доповнення основних прав суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру; інтереси осіб, яким надаються пільги, ставляться вище таких самих, схожих інтересів осіб, які не мають права на пільгу, і держава, надаючи пільгу, підкреслює тим самим цю обставину [103, с.303]. Болотіна Н. Б. зазначає, що трудовому праву властиві професійні (пов'язані зі службовим статусом особи чи видом її трудової діяльності) пільги [104, с.303].

Особливим підвидом правових пільг є привілеї, які є спеціальними (або навіть виключними) пільгами для конкретних суб'єктів. Зазвичай такі привілеї належать державним органам та їх посадовим особам, оскільки вони є необхідними для здійснення їх державно-владних обов'язків. Привілеї є важливим правовим стимулом для ефективної праці державних службовців, в основі якого має бути принципи законності та соціальної справедливості.

Наступним видом правових стимулів є заохочення. Воно є формою та мірою юридичного схвалення правомірної поведінки особи, в результаті чого суб'єкт винагороджується і для нього настають певні сприятливі наслідки [105, с. 92]. Заохочення використовується у випадках досягнення позитивних результатів у здійсненні передбаченої моделі поведінки, за перевиконання встановлених показників, параметрів чи стандартів.

Під правовим заохоченням розуміється особливий засіб позитивного соціально-правового впливу на поведінку людей з метою формування і підтримки суспільно значущої активності, внаслідок застосування якої винагороджується заслужена поведінка суб'єкта і реалізуються взаємний інтерес особи, суспільства і держави.

Слід зазначити, що заохочення закріплюється санкцією правової норми. Ця санкція має позитивний характер, оскільки не містить заходів негативного характеру, а навпаки - забезпечує стимулювання правомірної поведінки. У такому разі можливо говорити про вияв позитивної (перспективної) відповідальності особи. Саме тому правове заохочення необхідно розглядати як важливу складову правового впливу на ті суспільні відносини, які спрямовані на стимулювання суб'єктів до суспільно корисної поведінки. Правове заохочення виступає одним з найуніверсальніших засобів впливу права на суспільну діяльність [106, с. 472].

Дослідження правового заохочення пов'язується з виокремленням наступних його особливостей: 1) цей засіб передбачає суспільно корисну, соціально активну поведінку, яка відображається у певному перевищенні своїх обов'язків, досягненні загально визнаного корисного результату, 2) є

добровільною та позитивною свідомою дією, 3) виступає формою винагороди з боку суспільства та держави, 4) є взаємовигідним – для заохочуваного суб'єкта, з одного боку, та для суспільства, з іншого.

Правові стимули аналізуються деякими авторами як у широкому, так і у вузькому значенні. У широкому розумінні правові стимули включають як позитивні засоби правового впливу (суб'єктивне право, законні інтереси, заохочення), так і негативні (заборони, покарання, відповідальність). У широкому розумінні всі правові засоби можуть здійснювати загальностимулюючий вплив. При цьому негативні стимули виконують стимулюючу роль антиправової активності. Вони впливають на суб'єкта шляхом звуження обсягу можливостей через негативну правову мотивацію та примусові заходи.

У вузькому розумінні правові стимули виступають як позитивний фактор, що орієнтує індивіда на можливість отримання додаткових соціальних благ, формують свідому мотивацію поведінки за допомогою позитивних засобів, викликаючи у суб'єкта зацікавленість у досягненні бажаного результату, необхідність задоволення таких інтересів спричиняє у людині усвідомлене бажання досягти позитивних наслідків, щоб задоволення своїх потреб та інтересів. На нашу думку, більш обґрунтованим є розуміння правових стимулів як позитивних засобів впливу на поведінку та свідомість людей, адже вони виступають як фактор формування мотивів правомірної поведінки через передбачення заохочень. Отже, правовий стимул є головним засобом правового впливу, який має переважне закріплення в правових нормах та впливає на поведінку особи шляхом впливу на її свідомість та спонукання до соціально корисної, правомірної поведінки. В результаті цього і досягається основна мета правового впливу.

У свою чергу, правові обмеження виступають засобами реалізації юридичної відповідальності та інструментами забезпечення правового статусу особи. Правове обмеження розглядаються як процес правового примусу на інформаційно-психологічному рівні у потенційному або реальному виразі, у

виконанні дій на користь суспільних інтересів або в інтересах уповноваженого суб'єкта. Правові обмеження (власне як і правові стимули) визначають більш об'ємний пласт юридичної сфери - інформаційно-психологічні засоби дії права, відображаючи при цьому подвійність юридичної інформації. Вони ширші за своїм обсягом, ніж традиційні методи правового регулювання, а також не підміняють інші різнопланові юридичні засоби, певною мірою інтегруючи та уніфікуючи їх.

Вагомою є позиція С. В. Бобровник, яка визначає правове обмеження як закріплене у праві утримання від протиправного діяння, метою якого є створення необхідних умов для задоволення інтересів уповноваженого суб'єкта та суспільних інтересів в цілому [97, с. 92]. На думку Н. М. Оніщенко правовим обмеженням є закріплена в юридичних нормах перешкода для неправомірної поведінки, що створює умови для задоволення інтересів суб'єкта права за нормального функціонування суспільних інститутів [44, с. 97]. Існування правових обмежень призначене для захисту суспільства від свавілля правозастосовувача. В кінцевому результаті правові обмеження в усіх випадках мають переслідувати одну мету – забезпечити розумний компроміс між суспільною необхідністю та інтересами такого суспільства.

Виходячи з різноманітних підходів до визначення правових обмежень (які, передусім, зумовлені багатоаспектністю цієї категорії), на нашу думку, найбільш оптимально визначити правові обмеження як певні закріплені у праві засоби правового впливу, спрямовані на стримування та обмеження суб'єкта правовідносин від визначених діянь за допомогою негативної мотивації. Таким чином, правові обмеження є певною межею правомірної поведінки суб'єктів права, які повинні не порушувати законні права та інтереси інших суб'єктів [88]. У такому випадку правове обмеження виступає запобіжником неправомірної поведінки. Загалом правові обмеження покликані зменшувати соціальну активність, яка суперечить правовим нормам. Фактично правові обмеження діють у взаємодії з правовими стимулами та оберігають суспільні відносини від негативного впливу протиправних чинників. Саме тому правові обмеження

виконують функції охорони і захисту та не покликані розвивати суспільні відносини. Функціональним призначенням правових обмежень є створення таких умов, за яких буде задовольнятися необхідність у захисті та охороні інтересів окремих суб'єктів та суспільства. Таким чином правові обмеження перешкоджають протизаконній активності та стабілізують соціальні процеси [107].

На думку А. М. Денисової, значення правових обмежень для правового впливу полягає у:

- 1) визначенні меж дозволеної поведінки у процесі правового впливу;
- 2) забезпечені правового статусу особи як важливого аспекту прояву правового впливу;
- 3) нормативній основі закріплення та забезпечення превентивної дії щодо недопущення порушення правових вимог;
- 4) забезпеченні формування мотивації щодо необхідності правового впливу [85, с. 101].

Категорія «правові обмеження» найбільш повно розкрита в науковій юридичній літературі через класифікацію її видів. Основними різновидами правових обмежень залежно від елементу норми права, в яких закріплюються обмеження, є юридичний факт-обмеження (гіпотеза правової норми), обов'язок, заборона, призупинення тощо (диспозиція правової норми) та покарання (санкція). Виокремлюються дві групи правових обмежень: правомірні та неправомірні. Так, правомірні обмеження використовуються достатньо широко в різних галузях права. У свою чергу, неправомірні обмеження мають форму правопорушення. Таке правопорушення може відобразитись у формі різноманітних діянь, що порушують право та закон. Крім того, правові обмеження можливо розподілити на: правові обмеження як міру процесуального захисту (наприклад, накладення адміністративного арешту) та правові обмеження як правові покарання (наприклад, відкликання банківської ліцензії у випадку незадовільного фінансового становища банку). На думку Н. М. Оніщенко класифікація обмежень залежить від змісту цінностей, яких

позбавляється суб'єкт при їх застосуванні: матеріально-правові та морально-правові обмеження [67, с. 229].

З метою дослідження класифікації правових обмежень залежно від структурного елемента правової норми, в якій вони закріплені, у своїй діяльності суб'єкти права враховують, що умови виникнення їх прав та обов'язків, пілгы та заборон, правові наслідки зумовлені конкретними юридичними фактами. Саме тому в одних випадках суб'єкти прагнуть до їх настання, а в інших – перешкоджають їх появі.

Правовий вплив здійснюється за допомогою різноманітних засобів, які застосовуються в певній послідовності, замінюючи та доповнюючи один одного. Саме ці засоби в кінцевому результаті формують правовий стан суспільства.

Юридичними фактами-обмеженнями, наприклад, є положення ст. 110 Сімейного кодексу України, відповідно до якого таким фактом є факт вагітності дружини, що одночасно позбавляє чоловіка права на пред'явлення позову щодо розірвання шлюбу, або згідно зі ст. 26 цього ж кодексу факт перебування осіб у родинних зв'язках по прямій лінії споріднення, що перешкоджає виникненню шлюбних правовідносин [108].

Первісним засобом правового впливу є юридичні обов'язки. Обов'язок являє собою визначений спосіб реалізації інтересів шляхом впливу на поведінку інших суб'єктів правовідносин. Саме обов'язок спонукає до реалізації законних інтересів, встановлюючи при цьому учасникам таких правовідносин рамки дозволеної поведінки в силу самої власної поведінки.

Виходячи з аналізу сучасної юридичної літератури, слід зазначити, що обов'язки належать як до стимулюючих засобів впливу, так і до правових обмежень. Такий погляд походить не з інформаційно-психологічної дії права, а із соціального механізму, соціологічного підходу до правового стимулювання, в якому головною є не проблема задоволення конкретних інтересів конкретних суб'єктів права (матеріальна сторона), а проблема їх правомірної діяльності (формальна сторона).

Важливим аспектом дослідження правових засобів є їх розміщення у структурі правової норми. Так, В. Кожевнікова зазначає, що з точки зору структури норми права обмеження в гіпотезі зазначаються як правові підстави у вигляді юридичних фактів, за наявності яких виникає обмеження конкретного права. У диспозиції розкривається зміст певного правового обмеження та викладаються певні заборони, призупинення, обов'язки. Межі прав установлюються для всіх суб'єктів відповідних правових відносин та зазначаються в актах чинного законодавства. Обмеження ж, у свою чергу, характерні для встановлення окремих прав, суб'єктів сімейних правовідносин відповідно до особливостей, умов і порядку здійснення відповідних прав [109, с. 19].

На рівні диспозиції правової норми правовими обмеженнями виступають юридичні обов'язки, заборони, призупинення, тоді як в санкціях містяться певні покарання, які є найбільш значущими правообмежувальними засобами. Іншим критерієм для виокремлення правових обмежень як засобів правового регулювання є приналежність до певної галузі законодавства, в якій вони закріплені, а саме:

1) цивільно-правові обмеження, що отримали закріплення в нормах цивільного законодавства, наприклад ст. 36 Цивільного кодексу України, яка передбачає обмеження цивільної дієздатності фізичної особи за певних умов [110];

2) обмеження трудового законодавства. Наприклад, наступні обмеження відповідно Кодексу законів про працю України: обмеження надурочних робіт (ст. 62), обмеження відрахувань із заробітної плати (ст. 127), обмеження праці жінок у нічний час (ст. 175) тощо. Основний масив правових обмежень у трудовому законодавстві міститься у вигляді заборон [111];

3) обмеження сімейного законодавства. Наприклад, обмеження закріплені у Сімейному кодексі України, а саме: обмеження щодо осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою (ст. 26), позбавлення батьківських прав (ст. 164), обмеження для осіб щодо усиновлення (ст. 212) тощо [108];

4) обмеження земельного законодавства, які виокремлені в окрему главу 18 Земельного кодексу України щодо обмежень прав на землю, якими, наприклад, є: а) умова розпочати і завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків; б) заборона на провадження окремих видів діяльності; в) заборона на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту; г) умова здійснити будівництво, ремонт або утримання дороги, ділянки дороги; ґ) умова дотримання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт; д) умови надавати право полювання, вилову риби, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому порядку [112];

5) господарсько-правові обмеження, які найчастіше існують у вигляді зупинення діяльності суб'єкта господарювання. Наприклад, відповідно до ст. 246 Господарського кодексу України встановлені обмеження і зупинення діяльності у наступних випадках: 1) здійснення будь-якої господарської діяльності, що загрожує життю і здоров'ю людей або становить підвищену небезпеку для довкілля, забороняється; 2) у разі здійснення господарської діяльності з порушенням екологічних вимог діяльність суб'єкта господарювання [113];

б) еколого-правові обмеження, які виступають у вигляді специфічних правових обмежень щодо лімітів викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище. Наприклад, згідно ст. 44 Закону України «Про навколишнє природне середовище» встановлено ліміти скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та інших видів шкідливого впливу в цілому на території Автономної Республіки Крим, областей, міст загальнодержавного значення або окремих регіонів встановлюються у разі якщо це призводить до забруднення природних ресурсів загальнодержавного значення, територій інших областей, - центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища [114];

7) адміністративно-правові обмеження, які закріплюються переважно у формі попереджень та заборон. Наприклад, у статті 30 Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлено позбавлення наданого даному

громадянинові права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом [115];

8) найбільш широкий перелік обмежень встановлено у сфері кримінального законодавства у формі заборон, покарань та обмежень прав. Наприклад, ст. 172 Кримінального кодексу України встановлює, що за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів чи у зв'язку з повідомленням ним про порушення вимог Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» іншою особою, а також інше грубе порушення законодавства про працю караються штрафом від двох тисяч до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років, або виправними роботами на строк до двох років [116].

В межах правового регулювання юридичні факти виступають як обставини, які обмежують, стримують та визначають межі дозволеної поведінки, а також надають можливість здійснення дозволеної поведінки. Через це на сучасному етапі юридичні обов'язки в аспекті правових обмежень необхідно досліджувати як мотиваційно-спонукаючий вплив на поведінку людей.

Слід також зазначити, що недостатньо мати необхідний арсенал правових обмежень для забезпечення їх ефективного впливу, оскільки важливим аспектом є їх реалізація. Так, О.В. Левада доречно зазначила, що ознаками реалізації правових обмежень є: 1) направленість на стримування власних інтересів суб'єкта і одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони у правовідносинах і громадських інтересів в охороні та захисті; 2) фактичне відображення зменшення обсягу можливостей, свободи, а значить і прав особистості, що здійснюється за допомогою обов'язків, заборон, покарань, призупинень, обмеження можливостей і типів поведінки суб'єктів; 3) вираження негативної правової мотивації; 4) виконання охоронної функції щодо

суспільного та державного інтересу; 5) мають на меті зниження негативної активності [117, с. 12-13].

Заслуговує на увагу той факт, що правові обов'язки відіграють важливу роль не лише у якості правових обмежень, а й позитивних обов'язків, які вказують суб'єкту на необхідність правомірного діяння. Позитивні зобов'язання більшою мірою пов'язані із примусом, а не із стимулюванням поведінки людей. Загалом в юридичній літературі правові обмеження справедливо пов'язують зі звуженням дозволів, встановленням заборон та додаткових позитивних зобов'язань, оскільки обов'язок – це необхідність, через яку у випадку її недотримання постають засоби покарання.

Розвиваючи думку про юридичні обов'язки, можливо стверджувати, що заборони також певною мірою є пасивними обов'язками. Шляхом встановлення заборон регулятор тим самим покладає певні негативні обов'язки – тобто обов'язок утримуватись від протиправних діянь. Таким чином, законодавець висловлює своє негативне ставлення до ти чи інших діянь, які він вважає небажаними для суспільних відносин. З цього приводу А.М. Денисова зазначає, що заборона шляхом створення перешкод для задоволення інтересу індивіда, по відношенню до якого вона діє, спрямована на реалізацію інтересів протилежної сторони [88, с.108].

Таким чином, правовий вплив здійснюється через комбінацію дії правових стимулів у процесі правового стимулювання та правових обмежень. Саме через застосування різноманітних правових засобів досягається позитивний ефект правового впливу на суспільні відносини. Правові стимули, які підтримані належними правовими обмеженнями, дають найбільш ефективний результат у задоволенні та захисті прав та інтересів суб'єктів права.

Отже, правові стимули та правові обмеження є основоположними засобами правового впливу. Основна відмінність між засобами правового впливу та засобами правового регулювання полягає в тому, що ці категорії не співпадають за обсягом дії. Правові засоби в аспекті правового впливу включають в себе і засоби правового регулювання як одного із аспектів

правового впливу. До елементів механізму правового регулювання можливо віднести: норми права, правовідносини, нормативно-правові акти, акти реалізації права тощо. Зазначені правові засоби водночас можуть бути і засобами правового впливу, але спектр засобів механізму правового впливу значно ширший, оскільки крім них він також включає правову свідомість, правову культуру, правову ідеологію, правову інформацію тощо, тобто засоби, які є більше засобами правового впливу, аніж правового регулювання.

Засоби правового регулювання у всіх випадках пов'язані з процесом регламентації дій учасників суспільних відносин з чітким визначенням їх юридичного становища. У свою чергу, засоби правового впливу діють поза такою регламентацією. В основу застосування засобів правового регулювання покладається застосування норм права. У процесі правового впливу важливу роль відіграє і норма, яка вже відмінена, але здійснює вплив на свідомість людей, оскільки залишається в їх пам'яті.

Правовий вплив здійснюється через постійно існуючі загальні правовідносини, адже взаємодія суб'єктів права з державою та між собою є постійною, у зв'язку з чим учасникам суспільних відносин необхідно дотримуватись правових норм, хоча деякі можуть так і не вступити у певні види конкретних правовідносин. Одночасно з впливом одних засобів може здійснюватись правове регулювання іншими, зокрема використовуватись суб'єктивні права, застосовуватись норми права, прийматись правостановлюючі акти. У таких випадках також має місце дія засобів правового впливу на волю та свідомість людей, адже неможливо уявити собі жоден момент правового регулювання як механічну дію правової норми та автоматичне несвідоме підкорення їй людини.

Крім того, існує різниця між засобами правового впливу та регулювання на рівні їх легалізації, ступеню використання та праворегламентуючих можливостей. Так, засоби правового регулювання є регламентованими державою, деякі з них визначаються як джерела права. Вони визнаються державою як обов'язкові засоби, є загальнообов'язковими для використання в

суспільстві. Засоби правового впливу, у свою чергу, не завжди є легалізованими, ступінь їх використання може бути значно обмеженою. Наприклад, правовий прецедент як засіб правового впливу офіційно в нашій державі не легалізований, тобто не визнаний офіційним джерелом права, проте він фактично функціонує у формі правозастосовної практики і впливає на суспільні відносини через те, що суди різних інстанцій орієнтуються на рішення та роз'яснення вищих судів.

Засоби правового впливу діють безпосередньо на суб'єктів права, проте забезпечують чітко регламентованого і гарантованого порядку, який передбачають засоби правового регулювання. Можливість варіантів поведінки у межах дії засобів впливу набагато ширша, ніж у засобів регулювання, де конкретні правовідносини створюють певні рамки, у межах яких повинні діяти суб'єкти права.

Однією з відмінностей засобів правового впливу від засобів правового регулювання є те, що у перших відсутній державний примус як один з елементів правового регулювання (в аспекті поза регулюванням). Правовий вплив діє на свідомість суб'єктів в інформаційно-психологічній площині, а тому його дія характеризується переконанням до певних дій та добровільністю їх виконання. У свою чергу, засоби правового регулювання містять державний примус через те, що об'єктом їх регулювання виступають правовідносини, в яких засоби повинні досягати визначеної мети іноді всупереч бажанням суб'єктів, а іноді сприйняття у суб'єктів може бути відсутнім, але механізм регулювання повинен спрацьовувати в момент настання всіх необхідних умов дії правової норми.

Таким чином, засоби правового впливу та засоби правового регулювання співвідносяться як ціле та частина, оскільки правове регулювання є елементом правового впливу, що, відповідно, відображається і на правових засобах, які вони використовують. Основна відмінність між цими категоріями полягає в обсязі їх дії. Основними засобами правового впливу є стимули та обмеження, проте на рівні правового регулювання вони набувають предметного спрямування, забезпечуючи використання специфічних (регулятивних) правових засобів, більш характерних для правового регулювання.

2.3 Правові засоби в різних типах правового регулювання

Повне та детальне опрацювання правових засобів, що становлять механізм реалізації права в аспекті інструментального підходу, є найбільш продуктивним у площині їхньої дії та використання у двох вихідних типах, засадах правового регулювання: загально- та спеціально-дозвільному. Декілька обставин роблять такий підхід у дослідженні правових засобів суттєвим та конструктивним.

По-перше, сама проблема теорії правових засобів в аспекті інструментального підходу пов'язана з відокремленням правових засобів та їх використанням у практичній діяльності суб'єктів залежно від загальних засад та способів правового регулювання; по-друге, самі способи правового регулювання, виступаючи в якості вихідних та ефективних правових засобів, вимагають особливого юридичного механізму забезпечення їх дії та реалізації; по-третє, практична сторона проблеми пов'язана з тим, що об'єднані у певні комплекси, “блоки” у складі типів правового регулювання правові засоби тісно взаємопов'язані між собою і в такій єдності здатні мати оптимальну дію на суспільні відносини, створюючи такий юридично злагоджений механізм, використання якого у комплексі дає найбільший ефект у вирішенні різноманітних соціальних завдань.

Метою цього підрозділу є:

- визначення основних типів правового регулювання;
- з'ясування місця правових засобів у загально-дозвільному та спеціально-дозвільному типах правового регулювання.

Розвиток сучасного суспільства у поєднанні з відповідальністю, організованістю, дисципліною вимагають не просто набору правових засобів, які з юридичного боку забезпечили б ці процеси, а правові засоби, що відповідають соціально-економічним реаліям та сучасному рівню суспільних відносин. При цьому необхідно використовувати потенційні можливості юридичних важелів та механізмів, які забезпечують як загально-дозвільний, так і спеціально-дозвільний тип регулювання.

Способи правового регулювання - це основні шляхи юридичного впливу на суспільні відносини, які виражаються у юридичних нормах, інших правових установах і формах, тобто правових засобах. Основні методи правового регулювання - дозволи, тобто надання суб'єктам можливостей здійснювати власні позитивні активні дії; заборони - покладання на осіб пасивних обов'язків утриматися від скоєння певних заборонених дій; позитивні зобов'язання - вказані особам обов'язки здійснення активних позитивних дій, тобто обов'язки активного змісту, супроводжує "свій набір" своєрідних правових засобів і водночас самі виступають як ефективні правові засоби регулювання суспільних відносин. Способи правового регулювання виступають в якості первинних засобів нормативної регламентації суспільних відносин.

Наступний ступінь, що розкриває особливості правових засобів - характеристика типів правового регулювання та в їх аспекті – всієї системи правових засобів, за допомогою яких вирішуються конкретні завдання у певній галузі суспільних відносин.

Тип правового регулювання характеризує загальну спрямованість впливу права на суспільні відносини в залежності від поєднання двох первинних способів правового регулювання – дозволів та заборон. Загально-дозвільне та спеціально-дозвільне регулювання різняться залежно від того, яке глибинне явище правової дійсності покладається в основу правового регулювання певної галузі суспільних відносин: загальні дозволи, загальні заборони або поєднання дозволів та заборон.

У сучасній юридичній науці теоретико-правова проблематика типології отримала значне поширення. Типологія визначає різновиди державно-правових категорій, надає можливість класифікувати їх за певними критеріями та запозичити позитивні аспекти функціонування державно-правових явищ. Дослідження типології правового регулювання, на нашу думку, є важливим чинником формування об'єктивних знань щодо сутності та досконалого розуміння правового регулювання як комплексної категорії. Тому важливою

передумовою визначення типів правового регулювання є аналіз категорії «типологія».

Типологія правового регулювання має розглядається як закономірний процес комплексного пізнання природи та сутності правового регулювання завдяки виокремленню специфічних типів, які здійснюють безпосередній вплив на свідомість та поведінку суб'єктів права. Саме тому в процесі дослідження типології правового регулювання в якості/ типологічних ознак повинні виступати: 1) якісні властивості безпосередньо самого процесу правового регулювання, що досліджується; 2) необхідність врахування тієї обставини, що правове регулювання здійснюється за допомогою специфічних засобів у межах соціального регулювання; 3) в основі типології процесу правового впливу необхідно враховувати аспекти співвідношення правового впливу, правового та соціального регулювання; 4) результатом типології правового регулювання є виокремлення необхідних видів (класів) правового впливу, які повною мірою відповідають належному формуванню та реалізації позитивної поведінки суб'єктів права.

В процесі аналізу співвідношення правового впливу та правового регулювання переважна більшість науковців приділяють увагу саме типам правового регулювання як процесу впливу на суспільні відносини, що здійснюється через систему правових засобів, способів, форм та методів з метою впорядкування та забезпечення порядку в суспільстві.

П. М. Рабінович виокремлює наступні критерії класифікації різновидів типів правового регулювання. За способом сполучення дозволів та заборон він розрізняє загально-дозвільний та спеціально-дозвільний тип правового регулювання; за територіальним статусом правотворчого суб'єкта регулювання поділяють на централізоване та нецентралізоване; за обсягом суспільних відносин, на які поширюється правове регулювання, вчений виокремлює загальне (нормативне) та індивідуальне правове регулювання [118, с. 152].

В.В. Копейчиков та С.Л. Лисенков під типами правового регулювання розуміють особливості загального порядку регулювання того, на чому базується

правове регулювання в певному конкретному випадку: дозволу чи заборони. Відповідно до цього вчені виділяють такі типи правового регулювання: загальний дозвіл і загальна заборона [119, с. 260-261]. О.Ф. Скакун вважає, що тип правового регулювання суспільних відносин – це різновид виявів впливу права на суспільні відносини, що має загальні ознаки через використання в однаковому поєднанні правових інструментів. Залежно від пріоритету мінімальних правових способів впливу на суспільні відносини (дозволів і заборон), розрізняють два типи правового регулювання: загально-дозвільний та спеціально-дозвільний. При цьому, загальнодозвільний – тип правового регулювання, що ґрунтується на загальному дозволі («дозволено все, окрім того, що прямо заборонено законом»), а спеціально-дозвільний – тип правового регулювання, що ґрунтується на загальній забороні («заборонено все, окрім прямо дозволеного законом») [120, с. 257].

Аналогічною є позиція О. М. Мельник, яка вважає, що аналіз активної ролі права крізь призму загальних заборон і дозволів дає можливість виокремити два типи (порядки) правового регулювання: загально-дозвільний і спеціально-дозвільний. Загально-дозвільний тип регулювання виходить з принципу «дозволено все, окрім того, що прямо заборонено законом» (громадянам дозволено укладання будь-яких договорів, окрім тих, які прямо заборонені законом). Це дає можливість суб'єктам вчиняти будь-які дії за винятком прямо заборонених юридично. Максимально розширюються межі свободи суб'єктів суспільного життя, індивід є вільним настільки, наскільки це можливо в умовах колективного співжиття людей, які формулюють рамки нормування поведінки людей [121, с. 94]. Аналогічні типи правового регулювання виокремили М.В. Цвік, О.В. Петришин [122, с. 216] та К.Г. Волинка [123, с. 106].

Узагальнюючи зазначені вище концептуальні підходи щодо характеристики поняття типу правового регулювання, вважаємо за необхідне дослідити типологію саме правового регулювання як категорії, що є вужчою за змістом, аніж категорія «правове регулювання», передбачає певну систему дій,

що справляють результативний і нормативно-орієнтаційний вплив на суспільні відносини за допомогою системи правових засобів.

Питання типів правового регулювання має важливе і не лише суто теоретичне, а й практичне значення. У цьому напрямку доцільним, на нашу думку, буде виокремлення та дослідження чинників, що спонукають до обрання відповідного типу правового регулювання.

Так, деякі вчені за ступенем впливу на законотворчість поділяють фактори на основні (правоутворюючі) та забезпечувальні (процесуальні). Основні фактори по відношенню до законотворчості виступають як зовнішні фактори, а забезпечувальні - як внутрішні. Саме основні, або правоутворюючі фактори породжують виникнення проблемної ситуації, яка потребує законодавчого регулювання та впливає безпосередньо на характер і результат її вирішення. До них можливо віднести демографічні, політичні, екологічні та ціннісно-орієнтаційні фактори. Забезпечувальні фактори (процесуальні) безпосередньо забезпечують вирішення такої проблемної ситуації під впливом зовнішніх факторів, а також правомірність та ефективність прийнятих законодавчих актів.

Крім того, зазначені фактори можливо поділити на правові та неправові. У свою чергу правові необхідно розподілити на державно-правові (тип, форма держави і права, концепція правової держави) і власне правові (поняття та сутність права, правової системи, системи права, законодавства, юридичної практики, правосвідомості, правової доктрини тощо). До неправових необхідно віднести економічні, соціальні, політичні, моральні, психологічні тощо.

С. В. Бобровник і Н. М. Оніщенко, у свою чергу, сформулювали та дослідили юридичні фактори ефективності законодавства, вивчення яких пов'язане з важливістю аналізу таких теоретичних проблем, як правове закріплення домінуючих потреб суспільства; предметна визначеність діяльності правотворчого органу; визначеність меж державно-правового регулювання; зумовленість правотворчої діяльності об'єктивними умовами розвитку суспільства; особливості правотворчості як результату творчого процесу; системність законодавства; якість законодавства; досконалість юридичної

техніки; чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушенням нормативних приписів, механізму її реалізації [43, с. 15].

О.М. Мельник виокремлює наступні фактори ефективності правового регулювання: правильне визначення мети, подальше вдосконалення чинного законодавства, врахування засобів досягнення цілей правових норм і соціальної корисності самих норм, послідовна інтенсифікація правового регулювання, підвищення ефективності процесу правозастосування, всіх його форм, методів, напрямків, вдосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин, належний рівень правосвідомості і правової культури [124, с. 13].

На нашу думку, вибір типу правового регулювання залежить від факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Ці фактори пов'язані із зовнішніми та внутрішніми умовами буття людини. Таким чином, основними з них є наступні. Особливості суспільних відносин, що підпадають під дію правового регулювання, є об'єктивним фактором, що впливає на вибір типу правового регулювання. Цей фактор тісно пов'язаний із змістом правового регулювання, що передбачає взятий в єдності і різноманітності весь процес впливу права на політичні, економічні та інші суспільні відносини, які безпосередньо правом не врегульовані, але на які вони впливають. Суспільні відносини передбачають безпосередній зв'язок, що виникає між членами суспільства (суб'єктами) з приводу певного об'єкта у різноманітних сферах таких відносин: економічній, політичній, культурній, соціальній тощо. Таким чином, структуру суспільних відносин складають суб'єкти (члени суспільства) та об'єкти (з приводу чого взаємодіють суб'єкти), інтереси, потреби, їхня фактична поведінка, а також умови і факти, які супроводжують виникнення, розвиток та припинення таких відносин.

Особливості правової культури та правосвідомості суспільства, на думку деяких вчених, є суб'єктивним фактором, що впливає на вибір типу правового регулювання. Людина є активним учасником реалізації суспільних відносин, регулятором яких є право. Разом з тим позитивна реалізація правових приписів залежить від таких складових механізму правового регулювання, як рівень

правової свідомості та правової культури суспільства. Тому в процесі визначення конкретних типів правового впливу необхідно враховувати внутрішні якості кожної людини, рівень впливу відповідних норм поведінки та їх усвідомлення. Інформація, що міститься у правилах поведінки, відбувається у свідомості людини, аналізується нею і впливає на її волю, отже, від психологічних якостей особистості залежить відповідно реакція на можливість чи необхідність виконання правових велінь.

Враховуючи вищезазначене, необхідно врахувати історичні аспекти використання різноманітних засобів, способів і типів правового впливу на різних історичних етапах розвитку процесу регулювання суспільних відносин.

Денисова [88] виокремлює наступну типологію правового впливу за наступними критеріями, що є релевантним і для правового регулювання:

I. За суб'єктами здійснення, що забезпечують створення засобів правового впливу, їх гарантування та охорону. Цей критерій обумовлює можливість виокремлення:

а) державного правового впливу, що здійснюється органами держави, посадовими особами з метою забезпечення регулятивного впливу на суспільство, визначення прав та свобод суб'єктів права та реалізації функціонального призначення держави;

б) політико-правового впливу, що здійснюється суб'єктами політичної системи з метою закріплення їх повноважень, процесу прийняття політичних рішень, взаємодії різноманітних політичних інституцій в процесі реалізації політичних рішень, яким надано правової форми;

в) корпоративно-правового впливу, що здійснюється в рамках окремих підприємств та установ з метою регулювання статутних відносин, взаємодії корпоративних інтересів та правового закріплення статусу організації і її структурних підрозділів.

II. За галузевою ознакою, виходячи із сфери правового впливу та методів, що його забезпечують можливо виокремити конституційно-правовий вплив, адміністративно-правовий вплив, цивільно-правовий, фінансово-

правовий, сімейно-правовий, кримінально-правовий та інший вплив. Їх метою є відображення особливостей державно-правового впливу на суспільство у відповідній сфері суспільних відносин.

III. За ступенем визначеності та поширеності можливо виокремити:

- нормативний правовий вплив, що здійснюється за допомогою норм права, вміщених в одному із джерел (форм) права. Нормативний вплив поширюється на невизначену кількість тотожних (аналогічних) випадків; адресується невизначеному колу суб'єктів; передбачає необхідність застосування певних правових засобів; має постійний характер;

- індивідуальний правовий вплив забезпечує реалізацію нормативного шляхом його конкретизації до випадку чи суб'єктів. Він спрямований на конкретні акти поведінки; передбачає персоніфікацію суб'єктів; має строковий характер; передбачає прийняття індивідуальних нормативних актів; заснований на нормативному впливі; набуває самостійного значення у випадку наявності прогалин у праві.

VI. В залежності від елементів механізму правового впливу можливо виокремити:

- об'єктивний правовий вплив, що складає основу правового впливу та визначає його ефективність. Цей тип правового впливу здійснюється за допомогою норм права, закріплених у нормативно-правові акти, що мають стимулюючий чи обмежуючий характер та закріплюють правові принципи;

- суб'єктивний правовий вплив, що складає основу інформаційно-психологічного та ціннісно-орієнтаційного впливу та пов'язується з потребами, мотивами, інтересами, переконаннями. Метою є забезпечення результативності об'єктивного правового впливу. Основними засобами впливу є права свідомість, права культура, права ідеологія та права виховання.

V. Відповідно до правових засобів, покладених в основу правового впливу можливо виокремити наступні типи:

- стимулюючий правовий вплив, який забезпечує надання додаткових можливостей для суб'єктів, які вчиняють правомірну поведінку та забезпечують досягнення правових інтересів правомірними засобами;

- обмежуючий вплив, що забезпечує можливість реалізації суб'єктивних прав та свобод шляхом покладення на суб'єкта права заборони порушення його меж та інших суб'єктів заборон вчиняти діяльність, що перешкоджає використанню можливостей, наданих правом.

VI. Важливого значення для аналізу природи та сутності правового впливу має його типологія за функціональним призначенням, а саме:

- регулятивний тип правового впливу націлений на забезпечення первинного регулювання шляхом закріплення статусу суб'єктів, повноважень суб'єктів владних повноважень, механізмів реалізації прав і обов'язків та передбачення способів правового впливу;

- охоронний тип правового впливу забезпечує можливості втілення негативної реакції права на перевищення меж можливого невиконання обов'язку чи недотримання заборон, а також застосування одного із видів відповідальності, передбаченого нормою права.

Таким чином, способи і типи правового регулювання підпорядковуються закономірностям соціального розвитку, кожен з них має певні переваги та недоліки, від правильного вибору та використання відповідних способів і типів регулювання в процесі вирішення конкретних завдань залежить надійність та ефективність у цій галузі суспільних відносин правового регулювання загалом.

Основу спеціально-дозвільного типу регулювання складають конкретні, деталізовано визначені у законі дозволи, що моделюють поведінку уповноваженої особи або органу та загальні заборони, що виключають будь-які дії прямо не встановлені в законодавстві. Спеціально-дозвільний тип найбільш послідовно проявляється у централізованому, імперативному методі регулювання. Він висловлює директивну адміністративно-владну сторону правового регулювання і може виявитися корисним у разі підвищення дійсності централізованого керівництва соціальними процесами, планування за

стратегічними напрямками та показниками, централізованого проведення радикальних перетворень. Правові засоби спеціально-дозвільного регулювання відрізняються значним потенціалом, зовнішньою силою, що забезпечує неухильні вимоги та повноваження, визначають чіткі межі, деталізують міру дозволеного поведінки.

Водночас правові засоби спеціально-дозвільного регулювання повинні мати точні соціальні обґрунтування. Волюнтаристське введення жорстких юридичних механізмів, переважання адміністративно-правового регулювання, що супроводжується, наприклад, втручанням центру в оперативну діяльність нижчих господарських ланок може виявитися гальмом у дії економічних методів господарювання, сковує ініціативу і підприємливість суб'єктів.

Загально-дозвільний тип переважно відповідає децентралізованому методу регулювання, у якому суб'єкти “горизонтальних” економічних, цивільно-правових, трудових та інших відносин цивілістичного профілю самі виявляють правову активність, самостійність і своїми активними правомірними діями, виходячи з принципу загальних дозволів, впливають на перебіг та процес правового регулювання. Це не враховується повною мірою чинним законодавством та правозастосовною практикою. У господарському законодавстві [113] довгий час діяв і в даний час ще повністю не подолано принцип загальних заборон, що сковує ініціативу підприємницької діяльності, культивуючи “презумпцію винності” щодо економічної ініціативи.

Спеціально-дозвільне регулювання у сучасних умовах певною мірою було використано для обмеження діяльності органів державної влади. Правовими засобами, що забезпечують самостійність підприємств можуть бути заборони, що супроводжуються правові засоби імперативно-владного характеру, що забороняють втручатися в їх економічну діяльність, у поєднанні з конкретними, встановленими в законах дозволами, що визначають повноваження, компетенцію та обов'язок органів виконавчої влади.

У даний час, у зв'язку з розвитком громадянського суспільства, пріоритетом універсальних цінностей та досягнень світової цивілізації

відкриваються можливості адекватного використання переваг загально-дозвільного регулювання. На цих засадах загально-дозвільного регулювання побудований основний законодавчий акт у сфері цивільно-правового регулювання - Цивільний кодекс України [110], який є правовою основою сучасної економіки.

Правові засоби, закріплені у Цивільному кодексі здебільшого носять диспозитивний характер, припускають можливість вступу сторін у договірні зв'язки засновані на засадах юридичної рівності сторін, судового захисту їхніх прав та інтересів. Використання правових засобів, закріплених у цивільному законодавстві із введенням їх у дію, не зумовлено адміністративно-правовими засобами, що надає правовим засобам приватного права первинного характеру.

Таким чином, реалізація принципу загально-дозвільного регулювання «дозволено все, що не заборонено» вимагає з юридичного боку спеціальних правових засобів та відпрацьованих юридичних механізмів у поєднанні із соціальними механізмами дії права.

Для застосування правових засобів у складі загально-дозвільного регулювання необхідно виявити специфіки та юридичні особливості цього (порядку) правового регулювання. На нашу думку, загально-дозвільне регулювання - це такий порядок впливу системи правових засобів на суспільні відносини, в основі якого покладено принцип загальних дозволів у їх поєднанні з конкретними, точно встановленими в законі заборонами, що забезпечують оптимальну та впорядковану соціальну свободу, характерну для певного етапу розвитку суспільства.

Способи та правові засоби загально-дозвільного регулювання покликані забезпечити впорядковану свободу, активність суб'єктів у сфері правового регулювання, самостійний, на власний розсуд вибір варіантів можливої поведінки з метою задоволення своїх життєвих потреб та інтересів. Сфера загально-дозвільного регулювання у праві це сфера діяльності автономних, рівноправних суб'єктів, що діють на засадах диспозитивності та переважно децентралізованого регулювання. Активне втручання структур державної влади

у таку діяльність суб'єктів обмежено встановленням конкретних заборон, спеціальних юридичних механізмів, які забезпечують реалізацію дозволів, запобігають зловживанням правом і можливих з цього зазіхань на свободи інших. Таким чином, імперативні правові засоби виконують тут головним чином захисні функції та як додаткові, що організовують функції за допомогою встановлення процедурно-процесуальних та автономних правових засобів, що забезпечують реалізацію дозволів і які передбачають їх вибір переважно на розсуд суб'єктів автономного регулювання.

Вихідні засади та правові засоби загально-дозвільного регулювання містяться у правових нормах. Таким чином, загальні дозволи та інші правові засоби загально-дозвільного регулювання відрізняються нормативністю, що зумовлює властивості права як системи правових засобів. За межами первинних елементів правової матерії загальні дозволи, інші засоби носять правовий характер і можуть розглядатися як моральні, політичні та інші загально-соціальні засоби, принципи чи ідеї. Разом з цим, пряме закріплення принципу загально-дозвільного регулювання ще гарантує практичну реалізацію цих засад у фактичних відносинах.

Найбільш істотним є включення до законодавчого матеріалу специфічних конструкцій правових засобів, побудованих на загально-регулятивних засадах і які з юридичного боку забезпечують упорядковану активну діяльність суб'єктів реалізації дозволів. Насамперед, дозвіл як засіб загально-дозвільного регулювання хоч і знаходить вираження у правових нормах, реально діє через суб'єктивні права, матеріалізовані у процесі реалізації як актів правомірної поведінки. Дозволи у складі загально-дозвільного регулювання відкривають простір для ініціативи рівноправних суб'єктів у сфері правового регулювання, заздалегідь не програмуючи всі численні варіанти дозволеної поведінки, дозволяють їм активно і самостійно діяти як суб'єкти загально-регулятивних та абсолютних правовідносин на засадах диспозитивності, на власний розсуд з метою задоволення різноманітних особистих та суспільних інтересів.

Тим самим, загальне обмеження свободи у реалізації прав полягає: по-перше, у тому, що не можна здійснювати права з наміром заподіяти шкоду іншій особі; по-друге, у неприпустимості зловживанням правом в інших формах; по-третє, у вимогах розумності, сумлінності до особи, яка здійснює своє право. У цивільному законодавстві існують також спеціальні заборони та межі, адресовані певним суб'єктам або розраховані на певні правовідносини. Такими є, наприклад, обмеження принципу свободи договору шляхом врахування у договорах за участю фізичної особи-споживача вимог законодавства про захист прав споживачів (ч. 2 ст. 627 ЦКУ), переважне право на укладення договору (ст. 362, 411, 777 ЦКУ) [110], особисте немайнове право автора забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом (ст. 14 Закону України «Про авторське право та суміжні права») [125].

Таким чином, заборони в загально-дозвільному регулюванні (і відповідно обмеження, обтяження, санкції та відповідальність за їх порушення) забезпечують максимально можливі свободи та активності суб'єктів свободи, що не переходять у свавілля, не обмежують права та інтереси інших осіб і суспільства в цілому.

Розвиток самостійності та активності в діяльності суб'єктів з реалізації дозволів неможливий без системи загально-соціальних та спеціально-юридичних засобів, що забезпечують їх можливу та необхідну поведінку. До загально-соціальних засобів забезпечення дозволів на етапі даному ставляться такі елементи соціального середовища, механізму соціального впливу права, його матеріальні субстрати: розвиток ринкових відносин; демократизація суспільства; розвиток гласності, самоврядування та децентралізація у всіх сферах життєдіяльності, надійність та дієвість державної влади, її авторитет та престиж у суспільстві. Зрештою, загально-соціальним чинником забезпечення дозволів є формування та функціонування громадянського суспільства на засадах самоврядування.

Первинні правові засоби безпосередньо спрямовані при їх використанні на досягнення цілей загально-дозвільного регулювання, визначають характер та зміст діяльності суб'єктів цього виду суспільних відносин. До них відносяться загальні дозволи та відповідно заборони, закріплені в забороняючих правових нормах; суб'єктивні права, за допомогою яких реалізуються дозволи та юридичні обов'язки пасивного змісту та відповідні їм санкції, заходи відповідальності, що застосовуються у випадках недотримання забороняючих норм.

Похідні, вторинні правові засоби виконують функції у складі загально-дозвільного регулювання. Це пов'язано з необхідністю високого ступеня організації цієї галузі суспільних відносин, яка хоч і відноситься до сфери загально-дозвільного регулювання, але водночас торкається потреб та інтересів всього суспільства, або його окремих соціальних груп, організацій. Організаційні правові засоби процесуального характеру надають типовий, процесуальний порядок діяльності, визначають коло суб'єктів та їх повноважень щодо надання допомоги та сприяння у реалізації дозволів, здійснюють контроль за дотриманням та виконанням обов'язків, реагують на правопорушення та зловживання правом, використовуються при застосуванні заходів захисту та відповідальності. Слід зазначити, що вторинний характер не знижує важливу роль похідних правових засобів у забезпеченні загально-дозвільного регулювання. Їх “вторинність” пов'язана зрештою з виходом на первинні засоби - загальні дозволи, суб'єктивні права, конкретні заборони, реалізація яких організується і забезпечується зокрема і з допомогою вторинних правових засобів. До останніх відносяться позитивні зобов'язання та супутні їм юридичні обов'язки активного змісту, процесуальні форми та приписи, організаційні правові засоби, які використовуються спеціальними органами та самими суб'єктами з метою сприяння реалізації дозволів органами контролю за діяльністю суб'єктів.

Таким чином, якщо первинні правові засоби у складі загально-дозвільного регулювання забезпечують приватний інтерес суб'єктів підприємницької діяльності, то імперативно-владні правові засоби вторинного характеру

спрямовані на забезпечення публічно-правового інтересу. Використання правових засобів у складі загально-дозвільного регулювання супроводжується за необхідності процесуально-процедурними формами характеру та зміст яких визначається загально-дозвільним правовим режимом.

Загально-дозвільний режим хоч і домінує, але не виключає проникнення позитивно-зобов'язувальних та дозвільних правових засобів імперативного характеру до сфери приватного права. До таких правових засобів дозвільного регулювання належать, наприклад, акти ліцензування окремих видів діяльності, сертифікації, державної атестації та ін.

Ліцензування як форма легітимації певних видів підприємницької діяльності полягає у встановленні дозвільного правового режиму здійснення окремих видів діяльності за наявності спеціальних правових засобів дозвільного характеру (ліцензії), що видаються уповноваженими органами публічної влади лише за дотримання певних умов. Так, відповідно до ст. 2 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», цей закон регулює суспільні відносини у сфері ліцензування видів господарської діяльності, визначає виключний перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, встановлює уніфікований порядок їх ліцензування, нагляд і контроль у сфері ліцензування, відповідальність за порушення законодавства у сфері ліцензування видів господарської діяльності [126].

Як зазначає О.Є. Алексєєва, ліцензування не дає можливості суб'єктам господарювання порушувати права потенційних учасників відносин, займаючись діяльністю без наявності відповідної ліцензії, та забезпечує баланс між публічними та приватними інтересами, тобто інтересами суб'єктів господарювання, з одного боку, та споживачів і держави, з іншого [127, с. 92].

Правові відносини, що виникають при цьому (на відміну від договірних, горизонтальних відносин рівноправних суб'єктів) складаються між органами ліцензування та підприємцями і є правовідносинами “по вертикалі”, відносяться до імперативних правових засобів дозвільного профілю. Правовими засобами, які забезпечують таку діяльність, є спеціальні дозволи, ліцензії з необхідним

реквізитом, видані у кожному певному випадку, що різко відрізняє їхню відмінність від загальних дозволів, інших диспозитивних правових засобів, закріплених у законі та які переважно забезпечують підприємницьку діяльність.

Призначенням ліцензійного механізму з властивими йому імперативними правовими засобами у встановленні особливого державного контролю за здійсненням таких видів підприємництва, які безпосередньо пов'язані з необхідністю, є забезпечення безпеки населення (суспільної, економічної, екологічної). Таке регулювання зачіпає найважливіші публічні інтереси, хоча загалом перебуває у сфері дії приватного права. Подібні правові засоби забезпечують прямий адміністративний вплив на суб'єктів економічної діяльності на відміну, наприклад, від таких економіко-правових засобів (правових засобів з економічним змістом) як податки чи митні тарифи, що побічно впливають на використання диспозитивних правових засобів у процесі діяльності. Це створює залежність суб'єктів підприємницької діяльності від адміністративних органів, що може бути передумовою для “бюрократичного” зловживання щодо підприємців. Тому обґрунтованим є судження деяких науковців, що надмірне поширення останнім часом практики ліцензування не виправдано обмежує свободу підприємницької діяльності.

При використанні імперативних правових засобів владними державними органами у сфері загально-дозвільного регулювання як вторинних засобів слід пам'ятати, що на відносини органів влади з суб'єктами приватноправових відносин поширюється загально-дозвільний правовий режим, а на органи влади спеціально-дозвільний. Відповідно реалізація прав суб'єктів забезпечується обов'язком органів влади дотримуватися загальної заборони - утримуватися від здійснення дій, які перешкоджають особам вільно здійснювати свої права в рамках закону, тобто використовувати диспозитивні правові засоби для досягнення певних цілей. Право, наприклад, на підприємницьку діяльність – це абсолютне право підприємця, первинний правовий засіб. Саме тому незаконні акти органів влади щодо підприємця визнаються недійсними, а заподіяні ними внаслідок цього підприємцю збитки підлягають відшкодуванню цими органами.

Перелік прав органів влади щодо громадян та юридичних осіб має бути точним, вичерпним способом закріплений у законодавстві, що визначає компетенцію цього органу.

Використання у загально-дозвільному регулюванні первинних і похідних правових засобів здійснюється у різній за своїм характером та змістом діяльності суб'єктів. Якщо первинні правові засоби використовуються в результаті фактичної правомірної поведінки, то вторинні правові засоби у складі загально-дозвільного регулювання вимагають спеціальної юридичної діяльності суб'єктів, яка буде охарактеризована як правозастосовна діяльність.

Створення цілісного багатоланкового комплексу правових засобів забезпечення реалізації дозволів потребує вирішення законодавчим шляхом декількох завдань.

По-перше, підзаконні нормативно-правові акти мають бути приведені у суворе підпорядкування, відповідність законам; необхідно упорядкувати їх видання, встановлення порядку визнання недійсності. Засилля на законодавчому рівні актів органів управління перешкоджає реалізації дозволів та призводить до того, що відомства обмежують права громадян та організацій, встановлюють правила, зручні для посадових осіб та організацій своєї системи, але не завжди прийнятні для їх контрагентів. Крім того, відомчі розпорядження нерідко суперечать чинному законодавству. Звісно ж, основні правові засоби забезпечення дозволів мають бути визначені у законі, а не у відомчих нормативно-правових актах. У зв'язку з цим, необхідна розробка та прийняття комплексних законодавчих актів про охорону прав громадян та організацій у різних сферах діяльності щодо задоволення їхніх потреб та інтересів. Потрібно також вдосконалення у цій галузі земельного, трудового та інших галузей законодавства, особливо тих інститутів, які мають бути побудовані на засадах диспозитивності та принципу загальних дозволів.

По-друге, розробка цілісного механізму реалізації законодавства, що закріплює загально-дозвільні засади регулювання. Декларативне, невизначене формулювання в законодавстві повноважень суб'єктів поряд з іншим обумовлює

недостатню ефективність реалізації дозволів. Особливої актуальності в сучасний період набуває проблема стимулювання активних дій щодо реалізації дозволів.

Правові засоби-стимули реалізації дозволів, наприклад, у трудових відносинах можуть бути передбачені в особливій системі оплати праці на основі коефіцієнта, інших формах оплати праці, наданні пільг, переваг, які мають виключити зрівняльні форми регламентації розподільчих відносин.

Основу загально-дозвільного регулювання становлять дозволи, що визначають загальну правомірність поведінки суб'єктів, у поєднанні з конкретними заборонами, які передбачають невідворотне настання відповідальності за їх порушення. Цим за допомогою прав та правових засобів суворо відокремлюється соціально виправдана свобода поведінки, самостійність, ініціатива від негативних явищ — свавілля, беззаконня та злочинності.

Дозволи у складі загально-дозвільного регулювання супроводжуються набором відповідних юридичних установ та форм, що забезпечують їх закріплення та практичну реалізацію у сфері правового регулювання. Використання правових засобів передбачає їх обґрунтований та коректний вибір, що диктується характером та змістом суспільних відносин, що вимагають відповідного інструментарію за їх опосередкування.

У свою чергу, домінуюча роль правових засобів загально-дозвільного регулювання не має принижувати цінність спеціально-дозвільних основ регулювання у суспільстві. Деформації суспільних відносин, пов'язані з функціонуванням адміністративної системи управління, одержавленими формами власності, надцентралізацією мали негативний вплив на утримання та використання юридичних механізмів спеціально-дозвільного регулювання.

Правовим засобам спеціально-дозвільного регулювання було надано виняткового значення, причому співвідношення між основними способами правового регулювання у радянський період було порушено. Позитивними зобов'язаннями та заборонами у правовому регулюванні відводилася роль домінуючих правових засад, право загалом як система правових засобів набувало

переважно заборонно-обмежувального характеру. Це значною мірою спотворювало об'єктивне призначення дозвільного регулювання, деформувало його і відповідні правові засоби.

Правові засоби спеціально-дозвільного регулювання за їх коректного використання мають великі можливості забезпечення високої організованості, дисципліни та впорядкування суспільного життя. Особливості правових засобів спеціально-дозвільного регулювання, їх особливий легітимований характер, тобто спрямованість на забезпечення лише юридично допустимої, певної поведінки має потенційні можливості як чітко організувати, впорядкувати дозволи, надаючи форму конкретним суб'єктивним правам, так й обмежити примус державно-владних органів.

Декілька моментів видаються найбільш важливими при характеристиці правових засобів спеціально-дозвільного регулювання. Насамперед, треба звернути увагу, що спеціально-дозвільне регулювання та його правові засоби діють головним чином щодо державних органів та їх посадових осіб, які мають державно-владні правомочності. Ці правомочності упорядковуються дозволами за принципом «припустимо лише те, що прямо дозволено, передбачено у законі» (виключне дозвільне регулювання).

У межах спеціально-дозвільного регулювання дозволи, виражені у законодавстві у системі суб'єктивних прав, повинні мати конкретний характер, інакше їх реалізація може призвести до діяльності з боку управлінських органів, що перешкоджає розвитку творчої активності та підприємливості суб'єктів громадянського суспільства.

У сучасний період стабілізації ринкових відносин правові засоби спеціально-дозвільного регулювання діяльності державних органів та посадових осіб передбачають сувору впорядкованість, конкретизацію, процедурно-процесуальні форми їх закріплення. При цьому перевищення повноважень носіїв владних функцій, вихід за межі дозволеного при завданні реальної матеріальної, а можливо, і моральної шкоди повинні мати негативні економічні, організаційні та правові наслідки для відповідних органів та посадових осіб. Такими

правовими засобами охоронно-забезпечувального направлення є обов'язки відшкодувати збитки, завдані від виконання некомпетентного рішення вищого органу, застосування заходів дисциплінарної відповідальності до посадової особи, скасування незаконного акту (нормативного або індивідуального), прийнятого з перевищенням повноважень.

За допомогою правових засобів спеціально-дозвільного регулювання можливе, а в деяких випадках переважно і необхідне надання можливостей на певний вид дозволеної поведінки. Декілька обставин має бути враховано за спеціально-дозвільного порядку надання суб'єктивних прав.

По-перше, необхідність за допомогою дозвільних правових засобів забезпечити вимоги громадської безпеки, охорону навколишнього природного середовища, захист інтересів інших громадян, організацій та суспільства, а також попередження небезпечних наслідків вчинення правопорушень у цій галузі суспільних відносин. На дозвільних засадах та у порядку, передбаченому законодавством, надаються права користування певними природними об'єктами (лісовими, водними, земельними), відстріл та вилов певних видів тварин, право на придбання та використання у визначеному порядку мисливської та спортивної зброї та деякі інші.

По-друге, спеціально-дозвільний порядок регулювання у деяких випадках може забезпечити з юридичного боку надійність та визначеність діяльності, створити стійку соціально-психологічну обстановку під час використання відповідних суб'єктивних прав. Це особливо важливо враховувати у зв'язку з обмеженим використанням правових засобів загально-дозвільного регулювання.

Спеціально-дозвільне регулювання за допомогою спеціальних процесуально-процедурних засобів формує належну реалізацію суб'єктивних прав. При цьому, спеціально-дозвільний порядок влітається в тканину загально-дозвільного регулювання як вторинні правові засоби. Наприклад, у п. 1 ч. 3 ст. 3 Закону “Про акціонерні товариства” [128] закріплено загально-дозвільний порядок створення акціонерного товариства, яке може бути створене на основі вільного волевиявлення шляхом заснування або шляхом реорганізації

відповідного підприємницького товариства. Водночас, відповідно до ст. п. 1 ч. 3 ст. 3, акціонерне товариство вважається створеним і набуває прав юридичної особи з дати його державної реєстрації у встановленому законодавством порядку. Розділ XVIII закону містить також процедури та порядок виділу та припинення товариства, які включають початки загально-дозвільного регулювання та процесуально-процедурні правові засоби, які виступають як вторинні і відносяться до імперативних правових засобів.

Реєстраційний порядок створення акціонерного товариства включає вторинні правові засоби дозвільного характеру, які мають забезпечити реалізацію права на його створення, дотримуючись при цьому необхідного контролю за подальшою діяльністю, фінансовими, податковими та іншими зобов'язаннями акціонерного товариства. Але слід ще раз наголосити на первинному характері загально-дозвільних засад, визначальну роль у створенні та діяльності акціонерного товариства загально-дозвільного регулювання.

Характер та аналіз правових засобів спеціально-дозвільного регулювання дозволяє зробити деякі узагальнюючі висновки. Так, правові засоби спеціально-дозвільного регулювання покликані при їх реальному, практичному використанні забезпечити високу організованість, дисципліну та порядок у життєдіяльності суспільства. Суворий, легітимний характер правових засобів спеціально-дозвільного регулювання (дозволи, виражені в системі суб'єктивних прав, загальні заборони, "іншою стороною" яких виступає соціальна свобода та широкі права суб'єктів громадянського суспільства, нормативно легітимовані процедурно-процесуальні засоби, юридична відповідальність) дозволяє не тільки використовувати юридичні механізми для вирішення різноманітних соціально-економічних, політичних та інших завдань на організуючих засадах, а й обмежити, ввести до суворих нормативно-правових рамок державно-владні правомочності державних органів та посадових осіб, подолати авторитарну систему управління.

Правові засоби спеціально-дозвільного регулювання повинні мати точні соціально-економічні, політичні та інші обґрунтування, відповідати фактичному

змісту процесу реалізації права, задовольняти при їх практичному використанні потреби та інтереси суб'єктів суспільних відносин.

Особливим характером та змістом відзначаються правові засоби спеціально-дозвільного регулювання у сфері реалізації прав, суб'єктів, які не мають державно-владних повноважень. Правові засоби виключного спеціально-дозвільного регулювання своєю "іншою стороною" виходять на забезпечення та реалізацію суб'єктивних прав, складають юридичний механізм їх гарантування.

Спеціально-дозвільний порядок регулювання здатний забезпечити спеціальними правовими засобами юридичну надійність, визначеність діяльності суб'єктів, створити стійку соціально-психологічну обстановку під час використання відповідних суб'єктивних прав. Процесуально-процедурні правові засоби дозвільного порядку підключаються як вторинні правові засоби з метою упорядкування діяльності суб'єктів, надання їй організаційно-дозвільного характеру.

Висновки до Розділу 2

Багатоаспектність та багатогранність правової системи суспільства, а також відсутність єдиного підходу до визначення цієї правової категорії зумовлюють необхідність аналізу правових засобів як правової категорії, яка має самостійне значення і одночасно належить до більш широкого утворення – правової системи суспільства.

Правову систему можливо визначити як внутрішньо узгоджену сукупність правових засобів, за допомогою яких досягається регулятивно-організуючий вплив на суспільні відносини, тобто досягається соціальне завдання права.

Досягнення цілей правової системи здійснюється за допомогою певних засобів, що є шляхами юридичного впливу на поведінку суб'єктів, тобто правових засобів. За допомогою правових засобів право «писане» у правовій системі суспільства перетворюється на право «діюче». Цей правовий інструментарій реалізується за допомогою реальних дій суб'єктів, тому не слід відкидати діяння, оскільки без них цей інструментарій не був би реалізований. Крім того, більшість засобів-технологій складають правотворчу, правозастосовну діяльність.

Визначення місця правових засобів в правовій системі найбільш доцільно розглядати через призму характеристики правової системи за рівнями, оскільки правові засоби не діють відокремлено, а виступають частинами єдиного правового механізму – правової системи, вони націлені на досягнення конкретного результату. Проаналізувавши різні підходи сучасної юридичної літератури, доцільно виокремлювати п'ять рівнів правової системи: 1) суб'єктивний; 2) інтелектуально-психологічний; 3) нормативно-регулятивний; 4) організаційний; 5) соціальний.

На суб'єктивному рівні індивідуальний суб'єкт та об'єднання суб'єктів мають права і відповідні юридичні обов'язки, виступають реальними елементами правової системи, а їх поведінка є обов'язковим структурним елементом правового регулювання. Така юридично значуща поведінка, перш за все, виявляється у правотворчій та правозастосовній діяльності як засіб

встановлення правових приписів та їх реалізації та відображається у засобах-діяннях (технологіях).

На інтелектуально-психологічному рівні правової системи можливо виокремити такі правові засоби: правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження. Вони впливають на формування та поширення юридичних знань. Правова культура – це певний стан правової спадщини, відображений у правових цінностях, нормах, процедурах, правосвідомості, правовому мисленні, правотворчості та правозастосування, всіх видах юридичної діяльності.

На нормативно-регулятивному рівні системоутворюючим правовим засобом є норми права, оскільки вони відображають ідеальне уявлення людей про справедливість та несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин.

Організаційний рівень охоплює всі юридично оформлені зв'язки, а також правові установи, заклади та організації. Зв'язки між такими елементами як правові засоби є дуже важливими, оскільки певні явища можуть аналізуватися в якості складової тієї чи іншої системи лише з точки зору наявності певних зв'язків між ними. На цьому рівні важливою функцією правових засобів є забезпечення взаємодії суб'єктів права шляхом стимулювання правомірної поведінки та недопущення протиправної.

Соціальний рівень правової системи характеризує, з одного боку, те, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, з іншого – те, як сформувалися і наскільки ідентичні інтересам індивіда і суспільства різного роду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати, законність, дію правопорядку. На цьому рівні закладені в праві свободи, можливості і вимоги органічно поєднані з соціальною і політичною матерією.

Правове регулювання є нормативно-організуючим впливом на суспільні відносини, який здійснюється за допомогою правових засобів з метою їх впорядкування відповідно до правових норм. Щодо правового впливу, то деякі

вчені визначають його як результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правових відносин, актів застосування права) та інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів тощо).

Правове регулювання завжди означає також і правовий вплив, проте останній не завжди означає свідоме регулювання суспільних відносин, оскільки правовий вплив є більш широкою категорією і включає до себе правове регулювання. Вони співвідносяться як ціле та частина. Правове регулювання завжди пов'язане зі встановленням конкретних прав та обов'язків суб'єктів, з існуванням прямих приписів про необхідне та можливе, а правовий вплив не пов'язаний. Правове регулювання означає дію правових норм – через правовідносини, а правовий вплив може це не передбачати, тобто і правовий вплив, і правове регулювання є процесами, що можуть здійснюватися одночасно. Крім того, можливий тільки вплив права на свідомість людей без регулювання ним суспільних відносин.

Таким чином, основною відмінністю зазначених правових категорій, на нашу думку, є їхнє неспівпадіння за обсягом дії. Крім того, відмінність між правовим впливом та правовим регулюванням визначають за наступними критеріями: 1) за соціальним призначенням та функціями; 2) за предметом; 3) за змістом; 4) за механізмом реалізації права.

Правові стимули та обмеження як засоби правового впливу використовуються і правовим регулюванням, проте набувають своєї специфіки, хоча у правовому регулюванні вони не є єдиними правовими засобами. Для реалізації контролю, вирішення конфліктів у суспільстві право користується своєрідними інструментами - засобами правового впливу на суспільні відносини. Ці засоби впливу поділяються на дві великі групи – правові стимули та правові обмеження.

Правовий стимул є головним засобом правового впливу, який має переважне закріплення в правових нормах та впливає на поведінку особи шляхом

впливу на її свідомість та спонукання до соціально корисної, правомірної поведінки. У результаті цього і досягається основна мета правового впливу.

Серед правових стимулів можливо виокремити такі основні види: факти-стимули, суб'єктивні права, законні інтереси, пільги та заохочення. У деяких випадках юридичний факт виступає фактом-стимулом, оскільки у своїй діяльності люди враховують, що умови виникнення їх прав та обов'язків, пільг та інших бажаних правових наслідків зумовлені конкретними юридичними фактами.

Правові обмеження виступають засобами реалізації юридичної відповідальності та інструментами забезпечення правового статусу особи. Правове обмеження розглядаються як процес правового примусу на інформаційно-психологічному рівні у потенційному або реальному виразі, у виконанні дій на користь суспільних інтересів або в інтересах уповноваженого суб'єкта. Правові обмеження (власне як і правові стимули) визначають більш об'ємний пласт юридичної сфери - інформаційно-психологічні засоби дії права, відображаючи при цьому подвійність юридичної інформації. Найбільш оптимально визначити правові обмеження як певні закріплені у праві засоби правового впливу, спрямовані на стримування та обмеження суб'єкта правовідносин від визначених діянь за допомогою негативної мотивації.

Повне та детальне опрацювання правових засобів, що становлять механізм реалізації права в аспекті інструментального підходу, є найбільш продуктивним у площині їхньої дії та використання у двох вихідних типах, засадах правового регулювання: загально- та спеціально-дозвільному.

Тип правового регулювання характеризує загальну спрямованість впливу права на суспільні відносини в залежності від поєднання двох первинних способів правового регулювання – дозволів та заборон. Загально-дозвільне та спеціально-дозвільне регулювання різняться залежно від того, яке глибинне явище правової дійсності лежить в основі правового регулювання певної галузі суспільних відносин: загальні дозволи, загальні заборони або поєднання дозволів та заборон.

Загально-дозвільний тип переважно відповідає децентралізованому методу регулювання, у якому суб'єкти “горизонтальних” економічних, цивільно-правових, трудових та інших відносин цивілістичного профілю самі виявляють правову активність, самостійність і своїми активними правомірними діями, виходячи з принципу загальних дозволів, впливають на перебіг та процес правового регулювання.

Загально-дозвільне регулювання – це такий порядок впливу системи правових засобів на суспільні відносини, в основі якого покладено принцип загальних дозволів у їх поєднанні з конкретними, точно встановленими в законі заборонами, що забезпечують оптимальну та впорядковану соціальну свободу, характерну для певного етапу розвитку суспільства.

Правові засоби спеціально-дозвільного регулювання забезпечують високу організованість, дисципліну та впорядкування суспільного життя з боку державних органів. Особливості правових засобів спеціально-дозвільного регулювання, їх особливий легітимований характер, тобто спрямованість на забезпечення лише юридично допустимої, певної поведінки має потенційні можливості як чітко організувати, впорядкувати дозволи, надаючи форму конкретним суб'єктивним правам, так й обмежити примус державно-владних органів.

У межах спеціально-дозвільного регулювання дозволи, виражені у законодавстві у системі суб'єктивних прав, мають конкретний характер, інакше їх реалізація може призвести до діяльності з боку управлінських органів.

РОЗДІЛ 3 – Практико-прикладні аспекти правових засобів

3.1. Фактори та критерії ефективності правових засобів: європейський та національний досвід

Наріжним питанням інструментальної теорії права є ефективність дії застосовуваних правових засобів та обґрунтування критеріїв такої оцінки. Сучасний рівень вивчення проблем ефективності права та практичні завдання, опосередковані правом, потребують аналізу і наукового узагальнення процесу дослідження правової ефективності. Однак необхідно зазначити, що у сучасній юридичній літературі відсутня єдина концепція підходів щодо визначення засад ефективності, критеріїв її оцінки, способів виміру та шляхів вирішення.

З огляду на це конкретне виокремлення та дослідження чинників ефективності, які сприяють або, навпаки, перешкоджають досягненню цілей засобів правового регулювання, а отже, і механізму правового регулювання в цілому, є достатньо складним процесом, адже досить важко відповісти на питання, чи є конкретний засіб правового регулювання ефективним, чи ні. Незважаючи на існуючі напрацювання з окремих питань здійснення оцінки ефективності законодавства у зарубіжній літературі, в Україні вони все ще залишаються малодослідженими.

Метою цього підрозділу є:

- аналіз доктринальних підходів до визначення категорії «ефективність» у контексті правових засобів;
- дослідження ефективності механізму правового регулювання;
- виокремлення факторів, що впливають на ефективність механізму правового регулювання.

На нашу думку, з'ясування категорії ефективність потребує звернення до її етимологічного розуміння. Практичний словник синонімів української мови С. Караванського пов'язує зміст іменника «ефективність» з дієвістю, результативністю [129, с. 107]. У той же час, Академічний тлумачний словник української мови визначає ефективність як іменник, похідний від прикметника

«ефективний», який, у свою чергу, тлумачиться як такий, що приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект [130, с. 492].

Як доречно зазначає Л. Лепех, «іменник «ефективність» не позначає самостійного відокремленого предмета матеріального світу, а відображає ознаку дії (стану) і є оціночною категорією». Саме цим має пояснюватися необхідність осмислення ефективності через відношення суб'єкта до змісту поняття, яке позначається категорією «ефективність». Тільки явище, яке у певному контексті має змогу виявити свої характеристики, передбачаючи процес реалізації цих властивостей, може виступати в цьому значенні. Як зазначає вчена, «процес реалізації неможливо оцінити і розглянути окремо від самого реалізованого явища і результату такого процесу. Цим пояснюється зв'язок категорії «ефективність» не тільки з якістю властивостей визначуваного цим поняттям явища, а й з характеристикою властивостей впливаючого та сприймаючого середовища. Чинники, які визначають параметри ефективності, не є постійними величинами, тому й саме явище ефективності не може бути незмінним, його потрібно розглядати як відносну величину. Кожна величина має свою одиницю виміру, а також сама може виступати в ролі одиниці вимірювання. Отже, ефективність є мірою «речей» і дає уявлення не тільки про спосіб, у який щось відбувається» [131, с. 96].

Ефективність правового регулювання є комплексною проблемою, яка знайшла своє відображення у межах теорії права як на понятійному, так і на емпіричному рівнях. Теорія правових засобів буде безпідставною, якщо не визначити критерії її ефективності. В основі різноманітних підходів до розуміння ефективності правового регулювання лежать загальні уявлення про ефективність певного типу діяльності. Ця категорія обумовлена характером конкретної правової діяльності, реалізацією відповідних правових засобів. Саме ефективність правового регулювання є базовим критерієм оцінки якості чинного нормативного матеріалу, а отже, і критерієм наукової достовірності різних методологій, що використовуються при його розробці. Так чи інакше, під

ефективністю будь-якої діяльності слід розуміти розумність реалізації поставлених цілей та завдань, характер використаних ресурсів.

Слід зазначити, що в основі різноманітних підходів до розуміння ефективності правових засобів лежать загальні уявлення про ефективність правового регулювання, що розвиваються як юридичною наукою, а й іншими гуманітарними науковими дисциплінами. Наприклад, праксіологія розробляє вчення про реалізацію людських цінностей у реальному житті суспільства, розглядає сукупність дій різних суб'єктів з погляду встановлення їхньої ефективності. У свою чергу, ефективність у праксіології розглядається як характеристика саме діяльності (дії), тому що говорити про ефективність того чи іншого суб'єкта чи явища можна лише доти, оскільки вони залучені до діяльності, виступають як її необхідна складова.

Своє перше застосування категорія «ефективність» знайшла у економічній науці. Вона досліджувалась у працях В. Петті [132], одного із засновників класичної політекономії, та Ф. Кене [133], очільника школи фізіократів. Вчені розглядали цю категорію у контексті результативності для оцінки приватних чи публічних заходів в залежності від їх сприяння економічному життю. Таким чином, категорія «ефективність» використовувалась для вимірювання результату діяльності відносно певної мети. Пізніше Д. Рікардо використовував категорію «ефективність» задля оцінки ефективності капіталу. Зокрема, він вважав, що «чим менш довговічний капітал, то більше потрібно витратити праці для збереження його первісної ефективності» [134]. Д. Рікардо використовував термін «ефективність» як відношення результату до певного виду витрат, а не у значенні результативності.

На думку В. Голов'янка економічне поняття ефективності, як одне із спеціально-наукових, значною абстраговане від ідеологічних цілей, а також від того факту, що результат (ефект) є наслідком досягнення цілей [135, с. 12]. Однак, економічне розуміння категорії «ефективність» не надає можливості повноцінно проаналізувати цю категорію у правовій площині. Насамперед тому,

що економічне розуміння ефективності зводиться лише до економічності. Тому економічне розуміння ефективності не є адаптованим до правової сфери.

Поширеним є науковий підхід, відповідно до якого ефективність розкривається через дію законодавства. Хоча цей підхід є занадто вузьким, він також заслуговує на увагу. Для здійснення оцінки ефективності законодавства необхідно, насамперед, виокремити завдання такої оцінки. Так, П. Кіндрат в їх системі виокремлює наступні:

- 1) визначення цілей і завдань законодавчих актів;
- 2) систематизація і аналіз суспільно значимих результатів застосування законодавства;
- 3) встановлення характеристик нормативно-правових актів та аналіз їх відповідності принципам ефективності законодавства;
- 4) виявлення елементів, що погіршують ефективність законодавства;
- 5) формування пропозицій щодо напрямів підвищення ефективності законодавства [136; с. 118].

Звісно, що серед основних методів визначення ефективності можливо виокремити саме визначення цілей законотворчої діяльності, а отже, прийоми тлумачення норм права, скажімо, дії із визначення цілей закону шляхом аналіз відповідної наукової літератури (доктринальне тлумачення), у тому числі і опублікованої до видання інтерпретованого нормативного акту, і сучасної. Слід зазначити, що телеологічне тлумачення доречно не завжди, оскільки іноді законодавець вказує на цілі нормативно-правового акту безпосередньо в тексті.

Критерієм ефективності законодавства також можливо вважати рівень конфліктності суспільних відносин, щодо яких застосовується той чи інший правовий засіб. Дехто з науковців пропонує також враховувати показники законності шляхом оцінки ефективності нормативно-правового акту через співставлення його цілі та отриманого після застосування результату; встановлення показників дотримання законності за сферами, а також співвідношення правових актів та правомірних дій з неправомірними діями (наприклад, загальної кількості прийнятих актів).

Слід зазначити, що питання ефективності будь-якого нормативно-правового акту має визначатись за певними критеріями та параметрами. Встановлення такого підходу до вимірювання ефективності, виходячи зі змісту і особливостей врегульованих суспільних відносин, дозволяє запрограмувати дослідження реальної ефективності закону [137; с. 14]. З огляду на обсяг впливу законодавства на суспільні відносини, існує необхідність встановлення набору засобів визначення ефективності. З цієї точки зору, вбачається доречним їх групування у межах єдиної системи, що складається з трьох рівнів: критеріїв, індикаторів та індикаторних показників, які розділені залежно від рівня абстрагованості. У свою чергу, проведення оцінки ефективності застосування нормативно-правових актів є процесом, єдиною метою якого є визначення результатів дії законодавства стосовно галузевих та нормативних цілей і наявних інформаційних інтересів, а також формування пропозицій щодо підвищення ефективності шляхом усунення виявлених недоліків [138; с. 58].

Слід погодитися з позицією В. Сіренка щодо пов'язаності дослідження категорії «ефективність» паралельним розглядом поняття «інтерес», який зазнав, що «визначення інтересу як співвідношення між необхідністю задоволення потреб різних соціальних груп, класів, окремих верств населення і можливістю задоволення цих потреб зумовлює виникнення моделі, складові якої можна розглядати як елементи ефективності, а саме: соціальні потреби, які необхідно задовольнити за допомогою конкретного нормативного акту; правові засоби, їх кількість та якість; здатність правових засобів задовольняти соціальні інтереси, в тому числі економічні, закріплені в нормативному акті; перспективність напрямків вдосконалення законодавства з метою задоволення соціальних потреб за допомогою правових засобів» [139; с. 13]. На нашу думку, у межах зазначеної позиції виникає питання, яке полягає у визначенні самого інтересу, який необхідно формувати чи реалізувати з метою майбутнього підвищення ефективності засобів правового впливу: загальнодержавний, колективний чи особистий.

С. В. Бобровник і Н. М. Оніщенко обґрунтували та ґрунтовно дослідили юридичні фактори ефективності законодавства, вивчення яких пов'язане з аналізом теоретичних проблем, а саме: закріплення потреб суспільства у нормативних актах, визначення необхідних меж регулювання, наявність об'єктивних передумов у суспільстві для правотворчої діяльності, необхідність зміни типу правового регулювання, визначення правотворчості як творчого процесу, вдосконалення юридичної техніки, визначення варіантів відповідальності за порушення норм права [43, с. 19].

Не менш важливим, на думку О. Варич, є врахування значення різноманітних засобів досягнення цілей правових норм і їх соціальної корисності, тобто можливість у процесі здійснення правового моніторингу співвідношення поставлених завдань (цілей) та досягнутих результатів, які передбачалось досягти законодавцем. Ці результати можуть бути позитивними (корисними) і негативними (шкідливими), а отже, здатні характеризувати ефективність окремої правової норми чи нормативно-правового акту. Разом з тим потрібно враховувати той фактор, що по-перше, отримані результати (як позитивні, так і негативні) можуть бути законодавцем не передбачені, а по-друге, законодавство в напрямку досягнення цілей правових норм є ефективним, але через значний обсяг негативних результатів виявляється соціально шкідливим чи не корисним для суспільства. Тому оцінка ефективності дії нормативно-правових актів як один з етапів процесу правового моніторингу не передбачає виключно оцінювання їх результативності, а включає такий важливий аспект, як оцінка соціальної корисності досягнутих результатів [140, с. 109].

В основу методичного підходу, який був запропонований швейцарським ученим Л. Мадером для розробки нормативного змісту законів, покладається виокремлення певних стадій: 1) визначення та подальший аналіз проблеми, яка має бути адресована на законодавчому рівні; 2) визначення та уточнення (за необхідністю) цілей майбутнього правового регулювання; 3) підбір правових інструментів, які будуть застосовані для вирішення поставленого завдання, та які б базувались на попередньому аналізі поставленої проблеми; 4) розробка змісту

нормативно-правового акту; 5) введення його в дію; 6) фактична реалізація на практиці; 7) оцінка та аналіз результатів застосування; 8) у випадку необхідності – внесення змін до законодавства за результатів оцінки результатів [141; с. 122].

У зарубіжній юридичній літературі на окрему увагу заслуговують дослідження принципу ефективності – проблемі зв'язку права і факту, юридичного та фактичного [142; с. 6]. При цьому ефективність розуміється як вираз відносин між певними фактичним станом соціальної дійсності (фактами, поведінкою суб'єктів тощо) і нормою права. Це співвідношення можливо розуміти подвійно: 1) з одного боку, фактичні обставини можуть повністю відповідати праву в конкретний момент; з іншого – між ними може бути розбіжність. У другому випадку, на відміну від першого, нові фактичні відносини викликають потребу змінити або скасувати застарілі правові норми або ж створити нові. Загалом вироблені в зарубіжній юридичній літературі положення щодо досліджуваного питання поєднують елементи методик, наявних в українському правознавстві. Безсумнівно, наведені думки зарубіжних учених мають право на існування, вони не забезпечують вичерпного переліку можливих методик для оцінки ефективності правового регулювання.

Заслуговує на окрему увагу аналіз підходу до визначення ефективності, який склався у доктрині ЄС. Доктрина ефективності, яка була розроблена на основі історичної прецедентної практики європейських судів і відповідної літератури, базується, насамперед, на практиці Суду Європейського Союзу, який переважно стосувався наслідків застосування права ЄС у національному законодавстві та в національних судах. Базуючись на «*effet utile*» міжнародних договорів та унікальному наднаціональному характері законодавства ЄС, Люксембурзький суд розвинув цю концепцію шляхом судового тлумачення (іншими словами, розширювального нормотворення). На основі цього принципу суд сформулював рамки (без теоретичних пояснень), використовуючи його в поєднанні з іншими принципами, такими як верховенство права ЄС над національним правом, його безпосередній вплив на приватних осіб з певними умовами (обмеженими у випадку директив), його опосередкований вплив або

зобов'язання послідовного тлумачення і, що найважливіше, відповідальність держави-члена за порушення норм наднаціонального права.

Незважаючи на те, що знадобилося чимало часу, щоб отримати визнання в основних підручниках з права ЄС, які тривалий час ігнорували цей принцип, деякі сучасні спеціалісти з права ЄС і дотепер посилаються на ефективність як на загальний принцип європейського права [143]. Наприклад, Фон Богданді, який у 2009 році назвав ефективність фундаментальною опорою законодавства ЄС, характеризує його як джерело, з якого фактично всі судові концепції (наприклад, пряма дія, примат, ефективне та однакове застосування та відповідальність держави за порушення права ЄС) є похідними, джерелом, яке становить саму природу права ЄС і публічну владу самого ЄС [144, с. 29].

Як зазначено вище, термін «ефективність» виник у класичному міжнародному праві (*effet utile* міжнародних договорів) і може бути прирівняний до старої конституційної концепції верховенства права та його поширенням на судовий контроль. Однак очевидно, що використання ефективності досягло такого, розвитку та рівня в праві ЄС, якого ніколи не було в порівняльному конституційному праві чи міжнародному публічному праві. У сучасній практиці разом з основними загальними принципами європейського конституційного права, цей принцип широко прийнятий Європейським судом та більшістю національних судів [145]. Таким чином, використання та розуміння принципу ефективності права є дуже широким і пов'язаним з іншими фундаментальними принципами, такими як примат права ЄС, пряма дія, непряме/послідовне тлумачення та відповідальність держави за порушення європейського права.

Хоча принцип ефективності знайшов своє відображення у праві ЄС, важливо зазначити, що він є класичною концепцією міжнародного публічного права [146]; присутній в інших галузях європейського права, таких як правовий порядок ЄЗ [147] та Європейська конвенція з прав людини, знайшовши своє місце у порівняльному конституційному праві в Європі [148]. У цих та інших виразах європейського права (у широкому розумінні) вбачаються ідеї ефективності, пов'язані з верховенством права та правозастосуванням також

розроблені європейськими судами з виключною юрисдикцією щодо конституційних питань (Суд ЄАВТ у Люксембурзі, Європейський суд з прав людини, вищі конституційні суди у деяких європейських країнах).

Не менш важливо, що ефективність була класифікована та прокоментована доктриною кількома способами: як доктрина, принцип або правило тлумачення з боку Суду ЄС [149, с. 18]. З теоретичної точки зору стверджувалося, що Суд ЄС розробив судову практику, використовуючи її як основу правової системи ЄС, розширив поняття до його зовнішніх меж і таким чином вивів ідею ефективності на нові правові межі [150]. Подібним чином було також зазначено, що ця концепція була включена в Європейську економічну зону через паралельну прецедентну практику Суду ЄАВТ. Це надає можливість зробити висновок, що, незважаючи на різний характер законодавства ЄС і ЄЕЗ, ефективність стала загальним правовим принципом, який забезпечує захист прав усіх європейських громадян у правовому порядку *sui generis*, заснованому на двох стовпах і гарантованому двома європейськими судами.

Загалом, у сфері конституційного права ЄС прийнято вважати, що ефективність стала загальноновизнаним судовим принципом. По-перше, для Суду ЄС ефективність права ЄС сприймається, насамперед, як функціональне тлумачення, засноване на *effet utile* [147, с. 25], і означає, що його роль і мета були б послаблені, якби громадяни держав-членів ЄС не могли посилатися на нього в судах, і національні суди не могли прийняти цей закон до уваги. Загалом, найважливішу практику Суду ЄС щодо цього принципу можливо розуміти в цілому як можливість судового розгляду, практичну дію та/або можливість виконання чітких, точних і безумовних прав для громадян, які можуть посилатися на ці права в судах.

Хоча існує загальне розуміння, що право має бути ефективним, питання цього принципу у європейському законодавстві полягає у тому, як забезпечити ефективність права ЄС на практиці. Відповідно до сучасної наукової літератури, це було зроблено двома способами, оскільки ефективність не згадується в договорах ЄС (немає позитивної правової основи). З одного боку, законодавство

ЄС створило нові основні правила, права та обов'язки для держав, громадян і компаній у 27 країнах (після Brexit). Але судова практика Суду ЄС також додала до цього *corpus iuris* набір фундаментальних принципів, які регулюють відносини між європейським правом і національними правопорядками, які повинні застосовувати та забезпечувати дотримання цих європейських прав. Ці принципи або доктрини є основоположними для європейської правової бази і можуть бути кваліфіковані як «наріжний камінь» правового порядку ЄС. Фактично, ці класичні доктрини є стовпами, які забезпечують ефективність усієї системи. Тому доктрина ефективності в праві ЄС є не лише конституційною теорією, а й реальністю на практиці, оскільки вона передбачає арсенал правових засобів, які громадяни та компанії можуть використовувати, гарантування своїх прав на обох рівнях: національному та загальноєвропейському.

Суд ЄС не зупинився на досягнутому та створив п'ять доктрин, пов'язаних з дієвістю європейського права, які не мають чіткої формальної основи в договорах ЄС:

- Пряма дія (у справі *Van Gend en Loos* [151]) або спричинення прямих наслідків та створення індивідуальних прав, які національні суди повинні захищати;

- Примат (Суд ЄС *Коста проти ENEL* [152]) або пріоритет права ЄС над суперечливим національним законодавством;

- Пряме застосування (ЄС *J Simenthal* [153]) або негайна інкорпорація законодавства ЄС у національний правопорядок без необхідності подальших національних заходів, а також зобов'язання не застосовувати або відхилити національне колізійне право;

- Непрямий вплив (справа *Marleasing* [154]) або зобов'язання національних судів тлумачити національне законодавство послідовно та, наскільки це можливо, відповідно до права ЄС.

- Відповідальність держав-членів за порушення законодавства ЄС (за деяких умов) (ЄС *J Francovich* [155], *Brasserie du Pêcheur/Factortame* [156]); принцип повної компенсації (ЄС *J Marshall II* [157]) і нещодавно відповідальність

держави за судові порушення законодавства ЄС (ECJ Köbler [158] і Cartesio [159]).

Проте, не слід ототожнювати ефективність правової норми з ефективністю її застосування. Крім того, правові норми є структурними елементами механізму правового регулювання, який є багатоаспектною та комплексною категорією, а відтак основою аналізу ефективності механізму правового регулювання має бути аналіз всіх його елементів як єдиної системи. Саме тому неможливо ототожнювати ефективність норми права, ефективність конкретного нормативно-правового акту та ефективність механізму правового регулювання. Ці категорії повинні бути співвіднесені окремо, як конкретне і загальне.

У зв'язку з вищенаведеним можливо стверджувати, що у юридичній літературі відсутній усталений підхід до розуміння категорії «ефективність» в контексті механізму правового регулювання. Вартою уваги є позиція В. Лемак, яка виокремлює три підходи до визначення ефективності у правовій сфері [160, с. 112]:

1) *функціонально-цільовий*, відповідно до якого підходу ефективність розуміється як відношення між фактичним результатом і тією мірою, яка передбачала досягнення. Цей підхід заснований на розумінні того, що дія права є одночасно ефективною, корисною, економічною, тоді як дослідження результатів дії права та їх порівняння з першочерговими цілями, закладеними при створенні того чи іншого нормативно-правового акту, дають можливість визначити кумулятивну ефективність нормативних приписів та практики правозастосування, що склалася у суспільстві.

2) *причино-функціонально-цільовий*, що є різновидом вже згаданого. Цей підхід характеризується аналізом досконалості правової норми і введенням до оцінки ефективності права соціально корисного характеру його дії, врахування витрат матеріальних засобів, людської енергії і часу у процесі вирішення поставлених завдань, оптимального варіанта досягнення поставленої мети.

3) *ефективність як здатність приводити суспільні відносини до позитивних результатів*. Даний підхід заснований на тому, що ефективність не

може включати в себе ні результати дії правової норми, ні їх відношення до мети, оскільки такі явища як «мета» та «результат» не охоплені змістом права, а тому не можуть бути властивостями правових норм. Через це, співвідношення мети та результату полягає не у трактуванні сутності ефективності, а лише у можливих шляхах шлях її виміру.

Ефективність норм права слід відрізнити від ефективності правових засобів. Категорія «ефективність правових засобів» є більш широким по відношенню до категорії «ефективність норм права». Вплив правових засобів на суспільні відносини дуже багатоаспектний та здійснюється у процесі правового регулювання.

У процесі правотворчості можна говорити лише про прогнозовану, потенційну ефективність. У процесі реалізації відповідної норми стає зрозумілою її дійсна, реальна ефективність, яка може бути вищою прогнозованої (при цьому обставини, дію яких законодавець не врахував або недооцінив, можуть впливати на ефект, вироблений нормою). Тут має місце випадкова ефективність норми. Реальну ефективність визначають чинники у сфері правозастосування. Сюди можна віднести забезпеченість тих чи інших приписів матеріальними та організаційними ресурсами, чітку роботу правозастосовних органів тощо.

Основний підхід для оцінки ефективності правових засобів, який найбільш поширений у сучасній юридичній науці, полягає у зіставленні фактичних даних, що характеризують намічений і досягнутий законодавцем стан суспільних відносин. Недоліком такого підходу є те, що саме початковий стан об'єкта регулювання береться як основа порівняння, тобто ефективність залежить від показників, що характеризують стан об'єкта регулювання до введення в дію певного правового засобу.

У цьому випадку може виникнути ситуація, за якої нижчий ступінь ефективності до введення правового засобу може пов'язуватись з вищою його ефективністю. Саме тому більш обґрунтованим вбачається метод визначення та оцінки показників ефективності, який базується на співвідношенні правового

засобу та механізму його дії не лише з певними показниками, а й з ідеальною моделлю, де критерієм ефекту дії буде мета цього правового засобу, що відображає ідеальний уявний образ створюваної цінності. Критерієм оцінки ефективності у цьому випадку може бути теоретично сконструйована оптимальна модель правового засобу, порівнюючи з якою реальний вплив правового засобу і правовий механізм його дії, можливо визначити його ефективність.

Обґрунтованою вбачається сучасна концепція, за якою кореляція між метою та результатом правового регулювання є особливою формулою для визначення ефективності останнього. Вона може бути застосована для визначення фактичної ефективності на основі результатів, одержаних від дії права. Задля оцінки ефективності правових засобів, необхідно проаналізувати закон та підзаконні нормативно-правові акти. Визначення цілей їх правового регулювання є інтерпретаційною діяльністю (тобто такою, що здійснюється в процесі тлумачення права). За цільового тлумачення, насамперед, оцінюють нормативний зміст текстів правових актів. Отже, на першому етапі інтерпретації з'ясовуються юридичні цілі правового регулювання.

Допомогти з визначенням ступеня практичної реалізації того чи іншого правового засобу можуть і математичні методи оцінки. Зокрема, актуальним є застосування кореляційного аналізу. Кореляційна залежність є одним із важливих статистичних методів, за допомогою якого здійснюється перехід від набору емпіричних даних до наукових висновків. Таким чином, кореляційна залежність є статистичним взаємозв'язком двох або більше випадкових величин.

Доцільність використання кореляційного аналізу для визначення ефективності правових засобів визначається тим, що цей метод відображає сутність теорії ефективності. Наприклад, задля визначення кореляції мети і результату правової норми, спершу потрібно чітко сформулювати мету та результат у категоріях, які доступні для об'єктивної оцінки. Іншими словами, поняття повинні мати змогу бути математично інтерпретованими [129; с. 105].

Необхідно зазначити, що сама проблема теорії правових засобів в аспекті інструментального підходу пов'язана з відокремленням правових засобів та їх використанням у практичній діяльності суб'єктів залежно від загальних засад та способів правового регулювання; по-друге, самі способи правового регулювання, виступаючи як вихідні та ефективні правові засоби, вимагають особливого юридичного механізму забезпечення дії та реалізації; по-третє, практична сторона проблеми пов'язана з тим, що об'єднані у певні комплекси, "блоки" у складі типів правового регулювання правові засоби тісно взаємопов'язані між собою і в такій єдності здатні надати оптимальну дію на суспільні відносини, створюючи такий юридично злагоджений механізм, використання якого у комплексі дає найбільший ефект у вирішенні різноманітних соціальних завдань.

Особливе навантаження несуть правові засоби у механізмі реалізації права. Від правильного вибору правових засобів залежить зрештою досягнення цілей правового регулювання, отже ефективність права загалом. Недооцінка, неправильний вибір правових засобів, прийомів, закладених у нормативній основі застосування правових засобів, призводять до відхилення реалізації права від поставленої мети та зниження правового ефекту застосування правових засобів. Спільним місцем щодо оцінки причин низького рівня ефективності права стала вказівка на відсутність належного механізму його реалізації.

Такий аналіз передбачає виявлення ієрархічних зв'язків між правовими засобами у різних типах регулювання, відповідності між змістом правових засобів та їх практичним використанням у процесі юридичної діяльності, що дозволяє виробити рекомендації щодо вдосконалення механізму реалізації права, оптимального та ефективного використання правових засобів при вирішенні різноманітних проблем.

При цьому вихідною ідеєю такого дослідження є відправні положення особливої метатеоретичної галузі знань, праксеології, яка ставить своїм завданням створення загальної теорії ефективної організації будь-якої людської діяльності. Аналіз засобів і методів діяльності має проводитись з точки зору

з'ясування їх значущості для реалізації цілей та завдань діяльності, урахування факторів, що детермінують засоби. Праксеологічний підхід до аналізу правових засобів та діяльності суб'єктів досі не знайшов застосування у правових дослідженнях.

Закон, що не відповідає об'єктивним властивостям і змісту права, не є, прямо кажучи, правовим актом. Він може бути державно-владним велінням, яке в силу об'єктивних причин, наприклад, за відсутності правових засобів його реалізації, залишиться лише «словами, написаними на папері», або може бути виконаний лише силою державного примусу як акт державного свавілля. Іншими словами, закон як юридичний документ, джерело права не може не мати властивостей права, інакше він таким не є і з подібних “законів” не можна побудувати відпрацьовану систему законодавства. Інше питання - якість законів та всієї системи законодавства, їх відповідність усім об'єктивним властивостям права. Але це самостійна проблема, насамперед практичної юриспруденції, соціології права, пов'язана з визначенням ефективності та результативності права та законодавства.

Реалізація права з використанням спеціальних правових засобів здійснюється у юридичній діяльності суб'єктів у процесі правового регулювання. Інструментальний підхід до розгляду діяльності у процесі реалізації права надає можливість виявити та сформулювати правила ефективного використання правових засобів у різних видах спеціальної юридичної діяльності.

На нашу думку, ефективність механізму правового регулювання необхідно розглядати в «широкому» та «вузькому» значенні. В «широкому» розумінні ефективність механізму правового регулювання необхідно досліджувати як природу, сутність, внутрішню будову, особливості та взаємодію всіх елементів механізму правового регулювання. У «вузькому» розумінні ефективність необхідно розглядати з формально-логічних позицій. У такому випадку слід звернути увагу на вплив внутрішнього та зовнішнього середовища на вказаних елементів [161].

Отже, проаналізувавши різні підходи до формулювання ефективності, які обґрунтовані у сучасній українській та зарубіжній літературі, можемо стверджувати, що ефективність механізму правового регулювання можливо визначити як можливість соціального та юридичного впливу на суспільні процеси задля досягнення соціально значущої мети за допомогою певного набору правових засобів.

Деякі вчені зазначають, що умовами або чинниками ефективності є ті обставини, які, з одного боку, сприяють оптимальній реалізації цінності права, що дозволяє повніше задовольнити інтереси суб'єктів, а з іншого – зумовлює дії суб'єктів у досягненні такої цінності та її використанні. Саме тому дослідження ефективності механізму правового впливу вказує на недостатність вузького та широкого підходів та необхідність застосування системного підходу до характеристики ефективності досліджуваного явища.

Крім того, на думку деяких авторів, успішність функціонування будь-якого правового засобу, тобто його ефективність, залежить від певних умов: соціальна вагомість та досконалість нормативного матеріалу, наявний стан законності, достатній рівень реалізації правових норм, ступінь інформованості суспільства про правові норми та їх реалізацію, загальний рівень правосвідомості та правової культури.

На думку Н. Онищенко, категорії «ефективність» та «результативність» можуть бути розглянуті в контексті причинно-наслідкових зв'язків: ефективність виступає причиною, а результатом є авторитетність, оскільки кожне явище правової дійсності, що належно виконує свої функції, завжди є авторитетним серед суб'єктів правового регулювання. Вчена також виокремила ряд певних дисфункцій та прогалин, які існують у нормо-проектувальній діяльності:

- 1) наявність нормативно-правових актів однотипного регулювання;
- 2) дублювання правових норм у різних нормативно-правових актах;

3) декларативний характер прав і обов'язків, які викладені у нормативно-правових актах без встановлення механізму їх реалізації;

4) низька якість наукового доробку у сфері нормо-проектування;

5) хаотичності та невизначеності процедури нормо-проектування, оскільки стадії нормопроектування характеризуються рисами самостійності та завершеності, що і обумовлює складний характер та зміст нормо-проектувальної діяльності;

б) необхідність врахування типу правової системи при вивченні нормотворчості та розвитку нормопроектування. У цьому випадку може йти мова про порівняння двох країн, які мають схожу правову систему та досягли схожих результатів, хоча впроваджували різні заходи задля досягнення певної мети (чи навпаки).

Саме тому, наведений перелік проблемних аспектів в нормопроектувальної діяльності є свідченням проведеного і такого, що проводиться правового моніторингу, який об'єднує теоретичний блок (доктрину) і напрацювання практики в означеній площині, а також деталізує зарубіжний досвід щодо цього питання [162, с. 22-23].

На нашу думку, функціонування механізму правового регулювання в межах суспільства, його обумовленість об'єктивними та суб'єктивними чинниками надає можливість виокремити дві групи факторів, що впливають на ефективність такого механізму. Перша група пов'язана із зовнішніми умовами функціонування механізму правового регулювання (зовнішні фактори), що забезпечують його загальну дієвість та функціональність. У свою чергу, до другої групи належать внутрішні (специфічні) умови, які характеризують внутрішню структуру механізму правового регулювання і забезпечують його практичне функціонування.

До першої групи факторів ефективності (зовнішні фактори) можливо, наприклад, віднести 1) ступінь розвитку та функціонування правової системи в цілому, 2) макросоціальні фактори соціального розвитку, 3) рівень розвитку державно-правового регулювання тощо.

Іншу групу факторів ефективності механізму правового регулювання складають специфічні фактори (умови), що слугують виключно для забезпечення ефективності власне механізму правового регулювання. До них можна віднести 1) сформований рівень правосвідомості окремих індивідів та суспільства в цілому, 2) узгодження суспільних інтересів з впровадженими правовими засобами, 3) соціальна цінність наявного механізму правового регулювання, 4) загальна правова інформованість суспільства, 5) оптимізація та збалансування правових засобів [163].

На нашу думку, доречно розглянути більш детально саме останній фактор. У зв'язку з тим, що ефективність правових стимулів і обмежень настає в результаті їхньої боротьби з перешкодами, основні шляхи їх підвищення будуть залежати від сили і різноманітності останніх. Враховуючи такі загальні закони управління, як закон необхідної різноманітності, закон співвідношення стимулів і «антистимулів» (перешкод), можливо стверджувати, що тільки більш потужні різноманітні правові стимули і правові обмеження зможуть стати діючими конкурентами (перешкодами). Саме тому ефективність механізму правового регулювання також залежить від того, наскільки ефективно буде діяти «закон» співвідношення стимулів і обмежень.

Слід зазначити, що правові засоби не діють окремо в межах механізму правового регулювання. Вони є взаємопов'язаними, а тому ефективність одного правового засобу значною мірою залежить від ефективності інших пов'язаних засобів. Тому, плануючи впровадження одного правового засобу, необхідно враховувати не лише зовнішні фактори його ефективності, а й те, як цей конкретний правовий засіб вплине на дію інших та механізм правового регулювання в цілому.

На думку болгарського юриста Г. Георгієва, умови ефективності можуть міститися як у самій нормі, так і поза нею у випадку, якщо такий критерій ефективності має об'єктивний зміст у суспільстві та перебуває поза правовою нормою [164, с. 21]. Загалом, показовим фактором ефективності механізму правового регулювання можливо вважати загальний рівень законності у

суспільстві. За ефективного механізму правового регулювання державні органи виконують вимоги закону, виявляють порушені права, відновлюють їх та припиняють зловживання правом. Саме тому існування законності неможливе без ефективного механізму правового регулювання.

Отже, ефективність механізму правового регулювання є оціночною категорією, яка визначає рівень досягнення механізмом правового регулювання поставленої мети щодо кожної з його функцій.

3.2. Правові засоби у правотворенні та правовий моніторинг

Функціонування сучасного суспільства, успішність здійснюваних правових реформ, забезпечення прав та інтересів людини і можливість урівноваження різноманітних інтересів і потреб безпосередньо залежить від ефективності процесу правотворення. Не зважаючи на багатоаспектність та складність цієї категорії, дослідження механізму правотворення, який складають певні елементи, що забезпечують його об'єктивність та дієвість, потребує подальшого дослідження на сучасному етапі розвитку правової системи.

Саме правові засоби є тим інструментарієм досягнення практичної мети, а тому їх дослідження має як теоретичне, так і практичне значення. Сучасна правова наука має недостатню теоретичну розробленість категорії «правові засоби», а її малодоліженність підігрує необхідність її ґрунтовного доктринального дослідження у контексті механізму правотворення.

Метою цього підрозділу є:

- з'ясування місця правових засобів в системі елементів механізму правотворення;
- визначення правового моніторингу як правового засобу забезпечення законності у правотворчій діяльності та як засобу забезпечення якості нормативно-правових актів.

Хоча сьогодні принципово важливим є переосмислення ролі і місця правотворчої діяльності держави у співвідношенні з правотворчою діяльністю народу, суб'єктів громадянського суспільства, суб'єктів міжнародного товариства, що наділені правотворчими повноваженнями; змісту і значення правотворчої діяльності держави на національному рівні та на міжнародному рівні; гармонізованість та збалансованість правотворчої діяльності держави та інших суб'єктів правотворчості; сфера правового регулювання, де має бути здійснена правотворча діяльність держави; статус актів правотворчості, що є результатом правотворчої діяльності держави [165, с. 156].

Ознаками категорії «правотворчість» є те, що вона: 1) здійснюється державою, її суб'єктами, громадянським суспільством (народом); 2) полягає у створенні нових норм права або у зміні чи скасуванні чинних норм права; 3) здійснюється за тривалого правотворчого процесу за спеціальною, законодавчо визначеною процедурою; 4) має цільову спрямованість, бо регулює суспільні відносини у різних сферах (політичній, економічній, культурній, екологічній та інших); 5) зумовлюється суспільними потребами, вирішення яких є особливо необхідним в перехідний період українського суспільства [166, с. 34-35].

В юридичній літературі вказується на такі характерні риси сучасної правотворчості як *планування* (сприяє передбаченню правового регулювання основних і пріоритетних напрямів суспільних відносин; встановлює першочерговість і послідовність прийняття нормативно-правових актів; попереджає дублювання у їх прийнятті); - *правовий моніторинг* (спостереження за процесом розвитку конкретних галузей права, розвитком юридичних інститутів, що входять до галузі; дії окремих норм права; методів правового регулювання тощо [167, с. 42]), та *правова експертиза* (правова оцінка мети і завдань, форми, структури, предмету регулювання нормативно-правового акту, його відповідності Конституції України [168, с. 291]).

Правові засоби у механізмі правотворення є субстанційними явищами, оскільки вони забезпечують створення правової матерії. На думку А. Денисової, до правових засобів-інструментів належать зобов'язання, дозволи, заборони, заохочення, пільги, норми права, принципи права тощо. У свою чергу, засоби-технології включають різноманітні акти (реалізації права, застосування права, тлумачення права) та процеси правової діяльності. На думку вченої, «всі правові засоби в результаті узагальнення (трансформації) поділяються на правові стимули та правові обмеження. Правовий стимул визначається як засіб формування у суб'єкта необхідної законослухняної поведінки шляхом створення необхідних умов щодо задоволення суб'єктивних інтересів суб'єкта завдяки виконанню правових приписів. А правові обмеження – це правовий засіб стримування протиправного діяння, що створює умови для задоволення

інтересів уповноваженого суб'єкта і суспільних інтересів в охороні й захисті» [169; с. 191-192].

Механізм правотворення можливо поділити на два етапи:

1) перший етап – етап формування проекту нормативного акту, який починається прийняття рішення компетентним органом про підготовку проекту. Надалі проводяться попередні (підготовчі) роботи, які передують початку роботи над проектом акту (виявлення суспільної потреби в нормативному регулюванні відповідної сфери суспільних відносин; аналіз діючого законодавства у цій сфері, вироблення основних положень майбутнього акту); підготовка проекту акту з урахуванням проведених підготовчих робіт (у тому числі залучення до розробки профільних міністерств та відомств, професійних юристів та вчених-правників); попереднє обговорення тексту проекту, у тому числі громадське обговорення та проведення правової чи іншої експертизи;

2) другий етап починається, коли сам правотворчий орган починає працювати над проектом акту. Саме на цьому етапі відбувається зведення державної волі в закон, тобто діяльність правотворчого органу з розгляду і прийняття нормативного акту. На цьому етапі здійснюються такі стадії: внесення проекту до порядку денного для його розгляду на засіданні правотворчого органу; обговорення і офіційне прийняття проекту, офіційне оголошення прийнятого нормативного акту [166, с. 36].

В. Риндюк виокремлює такі правові засоби діяльності, націлені на удосконалення законодавства: норми права, юридичні терміни і юридичні конструкції, правові акти, модельні нормативно-правові акти тощо. Крім того, до таких правових засобів також можливо віднести професуальні аспекти здійснення діяльності: сесії та пленарні засідання Верховної ради України, засідання її парламентських комітетів. Науковець відзначає, що «кожна діяльність здійснюється у певний спосіб за допомогою використання певних прийомів, методів, з дотриманням певного порядку дій (певних процедур), такими способами щодо удосконалення законодавства є правотворча техніка» [170, с.42 -43].

Основними елементами механізму правотворення, на нашу думку, є правові засоби (щодо механізму правотворчості ними є регламентована нормативно-правовими актами діяльність уповноважених державних органів із прийняття, зміни, скасування правових норм); нормативно-правові акти, відповідно до яких здійснюється вказана діяльність; акти застосування права; правовідносини між суб'єктами механізму правотворчості з впорядкування та удосконалення правотворчого процесу. До правових елементів механізму правотворення віднесемо також акти застосування права, якими визначаються індивідуальні правові акти-волевиявлення (рішення) уповноваженого компетентного державного органу або посадової особи, які на основі юридичних норм установлюють (змінюють, припиняють) права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або міру відповідальності конкретних осіб за вчинене ними правопорушення [171, с. 198].

При цьому правові засоби у законодавчій діяльності мають двояке значення. По-перше, правові засоби є інструментом належної та законної правотворчої діяльності; по-друге мають матеріальне продовження і закріплюються у чинному законодавстві і з цього боку засобом досягнення високої якості законодавства, необхідною умовою ефективного використання законодавчих розпоряджень у практичній правозастосовній діяльності та застосуванні права. Правові засоби у правотворчості можуть виступати організуючими засадами правотворчої діяльності. У такій функціональній ролі виступають, наприклад, правові засоби закріплені в Регламенті Верховної Ради України, де визначено правомочності Верховної Ради у законодавчій діяльності, спеціальний порядок розробки, обговорення та прийняття законопроекту [172].

Кожний етап правотворення та їх стадії вимагають власних правових засобів задля найбільш оптимального досягнення поставленої мети. Так, на першому етапі з'являються об'єктивні передумови створення того чи іншого акту для врегулювання певної категорії суспільних відносин. На цьому етапі визначаються також соціальні групи, суспільні відносини яких будуть врегульовані, задля врахування їх соціальних вимог.

На другому етапі правотворення формується концепція нормативного акту. Це включає не лише формальний зміст майбутнього акту, а й засоби, методи та типи врегулювання суспільних відносин. Крім того, необхідно враховувати також суміжні аспекти створення акту, такі як економічна оцінка його доцільності та джерела фінансування заходів, які будуть передбачені цим актом. Нарешті, на третій, завершальній, стадії актуалізуються суспільні вимоги до ідеї нормативного акту у вигляді пропозицій та поправок.

На нашу думку, сучасна правова наука має зосередитись на наступних теоретичних та практичних проблемах правотворення задля його розвитку та вдосконалення:

1) впорядкування та систематизація процесу правотворення для структурування роботи з розробки нових актів та уникнення нестабільної політичної ситуації. Це може виражатись або у вигляді систематичного нагляду за правотворчою діяльністю, або у покладенні відповідальності на суб'єктів правотворчості за прийняття суперечливих або дублюючих актів;

2) централізована розробка та прийняття стандартів правотворення, що наразі має особливу актуальність. У цьому критерії слід враховувати, що процес правотворення має суб'єктивну складову, яка вимагає чіткого впорядкування;

3) забезпечення експертизи проекту акту в процесі правотворення, що має важливе значення для підвищення його якості, та який передбачає участь учених та практикуючих юристів у підготовці проектів. Саме залучення експертів має своїм завданням якісне покращення проекту акту і забезпечення практики регулювання певного виду правовідносин;

4) посилення координації щодо програмного характеру правотворення, що має виявлятися розробленні плану реформування та розвитку законодавства в певній сфері суспільних відносин;

5) концептуалізація правотворення, що передбачає здійснення цього виду діяльності на основі усталених принципів та правил з метою формування систематичного та комплексного підходу до розробки та впровадження нових нормативних актів;

б) закріплення правового статусу суб'єктів правотворення та процесуальних основ їх діяльності на основі несуперечності та системності розвитку законодавства, а також чітка регламентація порядку прийняття актів та їх введення в дію. Саме це має бути спрямовано на збільшення практичної ефективності правотворчої діяльності.

Недостатній рівень наукового дослідження механізму правотворення та його правової регламентації, а також недоліки засобів забезпечення законності у правотворчій діяльності можуть призводити до низького рівня якості та ефективності нормативно-правових актів. Одним із основних засобів уникнення низького рівня актів є правовий моніторинг.

Правовий моніторинг є відносно новою правовою категорією, яка набуває особливої ваги на сучасному етапі розвитку української правової системи. Він розглядається вченими-юристами як один з головних інструментів підвищення рівня соціальної та юридичної ефективності правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації. Моніторинг виражається у постійному контролі за будь-яким процесом з метою виявлення, чи відповідає він бажаному результату або початковим прогнозам [173, с. 465].

Також категорія «моніторинг» визначається як постійне спостереження за якимось процесом, явищем з метою виявити його відповідність певним нормам, прогнозам, бажаному результату [174, с. 285]. Він характеризується як безперервне стеження за яким-небудь процесом з метою виявлення його відповідності бажаному результату, а також прогнозування, запобігання критичним ситуаціям [175, с. 687].

Як зазначає О. Варич, «метою правового моніторингу є забезпечення ефективності втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів правової поведінки. Саме цей факт знаходить пояснення у властивій праву тенденції досягнення максимальної визначеності юридичної регламентації суспільних відносин» [140, с. 108].

На думку деяких вчених, саме вдосконалення правотворчої роботи органів державної влади та підвищення ефективності правотворчого процесу і правозастосовного процесу є основною метою проведення правового моніторингу. Слід підкреслити, що правовий моніторинг є одним із видів державного контролю за запланованим, поточним та ретроспективним станом застосування нормативно-правових актів з метою подальшого корегування нормативного матеріалу. Мета цього підходу полягає у постійному та систематичному зборі та аналізі даних про стан нормативного матеріалу з метою використання заходів державного реагування і примусу для запобігання та усунення небажаних наслідків його застосування.

О. Юлдашев інтерпретував моніторинг як «спеціально організоване систематичне спостереження за станом будь-яких об'єктів», яке може бути організоване за станом об'єктів регуляторної політики – виконанням рішень (заходів, передбаченими регуляторними актами) [176, с. 278]. Тоді як Н. Турецький ототожнював «правовий моніторинг із широким, багатоплановим поняттям, яке обіймає сфери діяльності щодо забезпечення високої якості суспільно-правових процесів» [177, с. 278].

Н. Онищенко визначає правовий моніторинг як «постійне вивчення певних правових явищ або правових процесів з метою надання відповідних доктринальних узагальнень, прогностичних висновків задля використання їх право-реалізаційною практикою. Яскравою прикладною ілюстрацією до зазначеного може слугувати постійне вивчення нормопроєктувальної діяльності» [178, с. 15-22].

Ю. Бахтіна розглядає правовий моніторинг слід в якості функції державного управління і розуміє його як один із напрямків діяльності держави, який полягає у цілеспрямованому впливі органів державного управління на нормотворчий процес та його правозастосовну практику з метою їх ефективного регулювання та прийняття на основі цього управлінських рішень [179, с. 8]. Н. Нижник, розглядаючи моніторинг законодавства на практичному рівні, зазначає, що це «систематична, комплексна діяльність органів влади, наукових установ,

інститутів громадянського суспільства з оцінки, аналізу, узагальнення результатів дії норм права та прогнозування розвитку законодавства». Крім того, вчена окремо наводить об'єкти моніторингу: закони або інші нормативно-правові акти, стан дотримання прав людини, функціонування гілок влади в аспекті права [180, с. 51].

На думку І. Онищука, правовий моніторинг є «інструментом динаміки права, який повинен супроводжувати всі елементи механізму правового регулювання: від формування нормативної бази до забезпечення законності та правопорядку. Загальним об'єктом правового моніторингу на національному рівні виступає вся правова система, усі правові явища у межах кордонів держави, усі елементи механізму правового регулювання» [181, с. 59]. Такою, на думку вченого, правовий моніторинг має передбачати такі стадії як спостереження, аналіз та оцінювання нормативно-правових актів у відповідності до регламентованих вимог задля удосконалення норм та їх удосконалення, підвищення якості правотворення загалом [182, с. 39].

І. Шутак підкреслює, що правовий моніторинг характеризується систематичністю, комплексністю, спрямованістю на спостереження, аналіз та оцінювання чинного нормативного матеріалу і практики його застосування, з метою посилення ефективності законодавства та його подальшого прогнозування. Об'єктом правового моніторингу може бути будь-який нормативно-правовий акт і практика його застосування [183, с. 20].

Якщо підсумувати існуючі наукові підходи до визначення правового моніторингу, то його характеризують у наступних аспектах:

- як механізм контролю правового регулювання [184, с. 104];
- як система спостереження, контролю, оцінки, прогнозування стану та динаміки правових процесів [185, с. 3-4];
- як певний алгоритм дій з визначення пріоритетності, планування, збору та перевірки інформації, аналізу інформації та подальшого звітування [186, с. 8].

Оскільки правовий моніторинг може здійснюватись в різних сферах суспільних відносин, слід говорити про галузевий правовий моніторинг. Так, наприклад, ряд вітчизняних вчених, аналізуючи правовий моніторинг навколишнього природного середовища, екологічний моніторинг, моніторинг довкілля, підкреслюють, що це система спостереження за станом навколишнього природного середовища [187, с. 484]. Поряд з цим, І. І. Онищук підкреслює, що правовий моніторинг можна розглядати на різних рівнях наукового пізнання, а саме як метод отримання певних відомостей щодо якості та ефективності правового регулювання; як вид правового контролю, як комплексний інститут саморегуляції правової системи [188, с. 92].

На думку Т. Тарахонич, правовий моніторинг – це один із методів наукового пізнання, що спрямований на спостереження, збір та аналіз інформації в правовій сфері з метою забезпечення дієвості та ефективності нормативного масиву та прогнозування його розвитку в майбутньому [189, с. 266].

Отже, у юридичній літературі існують різні підходи до визначення категорії «моніторинг» у правовій сфері. Проте, вони майже ідентичні за змістом, оскільки правовий моніторинг визначається як оцінка якості нормативно-правової основи регулювання суспільних відносин та її практичної реалізації в процесі правозастосовної діяльності з метою встановлення.

Найбільш точно, на наш погляд, правовий моніторинг можливо визначити як комплексну діяльність уповноважених органів, яка є методично обґрунтованою, щодо спостереження, аналізу та оцінки нормативно-правових актів та практики їх застосування на предмет досягнення поставлених цілей та запланованих результатів правового регулювання (у тому числі економічних) суспільних відносин, а також визначення подальших векторів розвитку та вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності.

Таким чином, правовий моніторинг є одним із головних інструментів підвищення ефективності у правовому регулюванні та забезпеченні прийняття нормативно-правових актів належної якості та їх якісної реалізації. Правовий моніторинг охоплює як правотворчий, так і правозастосовний процеси; він є

необмеженим у часі. Першочерговою ціллю правового моніторингу є забезпечення ефективності та якості законодавства, забезпечення додержання принципу законності у діяльності органів державної влади, прав і свобод людини і громадянина. Крім того, моніторинг є важливим важелем контролю за діяльністю державних органів задля забезпечення відкритості та прозорості їх діяльності. Тому актуальним залишається питання застосування правового моніторингу як постійної системи аналізу та оцінки правової сфери на всьому циклі життя правової норми – від прийняття до скасування.

Правовий моніторинг має певний алгоритм, що включає в себе різноманітні етапи (стадії): 1) підготовчий етап, що передбачає постановку та конкретизацію його мети та завдань, кола суб'єктів, об'єктів та напрямків дослідження; 2) етап збору інформації здійснюється з метою узагальнення вихідних даних щодо об'єкта дослідження на основі відповідних інформаційних баз з урахування даних щодо існуючих нормативно-правових актів, актів правозастосування та інших офіційних документів з необхідністю залучення даних соціологічних досліджень; 3) етап безпосередньої моніторингової експертизи нормативно-правових актів на предмет відповідності їх норм положенням Конституції, загальноновизнаним принципам, міжнародно-правовим актам та правилам юридичної техніки; 4) етап оцінки ефективності дії нормативно-правових актів (норм права), що базується на аналітико-оціночній діяльності та ґрунтується на системі показників різного роду інформації та можливості застосування різноманітних методів дослідження; 5) етап прогнозування потреби у правовому регулюванні; 6) заключний етап правового моніторингу, в межах якого формулюються висновки про якість нормативноправових актів, виявляються відповідні прогалини та колізії в регулюванні та формулюються пропозиції та рекомендації щодо їх усунення та вдосконалення нормотворчої та правозастосовної діяльності [190, с. 111-112].

Обґрунтованою у сучасній юридичній літературі є думка, що низька ефективність правозастосування зумовлена наступними факторами: відсутність об'єктивної інформації про застосування нормативно-правових актів,

неприйняття відповідних підзаконних нормативно-правових актів на виконання прийнятих законів, неоднозначне та непослідовне тлумачення норм права, застосування норм права, яке є відірваним від загального нормативного матеріалу тощо.

Основною метою правового моніторингу законодавства є оцінка ефективності та якості нормативно-правових актів з подальшим використанням результатів моніторингу для усунення виявлених прогалин та колізій через внесення змін та доповнень до відповідних нормативно-правових актів. Моніторинг нормативно-правових актів являє собою науково обгрунтовану систему оцінки змісту та форми нормативно-правових актів, що здійснюється на основі одержаних результатів дослідження щодо аналізу, контролю та прогнозування. Сутність моніторингу полягає у виявленні проблемних аспектів, таких як колізій, прогалини тощо, у чинним нормативно-правових актах, а його результатом є вироблення пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правових актів [191, с. 140].

Серед основних завдань правового моніторингу виділяють наступні:

- оцінка функціонування правової системи;
- систематизація законодавства;
- підготовка пропозиції та зауважень задля вдосконалення чинного законодавства;
- створення системи постійного зворотного зв'язку між суб'єктами правотворення та правозастосування.

У сучасній правовій науці склався підхід до дослідження, за яким застосування правового моніторингу, його засобів та методів не розмежовується. Цей підхід не є ефективним та призводить до помилкових висновків. Тому реалізація засобів, способів та методів аналітичної функції правового моніторингу треба вивчати з позиції співвідношення загального та особливого [192, с. 224].

Юридична техніка правового моніторингу складається з сукупність засобів, прийомів, способів і методів, використовуваних при проведенні

правового моніторингу. Їх відмінність від загальних методів і принципів наукового пізнання характеризується цілями і завданнями застосування.

На основі наявних у сучасній юридичній літературі підходів, вбачається можливим визначити юридичну техніку правового моніторингу як сукупність методів, прийомів та засобів у сфері моніторингової діяльності задля отримання необхідної інформації, її фіксації та аналізу, а також врахування результатів моніторингу в подальшій діяльності.

Слід окремо зазначити, що аналітична функція правового моніторингу спрямована на вирішення наступних завдань: визначення та аналіз ефективності дії правових норм та вироблення пропозицій щодо підвищення їх ефективності.

Вирішення першого завдання вимагає визначення критеріїв ефективності нормативно-правових актів і відповідних показників, які б дозволили практично виміряти ефективність у ході дослідження. У цьому випадку такі критерії та показники є важливими правовими засобами, які забезпечують реалізацію цілей правового моніторингу. Як правило, ці засоби формалізовані у правових актів задля забезпечення єдиної практики їх застосування та параметрів оцінки ефективності правових норм всіма суб'єктами моніторингової діяльності. У даному контексті такі засоби виступають як засоби-інструменти.

Друге завдання охоплює собою виявлення факторів, які впливають на ефективність реалізації законодавства, визначення причин негативного впливу та розроблення пропозицій щодо їх подолання. Методичне забезпечення оцінки ефективності нормативних правових актів у процесі реалізації аналітичної функції правового моніторингу має базуватися на використанні як загальних критеріїв, так і спеціальних показників, що відображають параметри реалізації нормативних приписів.

Найбільш ефективними можуть вважатися ті нормативно-правові акти, які найбільшою мірою забезпечують реалізацію соціально значущих цілей, оскільки загальнотеоретичним критерієм оцінки ефективності нормативно-правових актів є саме забезпечення прав і свобод у процесі правозастосування, на які таке праворегулювання і було націлене.

Показники реалізації нормативно-правових актів можливо поділити на дві групи: універсальні, які є релевантними для оцінки ефективності всіх нормативно-правових актів, та галузеві, які фокусуються на реалізації правових норм лише в конкретних сферах суспільних відносин. Ці показники реалізації нормативно-правових актів повинні встановлюватись вже на етапі планування проведення правового моніторингу, тобто на його підготовчій стадії. Далі, вже у процесі проведення правового моніторингу, вони можуть бути уточнені з урахування конкретних особливостей регульованих суспільних відносин, які виступають об'єктом регулювання.

Щодо другого завдання аналітичної функції правового моніторингу, а саме виявлення факторів впливу на ефективність реалізації норм права, то основними правовими чинниками, які впливають на ефективність законодавства, є якість самого законодавства, якість правореалізаційної діяльності суб'єктів та належний рівень правового свідомості у суспільстві.

Крім того, важливим техніко-юридичним елементом у механізмі реалізації аналітичної функції правового моніторингу є проведення експертизи, яка розглядається як один із способів оцінки ефективності.

Якщо говорити про результат оцінки ефективності нормативно-правових актів, то він передусім залежить від поставлених цілей. Тому питання ефективності нормативно-правових актів необхідно вирішувати виходячи з виокремлення його мети – чи було досягнуто належний рівень прав людини, чи забезпечені заявлені права та свободи, чи були засоби державного примусу застосовані у необхідній мірі.

Соціологічні дослідження також мають важливе інструментальне значення для аналітичної функції правового моніторингу. Так, у проведених дослідженнях можуть застосовуватися наступні засоби: опитування експертів чи громадської думки, проведення досліджень у фокус-групі, спостереження за процесом реалізації, експериментальний аналіз тощо. Особливе місце займає метод паралельного експерименту, який може бути використаний для порівняння ефективності у правовому регулювання декількох сфер суспільних відносин.

Застосування такого методу робить можливим визначення оптимального варіанту правового регулювання.

Окремим питанням постає змішування правового моніторингу і правового прогнозування, не дивлячись на те, що вони є різними за своїм характером. Так, правове прогнозування спрямоване, передусім, на перспективну оцінку правових явищ, тоді як правовий моніторинг має на меті теперішню чи ретроспективну оцінку. Хоча прогнозування і є важливим індикатором у правовому регулюванні, воно спирається на результати правового моніторингу і залежить від ступеня актуальності та важливості отриманих результатів, що визначаються за результатами проведення правового моніторингу.

Саме з вищенаведених підстав деякі науковці виокремлюють прогностичну функцію моніторингу нормативно-правових актів, адже тільки після завершення процесу правового моніторингу та визначення характеру та напрямку правового регулювання можливо говорити про ефективність досліджуваних нормативно-правових актів. Таким чином, прогнозування розглядається як один з елементів правового моніторингу.

На даному етапі розвитку української правової системи також важливим постає питання впровадження збалансованої системи показників оцінювання якості та ефективності нормативно-правових актів в механізм взаємодії органів законодавчої та виконавчої влади.

Як зазначає А. Мазак, системний підхід змістовно показує групу методів, за допомогою яких реальний об'єкт описується як сукупність взаємодіючих компонентів. Систему представляє сукупність підсистем, а досягнення кінцевого результату можливе тільки при оптимальних взаємозв'язках всіх підсистем. Усі процеси, які відбуваються в системі будь-якого рівня, мають певну мету, цільову функцію, склад та структуру, внутрішні та зовнішні зв'язки. Утворюється цілість, яку можна піддати системно-структурному аналізу, моделюванню та оптимізації [193, с. 17].

Для прикладу, показниками найбільшої ефективності нормативних актів Кабінету Міністрів України є: якість; наявність реально визначених об'ємів і

джерел матеріально-фінансового забезпечення, реального механізму юридичного забезпечення впровадження актів у повсякденну практику; висока організація та професійна кваліфікація спеціалістів, які здійснюють контроль за виконанням актів, а також безпосередніх їх виконавців у системі органів виконавчої влади; постійно дієвий соціологічний моніторинг громадської думки щодо виданих актів Кабінету Міністрів України; якість правозастосовної діяльності та правомірність поведінки безпосередніх учасників урегульованих суспільних відносин; високий рівень правової культури громадян, колективних суб'єктів, суспільства в цілому [194, с. 18].

Іншим прикладом є той факт, що із 213 законопроектів, внесених до Верховної Ради п'ятого скликання, розглянуто - 73%, не розглянуто - 27%. До парламенту шостого скликання було внесено 630 законопроектів, з них розглянуто - 86%. Отримані результати свідчать про недостатній рівень взаємодії парламенту та уряду в законотворчому процесі. Конституційно закріплено, що процедура розгляду законопроектів є загальною, незалежно від суб'єкта законодавчої ініціативи. Отримані результати аналізу свідчать про наявну проблему: законопроекти, внесені КМУ, не користувалися належною «повагою» в парламент [195, с. 184].

Загалом, питання ефективності нормативно-правових актів та реалізації права у суспільних відносинах пов'язане з виявленням соціальних результатів дії норми права, дослідженням соціальних умов, які актуалізували норму права. Таким чином, система показників результативності нормативно-правових в процесі правового моніторингу охоплює: показник рівня правосвідомості й правової культури суб'єктів права, на яких спрямована дія закону, показник техніко-юридичної якості акту, показник конкретизації цілі акту, показник співвідношення цілі й досягнутого результату, показник взаємодії парламенту та уряду в здійсненні правотворчої діяльності та показник рівня реалізації права.

Так, на думку Б. Кіндюка, проведення правового моніторингу потребує розгляду системи нормативно-правових актів, яка лише на перший погляд хаотичний характер. Вказана система підкоряється певним закономірностям

будови та розподілу за рівнями ієрархії. Необхідно провести в критеріїв оцінювання стану системи актів, що перебувають у правовому полі. За допомогою оцінювання поточного стану об'єкта моніторингу нормативно-правових актів виявляються особливості законодавчої системи та структурної побудови нормативно-правового акту [196, с. 120].

Удосконалення та корекція чинного законодавства, державної стратегії та програм здійснюються на основі порівняння реального виконання з поставленими завданнями. Внаслідок правового моніторингу здійснюються певні коригувальні дії як, наприклад, модифікація державної законотворчої концепції та внесення змін до вже існуючих нормативно-правових актів.

Висновки до Розділу 3

Проблема правильного та ефективного використання правових засобів у різних видах юридичної діяльності, їх адекватне відображення у правовій свідомості – відносно нова у юридичній науці. Вона вимагає подальшого опрацювання та рішення, особливо на фоні сучасного етапу розвитку українського законодавства та у зв'язку з суттєвим оновленням законодавства.

Оцінка ефективності реалізації законів зводиться до визначення міри досягнення нормативних цілей; типових порушень законів і їх причин, а також до вироблення заходів щодо їх усунення. Відповідно до цього, серед необхідних дій з оцінки ефективності реалізації закону можливо виділити такі: а) зіставлення норми, як моделі, з фактичними результатами у сфері, яку вона регулює, за певними показниками; б) виявлення причин порушення закону (власне законодавчі помилки або колізії, незнання закону, спотворення змісту, невикористання повноважень, втручання до компетенції інших організацій, порушення прав громадян, погана робота державних органів, протиправні дії); в) встановлення фактів бездіяльності закону; г) характеристика негативних побічних наслідків реалізації закону; д) визначення впливу рівня законності на стан управління, господарську діяльність, на поведінку людей; е) вироблення заходів щодо усунення відхилень від закону й удосконалення правозастосовної діяльності щодо внесення змін, доповнень або скасування положень закону.

Своє ґрунтовне відображення концепція «ефективності» набула у європейському праві. Така доктрина ефективності в праві ЄС є не лише конституційною теорією, а й реальністю на практиці, оскільки вона пропонує арсенал правових засобів, які громадяни та компанії можуть використовувати, щоб вимагати та відстоювати свої права як на національному, так і на загальноєвропейському рівні.

Також, не слід сліпо ототожнювати ефективність правової норми з ефективністю її застосування. Крім того, правові норми є структурними елементами механізму правового регулювання, тоді як останній є багатоаспектною та комплексною категорією, а відтак основою аналізу

ефективності механізму правового регулювання має бути аналіз всіх його елементів як єдиної системи. Саме тому, не можна ототожнювати ефективність норми права, ефективність закону з ефективністю механізму правового регулювання і права загалом, а тому їх потрібно співвідносити як конкретне і загальне.

Ефективність правового регулювання суспільних відносин відзначається можливістю використання різноманітних правових засобів. Саме тому явище, яке перейшло певну межу, перетворюється у протилежність. Так само і порушення балансу застосування різноманітних засобів правового впливу породжує неможливість досягнення поставленої мети. Ось чому правові стимули, якщо вони підкріплені правовими обмеженнями, є найефективнішими у задоволенні суб'єктами власних позитивних інтересів.

Ефективність механізму правового регулювання необхідно розглядати в «широкому» та «вузькому» значенні. В «широкому» розумінні ефективність механізму правового регулювання необхідно досліджувати як природу, сутність, внутрішню будову, особливості та взаємодію всіх елементів механізму правового регулювання. У «вузькому» розумінні ефективність необхідно розглядати з формально-логічних позицій. У такому випадку слід звернути увагу на залежність функціонування зазначених елементів від внутрішнього та зовнішнього середовища.

Ефективність механізму правового регулювання можливо визначити як можливість соціального та юридичного впливу на суспільні процеси задля досягнення соціально значущої мети за допомогою певного набору правових засобів.

Функціонування механізму правового регулювання в межах суспільства, його обумовленість об'єктивними та суб'єктивними чинниками обумовлює можливість виокремити дві групи факторів, що впливають на ефективність такого механізму. Перша група пов'язана із зовнішніми умовами функціонування механізму правового регулювання (зовнішні фактори), що забезпечують його загальну дієвість та функціональність, а друга - із

внутрішніми (специфічними) умовами, що характеризують його внутрішню структуру та організують безпосередню його дієвість.

До першої групи факторів ефективності (зовнішні фактори) можливо, наприклад, віднести 1) ступінь розвитку та функціонування правової системи в цілому, 2) макросоціальні фактори соціального розвитку, 3) рівень розвитку державно-правового регулювання тощо.

Іншу групу факторів ефективності механізму правового регулювання складають специфічні фактори (умови), що слугують виключно для забезпечення ефективності власне механізму правового регулювання. До них можна віднести 1) сформований рівень правосвідомості окремих індивідів та суспільства в цілому, 2) узгодження суспільних інтересів з впровадженими правовими засобами, 3) соціальна цінність наявного механізму правового регулювання, 4) загальна правова інформованість суспільства, 5) оптимізація та збалансування правових засобів.

Правові засоби не діють окремо в межах механізму правового регулювання. Вони є взаємопов'язаними, а тому ефективність одного правового засобу значною мірою залежить від ефективності інших пов'язаних засобів. Тому, плануючи впровадження одного правового засобу, треба враховувати не лише зовнішні фактори його ефективності, а й те, як цей конкретний правовий засіб вплине на дію інших та механізм правового регулювання в цілому.

Основними елементами механізму правотворення, на нашу думку, є правові засоби (щодо механізму правотворчості ними є регламентована нормативно-правовими актами діяльність уповноважених державних органів із прийняття, зміни, скасування правових норм); нормативно-правові акти, відповідно до яких здійснюється вказана діяльність; акти застосування права; правовідносини між суб'єктами механізму правотворчості з впорядкування та удосконалення правотворчого процесу. До правових елементів механізму правотворення віднесемо також акти застосування права, якими визначаються індивідуальні правові акти-волевиявлення (рішення) уповноваженого компетентного державного органу або посадової особи, які на основі юридичних

норм установлюють (змінюють, припиняють) права і обов'язки учасників конкретних правовідносин або міру відповідальності конкретних осіб за вчинені ними правопорушення.

Кожен етап правотворення складається зі стадій формування права, кожна з яких вимагає власних правових засобів з метою оптимізації цього процесу:

1) На першій стадії виникають об'єктивні передумови в правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин. В її межах необхідно визначити ці передумови зацікавленими соціальними групами у формі визначених соціальних вимог, які на цій стадії правотворення виражають потребу у правовому регулюванні суспільних відносин.

2) Друга стадія правотворення пов'язана з формуванням самої ідеї проекту нормативного акту або іншого офіційного джерела права. На цій стадії правотворення формуються уявлення не тільки про зміст майбутнього закону, але й про засоби, типи та методи правового регулювання суспільних відносин.

3) На третій стадії правотворення спостерігається актуалізація соціальних вимог у формі завершення ідеї майбутнього нормативного акту, виражена у вигляді пропозицій та вимог щодо його створення.

Сутність і зміст правового моніторингу можливо відобразити як методично-обґрунтовану комплексну систематичну діяльність уповноважених суб'єктів по спостереженню, аналізу, оцінці якості правових норм і практики їх трансформаційних змін на предмет досягнення закладених в них цілей і планованих результатів правового регулювання суспільних відносин, а також по прогнозуванню шляхів вдосконалення нормотворчої і застосовної діяльності.

Правовий моніторинг є одним із головних інструментів підвищення рівня ефективності правового регулювання, забезпечення належної якості прийнятих нормативно-правових актів та їх реалізації. Здійснення правового моніторингу охоплює правотворчий та правозастосовний процеси і є необмеженим у часі. Метою правового моніторингу є створення ефективного та якісного законодавства, забезпечення принципу законності у правотворчій діяльності органів виконавчої влади, та прав і свобод людини і громадянина.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв'язання наукового завдання, яке полягає у дослідженні теоретико-правових аспектів правових засобів як фундаментальної правової категорії та з'ясування їх місця у механізмах правотворення та правореалізації.

На підставі аналізу доктринальної характеристики правових засобів як важливого елементу механізму правового регулювання та правової системи, що було здійснено в основній частині дисертації; вважаємо за доцільне виокремити найбільш суттєві обґрунтовані положення, що відображають теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми. Основними науковими та практичними результатами роботи є наступні висновки.

1. На основі здійсненого аналізу сучасного методологічного інструментарію обґрунтовано методологічну основу наукового дослідження правових засобів. Для отримання об'єктивних результатів застосовано підходи до дослідження правових засобів, основними з яких є антропологічний, інструментальний, герменевтичний та телеологічний. Важливого значення для пізнання правових засобів стало використання таких принципів наукового пізнання як всесторонність, історизм, комплексність та системність. Обґрунтовано доцільність використання формально-логічних, діалектичного, соціологічного, системного, синергетичного, аксіологічного, історичного методів дослідження.

2. На підставі історико-правового аналізу наукових уявлень про правові засоби було виокремлено наступні історичні етапи їх становлення:

1) *початковий (галузевий)* етап, який характеризується становленням розуміння правових засобів. Його особливості полягають у тому, що правові засоби ототожнювались з правовою діяльністю, що спричинило формування певних критичних поглядів деякими вченими; правові засоби розглядались як правові явища та інституційні утворення; правові засоби обґрунтовувались, виходячи з інструментального розуміння права; на теоретичному рівні правові

засоби ототожнювались з правовими формами як «атоми» права; роль правових засобів зводилась до вирішення соціальних завдань суспільства;

2) *загальнотеоретичний* етап, що характеризується наступними ознаками: правові засоби розглядаються не ізольовано, а у єдності з іншими спеціальними регуляторними, соціально-економічними факторами та правовою поведінкою; правові засоби сприймаються в залежності від стадії правового регулювання; обґрунтовуються процесуальні аспекти правових засобів; правові засоби визначаються як системне утворення; правові засоби характеризуються ізольовано від дій суб'єктів;

3) *сучасний* етап розуміння правових засобів, що характеризується наявністю двох підходів до визначення правових засобів: вузького, що пов'язує цю категорію з юридичним інструментарієм, та широкого, що розглядає правові засоби як сукупність юридичного інструментарію та діянь суб'єктів; виокремленням мети правових засобів, що полягає у дослідженні та досягненні соціально значущих результатів; акцентуванням уваги на значенні цієї категорії для досягнення законодавчо визначених цілей; виокремленням властивостей правових засобів як юридичного феномену; характеристикою правових засобів як теоретико-правової категорії, що має лише їй притаманні ознаки і властивості як теоретико-прикладного явища, яке має особливу мету та функціональне призначення.

3. Доведено, що інструментальні властивості права виявляються через його характерні ознаки, які формують уявлення про особливості та характерні риси правових засобів як інституційних утворень. Інституційні ознаки правових засобів виявляються у тому, що саме право за своєю сутністю має інституційний характер, є визначеним, зрозумілим, має можливість реального застосування. На цій основі обґрунтовано авторське визначення правових засобів як правових явищ, що поєднують у собі інструменти, націлені на досягнення суспільно значущих цілей у правовій площині та регулювання діянь суб'єктів права щодо застосування таких інструментів.

4. Наголошено на тому, що концепція уявлень про правові засоби формується в процесі аналізу механізму правового регулювання. На підставі існуючих підходів до його розуміння зазначено, що найбільш обґрунтованим є вузький підхід до визначення елементів механізму, який демонструє реальний склад механізму правового регулювання, що охоплює: правові засоби, які складають нормативну основу цього механізму та закріплюються у законодавстві в результаті законодавчої (правотворчої) діяльності; правові засоби, які створюються державно-владними органами в результаті правозастосовної діяльності та в необхідних випадках використовуються суб'єктами правореалізації; правові засоби автономного значення, які можуть формуватися самими суб'єктами, які не наділені державно-владними повноваженнями для їх подальшого використання в процесі реалізації права та включаються до механізму правового регулювання як правові засоби внутрішньої (локальної) дії.

5. Удосконалено систему ознак правових засобів шляхом доповнення наступними: а) узагальнюючими юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей; б) визначають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, націленої на подолання перешкод на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; в) є основними функціонуючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціональної сторони права); г) викликають юридичні наслідки, конкретні результати, що визначають певний ступінь ефективності чи дефектності правового регулювання; ґ) забезпечуються державою; д) мають правовий характер; е) мають визначену форму виразу; є) відображаються у правових документах; ж) спричиняють психологічний вплив на суб'єктів права; з) є засобом узгодження інтересів суспільства та особи; и) закріплюють моделі правомірної поведінки суб'єктів; і) визначають характер поведінки суб'єктів з т. з. її відповідності чи суперечності вимогам права; ї) стимулюють правомірну поведінку; й) є елементом механізму правового впливу.

6. Виокремлено окремі блоки у складі механізму правового регулювання, які відображають і впливають на процес застосування правових засобів на його окремих стадіях:

1) на початковій стадії правового регулювання відбувається загальна регламентація процесу впорядкування суспільних відносин, що здійснюється за допомогою правових норм регулятивного та охоронного змісту, які знаходять своє відображення в системі нормативно-правових актів та об'єднаних у правові інститути комплексних юридичних утворень. Цей блок правових засобів забезпечує закріплення та підтримку різноманітних юридичних режимів, які відображають особливості окремих галузей права і правових інститутів та регульованих ними суспільних відносин (режими централізованого та децентралізованого регулювання тощо);

2) діяльнісний блок правових засобів забезпечує вплив права на стадії виникнення прав та обов'язків учасників правовідносин. До правових засобів, що забезпечують рух правовідносин, їх виникнення і розвиток належать юридичні факти в їх інституційному виразі: договори, односторонні правостановлюючі акти, а також правозабезпечувальні засоби;

3) на стадії правовідносин правові засоби активуються та починають впливати на процес реалізації права, активуючи на цьому етапі правового регулювання безпосередні механізми правореалізації. Ці правові засоби відрізняються універсальним характером, мають визначене положення і тому здатні забезпечити за умови їх правильного використання оптимальну правомірну поведінку в сфері правового регулювання, правореалізуючу та правозастосовну діяльність з метою вирішення соціально-економічних завдань за допомогою використання різноманітних форм та установок;

4) на заключному етапі правового регулювання реалізація права здійснюється за допомогою спеціальних правових засобів, які у взаємодії утворюють сам механізм реалізації права.

7. Визначено основні типи правових засобів у механізмі правового регулювання та акцентовано увагу на 1) засобах-установленнях, які об'єднують

у собі певні інструменти у формі суб'єктивних прав, обов'язків, пільг тощо; та 2) засобах-діяннях, які, у свою чергу, об'єднують всі частини реального (передусім, акти реалізації права), які націлені на реалізацію засобів-установлень.

8. Наголошено, що важливим аспектом аналізу правових засобів є підходи до їх розуміння у неопозитивістських школах праворозуміння. Так, основоположним та центрально-утворюючим правовим засобом «чистої» теорії Г. Кельзена є правова норма. Крім того, значним досягненням зазначеної теорії на організаційно-інституційному рівні є створення такого засобу як інститут конституційного контролю. В якості основного суб'єкта він визначав державу, яка є творцем права. Проте суттєвий негативний характер теорії полягає в відкиданні інтелектуально-психологічних засобів, таких як правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження.

9. Основним правовим засобом неопозитивістських шкіл права є правові норми, оскільки право ототожнюється із законом і набуває форми примусу, тоді як інші ж правові засоби мають допоміжний характер.

10. Визначаючи взаємодію правового регулювання та правового впливу зазначено, що правове регулювання завжди передбачає також і правовий вплив, проте останній не завжди означає свідоме регулювання суспільних відносин, оскільки правовий вплив є більш широкою категорією і включає правове регулювання. Ці правові категорії співвідносяться як ціле та частина. Таким чином, основною відмінністю правових засобів та засобів правового впливу є їх неспівпадіння за обсягом дії. Відмінність між ними визначена за наступними критеріями: за соціальним призначенням та функціями; за предметом; за змістом; за механізмом реалізації права.

11. З'ясування місця правових засобів у правовій системі розглянуто через призму їх характеристики за рівнями, оскільки правові засоби виступають частинами єдиного правового механізму та націлені на досягнення конкретного результату:

1) на *суб'єктивному рівні* індивідуальний суб'єкт та колективні суб'єкти наділені правами і відповідними юридичними обов'язками, стають реальною

складовою правової системи, а їх поведінка є обов'язковим структурним елементом правового регулювання. Така юридично значуща поведінка, виявляється у правотворчій та правозастосовній діяльності та відображається у засобах-діяннях (технологіях);

2) на *інтелектуально-психологічному рівні* правової системи можливо виокремити такі правові засоби: правова культура, правосвідомість, правові стимули та обмеження. Вони впливають на формування та поширення юридичних знань;

3) на *нормативно-регулятивному рівні* системоутворюючим правовим засобом є норми права, оскільки саме вони відображають ідеальне уявлення людей про справедливість та несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин;

4) *організаційний рівень* охоплює всі юридично оформлені зв'язки, а також правові установи, заклади та організації. Зв'язки між такими елементами як правові засоби є дуже важливими, оскільки певні явища можуть аналізуватися в якості складової тієї чи іншої системи лише з точки зору наявності певних зв'язків між ними. На цьому рівні важливою функцією правових засобів є забезпечення взаємодії суб'єктів права шляхом стимулювання правомірної поведінки та недопущення протиправної;

5) *соціальний рівень* правової системи характеризує, з одного боку, те, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, з іншого – те, як сформувалися і наскільки ідентичні інтересам індивіда і суспільства різного роду режими і стани, що дозволяють уявити собі певні результати, законність, дію правопорядку.

12. Найбільш доцільним для з'ясування сутності правових засобів є інструментальний підхід до права. Він надає можливість дослідити їх роль відповідно до основних типів правового регулювання: загально- та спеціально-дозвільного. В основу загально-дозвільного регулювання покладено принцип загальних дозволів у їх поєднанні з конкретними, точно встановленими в законі заборонами, що забезпечують оптимальну та впорядковану соціальну свободу,

характерну для певного етапу розвитку суспільства. Правові засоби спеціально-дозвільного регулювання забезпечують високу організованість, дисципліну та впорядкування суспільного життя з боку державних органів.

13. Ефективність правових засобів необхідно розглядати в «широкому» та «вузькому» значенні. В «широкому» розумінні ефективність правових засобів необхідно досліджувати як природу, сутність, внутрішню будову, особливості та взаємодію всіх елементів механізму правового регулювання. У «вузькому» розумінні ефективність необхідно розглядати з формально-логічних позицій. У такому випадку слід звернути увагу на залежність функціонування зазначених елементів від внутрішнього та зовнішнього середовища.

14. Функціонування механізму правового регулювання в межах суспільства, його обумовленість об'єктивними та суб'єктивними чинниками обумовлює можливість виокремити дві групи факторів, що впливають на ефективність правових засобів. Перша група пов'язана із зовнішніми умовами функціонування правових засобів, що забезпечують їх загальну дієвість та функціональність. До неї належать фактори ефективності (зовнішні фактори): ступінь розвитку та функціонування правової системи в цілому, макросоціальні фактори соціального розвитку, рівень розвитку державно-правового регулювання тощо. Іншу групу факторів ефективності правових засобів складають специфічні фактори (умови) із внутрішніми (специфічними) умовами, що характеризують його внутрішню структуру та організують безпосередню його дієвість та слугують виключно для забезпечення ефективності власне правових засобів. До них можна віднести сформований рівень правосвідомості окремих індивідів та суспільства в цілому, узгодження суспільних інтересів з впровадженими правовими засобами, соціальна цінність наявного механізму правового регулювання, загальна правова інформованість суспільства, оптимізація та збалансування правових засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2003. 192 с.
2. Машков А. Проблеми теорії держави і права. Основи.: Курс лекцій. К.: Четверта хвиля, 2008.- 464 с.
3. Скакун О. Ф. Методологічний підхід та метод у порівняльному правознавстві: їхнє співвідношення. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права IV. К.: Грамота, 2009. – С.210-219.
4. Сливка С. С. Філософія права: методологічне осмислення. Право України, 2011. №8. С. 61-70.
5. Проблеми методології сучасного правознавства // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 1. С.149.
6. Грязин И. Н. Методология права как диалектика правопознания (о структуре методологии права). Методология права: общие проблемы и отраслевые особенности. Тарту, 1988. С. 4-24.
7. Козловський А. А. Гносеологія і методологія права: проблеми співвідношення. Науковий вісник Чернівецького університету. 2010. Вип. 75. С. 5–9.
8. Оборотов Ю.Н. Філософія права і методологія юриспруденції. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 41-43.
9. Максимов С.І. Філософія права як сфера співпраці юристів і філософів. Проблеми філософії права. 2003. Том 1. С. 33-36.
10. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: Навч. посібник. — Львів: Медицина і право, 2021. — 256 с.
11. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права / Ю.С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – 2003. – Том 1. – С. 7-9.
12. Оборотов Ю. Н. Методология юридической науки в эпоху постмодерна / Ю. М. Оборотов // Юридический вестник. – 2002. – № 4. – С. 84-87.

13. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2014. – 236 с.
14. Фальковський А.А. Плюралізм підходів як чинник утвердження постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Одеса: Фенікс, 2011. – Вип. 42. – С.62-63.
15. Рабінович П.М. Філософсько–правова наука : до характеристики її предмету, методології та особливості викладання. Юридична Україна: Щомісячний правовий часопис. 2003. № 9. - С. 22-26.
16. Гусарев С. Методологічні підходи в дослідженнях юридичної діяльності // Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. / За ред. проф. І. Безклубого. К.: Грамота, 2009. Чис. IV. С.278 – 287.
17. Білас Ю.Ю. Вітчизняне правозастосування: методологія дослідження. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ: науково-теоретичний журнал / Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ, 2010. - № 2 (69). – С. 83-90.
18. Гудима Д. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки // Проблеми філософії права. – 2003. – Том I. – С. 122 – 125.
19. Зірк-Садовський М. Завдання герменевтичної філософії права. Філософія права та загальна теорія права. 2/2012. – С. 102-114.
20. Betti E. Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften. Tübingen, 1972. 64 p.
21. Вільгельм Дільтей і філософія «духовно-наукового» знання за заг. Ред. М. Марчука. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2011. 231 с.
22. Gadamer H. G. Kleine Schriften, Bd. Tübingen, 1977. P. 256–261.
23. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір): Монографія / Б.В. Малишев. – К.: «ВД «Дакор». 2012. – 364 с.

24. Борзенко А. В. Суспільний розвиток та проблема мети. – Львів, 1969. – 147 с.
25. Мала енциклопедія теорії держави і права [Текст] / [С. В. Бобровник та ін.] ; за заг. ред. Ю. Л. Бошицького ; НАН України, Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К. : [Вид-во Європ. ун-ту], 2010. - 368 с.
26. Гегель, Георг Вільгельм Фридрих. Феноменологія духу [Текст] / Г. В. Гегель ; пер. П. Таращук ; ред. пер. КуЮ. Кушаков. - К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. - 548 с.
27. Дамирли М. А. К новой концепции исторического познания права. Правоведение. 2003. N 3 (248). С. 159 — 169.
28. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии. СПб, 1908. 690 с.
29. Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. М.: Юридическая литература, 1984. 222 с.
30. Алексеев С. С. Теория права. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 320 с.
31. Павлюков І. І. Правові засоби в інструментальній теорії права. Тези доповідей та повідомлень учасників IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права» (м. Івано-Франківськ, 20 вересня 2019 року). С. 68-70.
32. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). Київ. Атіка. 2008. 412 с.
33. Актуальні проблеми теорії держави та права : навчальний посібник / [Є. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2010. – 260 с.
34. Заяць Н. Сутнісна характеристика правових засобів у механізмі правового регулювання. Гоподарство, підприємництво і право. 12/2016. С. 202-205.
35. Настяк І. Ю. Правові засоби як основа нормативної частини правової системи. Право і суспільство. №1/2019. С. 22-29.

36. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-те, зі змінами. Львів: Край, 2007. 188 с.
37. Павлюков І. І. Правові засоби: ознаки, різновиди та функції. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костеньківські читання)» (м. Київ, 25 квітня 2019 року). С. 344-349.
38. Пархоменко Н. М. До визначення співвідношення права та закону в контексті класичних і сучасних концепцій праворозуміння. Державне управління і право. 2006. Ч. 1. Вип. 1. С. 138-141.
39. Онуфрієнко О.В. Трансформація праворозуміння як необхідний чинник підвищення ефективності механізму здійснення форм безпосередньої демократії (інструментально-правовий аспект). Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2002. № 2. С. 180-183.
40. Мамченко Н.В. Демократія: правові та моральні аспекти. Політологічний вісник. 2000. № 7. С. 97- 99.
41. Жукова Є. О. Інструментальні аспекти публічного адміністрування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. № 68 (2021). С. 158-161.
42. Скакун О. Ф. Теорія держави та права. – Х.: Консум, 2000. – 656 с.
43. Бобровник С. В., Оніщенко Н. М. Соціальна та юридична ефективність законодавства. Законодавство: проблеми ефективності. – К.: Наук. Думка, 1995. – С. 13-26.
44. Вступ до теорії правових систем / За аг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко: Монографія. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2006. – 432 с.
45. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права. Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: 1996. – Вип. 7. – С. 104-107.
46. Павлюков І.І. Правові засоби в інструментальній теорії права. ІV Міжнародна науково-практична конференція. Проблеми нормотворення,

- реалізації та тлумачення норм права у світлі загально визнаного принципу верховенства права. С. 68-70.
47. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Алаїс Софія Іванівна ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. - К., 2003. - 203 с.
48. Kelsen H. *Reine Rechtslehre*. - Wien, 1960. – 181 p.
49. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: Сб. переводов. – М., 1987. – Вып. 1. – С. -51-52.
50. Kelsen H. *General Theory of Law and State*. - Cambridge (Mass.), 1949. 516 p.
51. Соціальна філософія / За ред. В. П. Андрущенко і М. І. Горлача. – К.- Х., 1997. – С. 23-25.
52. Hart H. *The Concept of Law*. – Oxford, 1961. – 368 p.
53. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.
54. Оніщенко Н. М. Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції. *Право України*. 2012. № 1–2. С 258-272.
55. Сунегін С. О. Теоретико-правова характеристика статичних та динамічних елементів в романо-германській правовій сім'ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2011. 206 с.
56. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2005. – 32 с.
57. Скакун О. Ф. *Теорія держави і права : підруч; пер. з рос. Х. : Консум, 2006. 687 с.*
58. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія

- та історія держави і права; історія політичних і правових учень». К., 2002. 32 с.
- 59.Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 1. Основы. М.: Международные отношения, 1998. 480 с.
- 60.Rene David and John E. C. Brierley, Major Legal Systems in the World today An Introduction to the Comparative Study of Law, P. 19-20.
- 61.Шемшученко Ю. С. Соціальна політика: вимоги суспільства, виклики часу, потреби людини: науково-аналітична доповідь. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 80 с.
- 62.Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach. Warszawa: Kehexisnexus, 2013. 488 p.
- 63.Оніщенко Н. М. Розвиток національної правової системи в контексті запитів громадянського суспільства. Journal «ScienceRise: Juridical Science»ю. №3(5)2018. С.4 – 9.
- 64.Оніщенко Н. М. Лекція професора Н. Оніщенко «Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції». Право України. 2012. №1-2. С. 258-272.
- 65.Ткаченко, В. Д. Порівняльне правознавство: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл., ред. В. Д. Ткаченко; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х.: Право, 2003. 274 с.
- 66.Оніщенко Н. М. Правова система як об'єкт пізнання загальнотеоретичної юриспруденції. Право України. 2012. № 1–2.
- 67.Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: Монографія. К.: Ін-т держави та права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
- 68.Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2011. 656 с.
- 69.Цвік М. В. Загальна теорія держави та права. Харків: Право, 2009. – 584 с.
- 70.Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. Львів: «Край», 2017. 222 с.
- 71.Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: «Юридична думка», 2008. 336 с.

72. Сендецька Т. В. Визначення поняття «правовий акт» у правовій системі України. Форум права. – 2011. – № 3. – С. 708–711.
73. Тихомиров Ю. А. Колізії между правовими актами: способ преодолення. Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики. – К. : Генеза, 1996. – С. 14-20.
74. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі. К. : Знання, 1999. – 182 с.
75. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998-2004. Т. 2: Д-Й. 1999. 744 с.
76. Юридична енциклопедія: у 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998-2004. Т.2: Д-Й, 1999. 744 с.
77. Шемшученко Ю. С. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія: У 2 кн. Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. К.: Юридична думка, 2008. 344 с.
78. Малишев Б. В. Правова система (телеологічний вимір): Монографія. К.: «ВД «Дакор», 2012. – 363 с.
79. Шемшученко Ю. С. Правові системи сучасності: Навчальний посібник для магістрів права. К.: Юридична думка, 2012. 490 с.
80. Шемшученко Ю. С., Бобровник С. В. Правове регулювання. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. –К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана. Т.5. 736 с.
81. Оніщенко Н. М. Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин: Монографія. К.: Юридична думка, 2009. 536 с.
82. Тарахонич Т. І. Правове регулювання та правовий вплив як юридичні категорії: співвідношення понять / Т.І. Тарахонич // Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 10-14.

- 83.Павлюков І.І. Правові стимули як засоби правового впливу. International scientific and practical conference “European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice”: conference proceedings, February 26-27, 2021. Wloclawek, Republic of Poland: “Baltija Publishing”. – С. 46-49.
84. Скакун О. Ф. Теорія права та держави: підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 528 с.
85. Денисова, Анна Михайлівна. Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження) [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2012. 230 с.
86. Котенко А. О. Правове регулювання в контексті дії права та його основоположних принципів. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 199-202.
87. Павлюков І. І. Правовий вплив як правова категорія. International scientific and practical conference “Legal practice in EU countries and Ukraine at the modern stage”: Conference proceedings, January 25-26, 2019. Arad, Izdevnieciba “Baltija Publishing”. С. 59-62.
88. Денисова А. М. Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Київ, 2013 . 20 с.
89. Лико І.Я. Соціально-економічне стимулювання працівників на промислових підприємствах: 08.06.01 Автореф. дис... канд. економ. наук. / Національний університет “Львівська політехніка”. Л., 2006. – 21с.
90. Чумаченко О.В. Механізм стимулювання виробничої діяльності персоналу підприємства: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03 “Організація управління, планування і регулювання економікою” / Олена Володимирівна Чумаченко. – Донецьк : Донецький нац. ун-т, 2004. – 16 с.
91. Мазур Н.О. Формування системи мотивації продуктивності персоналу підприємства : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. економ. наук : спец. 08.06.01 “Економіка, організація і управління підприємствами” / Н. О. Мазур. – Львів, 2004. – 21 с.

92. Ручка А.А., Сакада Н.А. Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии. – Киев.: Изд-во “Наукова думка”, 1988. – 223 с.
93. Калюжний Р.А., Лапка О.Я., Пікуля Т.О.. Правові стимули в механізмі правового стимулювання. – К. : «МП Леся», 2013. – 204 с.
94. Оксамытний В.В. Социологические методы исследования правовых явлений. Методологические проблемы юридической науки. – Киев, 1990. – 231 с.
95. Луценко І.М. Правові стимули: теоретико-правові засади та механізм реалізації [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Луценко Ігор Миколайович; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 227 с.
96. Луценко І.М. Правові стимули: теоретико-правові засади та механізм реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2009. – 18 с.
97. Бобровник С. В. Проблеми теорії держави і права (курс лекцій). К.: Вид-во Київського ун-ту права, 2004. 122 с.
98. Венедіктова І. В. Цивільно-правові способи захисту охоронюваних законом інтересів. Форум права. - 2011. - № 2. - С. 121-126.
99. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 2-е вид. ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
100. Сиренко В. Ф. Проблемы интереса в государственном управлении. – Киев : Українська думка, 1980. – 56 с.
101. Мережко А. А. Договор в частном праве. К. : Юстиниан, 2003. – 176 с.
102. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України : від 01.12.2004 р. Урядовий кур’єр. – 2004. – № 239 (Додаток. «Документи»). – С. 7–12.
103. Синчук С. М. Правові ознаки соціальних пільг у праві соціального забезпечення. Держава і право. Випуск 56. С. 303.

104. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: Навч. посіб. К.: Знання, 2008. С. 523-528.
105. Ільїна О. В. Заходи заохочення, які можуть застосовуватись до засуджених за кримінально-виконавчим законодавством України, Російської Федерації та Республіки Білорусь: порівняльно-правове дослідження. Держава і право. Вип. №48. С. 472-477.
106. Pavliukov I. Place of legal restrictions in legal system. Proceedings of I International Scientific and Practical Conference «Innovations and prospects in modern science» (Stockholm, Sweden 15-17 January 2023). P. 402-408.
107. Pavliukov I. Legal restrictions as the basis of instrumental theory of law. Господарство, підприємництво і право. №7. 2022.
108. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
109. Кожевнікова В. Співвідношення правової категорії «обмеження» з іншими правовими категоріями у праві. Господарство, підприємництво і право. №1/2018. – 2018. С. 18-21.
110. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
111. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
112. Земельний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
113. Господарський кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
114. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
115. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
116. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

117. Левада О. В. Пільги й обмеження в праві: загальнотеоретична характеристика. Автореф. дис. канд. Юр. Наук. Харків. 2019. 20 с.
118. Рабінович П. М. основи загальної теорії держави та права. К.: Атіка, 2001. 174 с.
119. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.], за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
120. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид. Київ: Алерта, 2016. 528 с.
121. Мельник О. М. Визначеність методу правового регулювання як необхідна умова його ефективності в сучасних умовах трансформації суспільних відносин. Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин. К.: Юридична думка, 2009. 536 с.
122. Загальна теорія держави і права : [підручник] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2011. 584 с.
123. Волинка К. Г. Теорія держави і права : [навчальний посібник]. К. : МАУП, 2003. – 240 с.
124. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. Юрид. Наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних і правових вчень». К.: 2004. – 18 с.
125. Закон України «Про авторське право та суміжні права». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#n855>
126. Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text>
127. Алексєєва О.Є. Ліцензування, як засіб впровадження політики дерегуляції господарської діяльності. Підприємництво та інновації. Випуск 3, 2017. С. 84-94.

128. Закон України «Про акціонерні товариства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>
129. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ. Українська книга, 2000. 480 с.
130. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. 699 с.
131. Лепех Л. Соціальна та юридична ефективність механізму правового регулювання [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нац. ун-т «Львів. Політехніка». Львів, 2020. 234 с.
132. Вільям Петті. Трактат про податки та збори. 1662 р.
133. François Quesnay. Tableau Oeconomique. Macmillan, 1894.
134. Бобильов А. І. Механізм правової дії на суспільні відносини. К.: Держава право. 1999. № 5. С. 104-109.
135. Головянко В. В. Ефективність правового виховання: поняття, критерії, методика виміру. Київ : Вища школа, 1985. 204 с.
136. Кіндрат П. В. Концепція оцінювання ефективності законодавства в інформаційній сфері. Підприємництво, господарство і право. 2017. №7. С. 117-120.
137. Рабінович П. М. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження. Вісник Академії правових наук України. 2008. № 1 (52). С. 13–21.
138. Кіндрат П. В. Методологічні принципи оцінки ефективності законів. *Leges si viata.*– 2015. № 6/3 (282). С. 58–60.
139. Сіренко В.Ф. Визначення ефективності законодавства: методологічні аспекти. // *Законодавство: проблеми ефективності.* Київ. 1995. С. 3-13.
140. Варич О. Правовий моніторинг як сучасний вектор ефективного розвитку правової системи. *Альманах права.* 2019. Випуск 10. С 108-111.
141. Luzius Mader. Evaluating the Effects: A Contribution to the Quality of Legislation. *Statute Law Review*, Volume 22, Issue 2, 2001, P. 119–131.

142. Elvira Mendez-Pinedo. The principle of effectiveness of EU law: a difficult concept in legal scholarship. *Juridical Tribune*. Volume 11, Issue 1, March 2021. P. 5-29.
143. Craig, Paul and De Burca, Gráinne, *EU Law. Text, cases and materials*, 7th edition, (Oxford: Oxford University Press, 2020). 1 344 p.
144. Armin von Bogdandy and Jürgen Bast (eds). *Principles of European Constitutional Law*. Oxford: Hart Publishing, 2nd edn, 2009. 856 p.
145. Méndez-Pinedo, M. Elvira and Abat Ninet, Antoni, 'Effectiveness', *The Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law* (December 2017).
146. Couvreur, Philippe, *The International Court of Justice and the Effectiveness of International Law* (Leiden/Boston: Brill/Nijhoff, 2016).
147. Méndez-Pinedo, EC and EEA law, 2009 and Christian, *The Effectiveness and Application of EU and EEA law*, 2018.
148. *The European Convention of Human Rights* (ECHR, Rome 1950). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng
149. Sadl, Urska 'The role of Effet Utile in Preserving the Continuity and Authority of European Union Law: Evidence from the Citation Web of the Pre-accession Case-Law of the Court of Justice of the European Union', (2015) 8 *European Journal of Legal Studies* 23.
150. Lenaerts, Koen and Gutiérrez-Fons, José A. „To Say What the Law of the EU Is: Methods of Interpretation and the European Court of Justice”. *Academy of European Law Distinguished Lectures of the Academy*. EUI Working Paper AEL 2013/9.
151. ECJ, Case 26/62 N. V. Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos/Nederlandse administratie der belastingen (Netherlands Inland Revenue Administration), 1963. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61962CJ0026>

152. ECJ, Case 6/64 Flaminio Costa v ENEL, ECR, 1964, ECR 585. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61964CJ0006>
153. ECJ, Case 106/77 Amministrazione delle Finanze dello Stato v. Simmenthal SpA, 1978, ECR 629. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61977CJ0106>
154. ECJ, Case C-106/89 Marleasing SA v. La Comercial Internacional de Alimentacion SA. 1990, ECR I-4135. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61989CJ0106>
155. ECJ, Joined Cases C-6/90 and C-9/90 Andrea Francovich and Danila Bonifaci and others v Italian Republic, 1991, ECR I-5357. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61990CJ0006>
156. ECJ, Joined cases C-46/93 and 48/93 Brasserie du Pêcheur/Factortame, 1996, ECR I-01029. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61993CJ0046>
157. ECJ, Case C-271/91 Marshall v. Southampton and South West Hampshire Area Health Authority [“Marshall II”], 1993, ECR I-4400. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CJ0271>
158. ECJ, Case C-224/01 Gerhard Köbler v Republik Österreich ECR, 2003, I-10239. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62001CJ0224>
159. ECJ, Case C210/06 Cartesio, 2008, ECR I9641. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62006CA0210>
160. Лемак В. Функції сучасної держави: новий зміст в умовах глобалізації. Публічне право. 2011. Вип.1. С.108 – 115.
161. Pavliukov I. The efficiency of legal means. Visegrad Journal of Human Rights. №1. 2023. P. 125-130.
162. Оніщенко Н. Правовий моніторинг: від теорії до практики. Альманах права. 2019. Випуск 10. С. 21-26.

163. Павлюков І. І. Щодо ефективності правових засобів у сучасних умовах. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови» (м. Київ, 5 травня 2023 року). С. 154-156.
164. Георгиев Г. Хр. Ефективността на законодателство – същност, критерий и условия. Правна мисъл. 1971. № 2. С. 18–21.
165. Дідич Т.О. Значення та роль держави в сфері правотворчої діяльності в сучасних умовах: постановка проблеми. Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 156-160.
166. Чабур С. В. Порівняльний аналіз існуючих підходів до понять «правотворчість» і «механізм правотворчості». Правова держава. 24, 2016. С. 33-39.
167. Онищук І.І. Правовий моніторинг: техніка прогнозування [Текст] / І.І. Онищук // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 1. – С. 39-49.
168. Стеценко А.І. Деякі аспекти експертизи нормативно-правових актів як частини процесу адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [Текст] / А.І. Стеценко // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 5. – С. 290 – 293.
169. Денисова А. Правові засоби: поняття та види. Право України. 2010. № 7. С. 190–195.
170. Риндюк В.І. Удосконалення законодавства як правотворча діяльність. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 34. Том 1. 2015. С.40-43.
171. Павлюков І. І. Правові засоби в механізмі правотворення: доктринальний рівень аналізу. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. – Випуск 11. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 196-200.
172. Закон України «Про Регламент Верховної Ради». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>

173. Куньч З. Універсальний словник української мови. Навчальна книга – Богдан, 2005 р. 848 с.
174. Загнітко А. П. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова: 100 000: від А до Я / А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. Донецьк : БАО, 2008. 704 с.
175. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. - К. ; Ірпінь : Перун, 2007. 1736 с.
176. Юлдашев О. Х. Проблеми вдосконалення державної регуляторної політики в Україні. Міжрегіональна академія управління персоналом. - К. : МАУП, 2005. - 336 с.
177. Турецкий Н. Н. Законодательная ветвь власти Казахстана: моногр. Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2011. 335 с.
178. Оніщенко Н. М. Нормопроектувальна діяльність: вимоги теорії та практики. Право та юстиція. Науково-практичний юридичний журнал. 2018. № 4 (5). С. 15-22.
179. Бахтіна Ю. С. Правовий моніторинг як функція державного управління [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одес. держ. ун-т внутр. справ. - Одеса, 2019. - 19 с.
180. Нижник Н. Р. Правовий моніторинг як необхідна складова законотворчого процесу. Вісник Центральної виборчої комісії. 2014. № 2(29). С. 50-54.
181. Онищук І. І. Сутність правового моніторингу у механізмі правового регулювання. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ. 2015. № 12. С. 54-61.
182. Онищук І. І. Правовий моніторинг: проблеми методології, теорії та практики: монографія. Івано-Франківськ – Дрогобич: Коло. 2017. 512 с.
183. Шутак І. Д. Від оцінки ефективності норм права до техніки правового моніторингу. Вісник національної академії прокуратури. 2014. № 3 (36). С. 18-23.

184. Funf Jahre Burokratieabbau. Der Weg nach vorn. Jahresbericht 2011 des Nationalen Normenkontrollrat. Berlin: Nationaler Normenkontrollrat. 2011. 104 p.
185. Громадський моніторинг у місті Івано-Франківськ: механізм проведення та отриманий досвід. Центр муніципального та регіонального розвитку – ресурсний центр. Івано-Франківськ, 2014. С. 3-4.
186. Handbook for the European Union Monitoring Mission in Georgia / Council of Europe. Strasbourg Cedex, 2009. 110 p.
187. Великий енциклопедичний юридичний словник / За заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 992 с.
188. Онищук І. І. Правовий моніторинг: теоретичні та прикладні засади: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 554 с.
189. Тарахонич Т. І. Правовий моніторинг як один із шляхів вдосконалення правового моніторингу. Альманах Права. 2019. Випуск 10. С. 265-270.
190. Онищук І. І. Технологічний алгоритм правового моніторингу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки. 2014. Вип. 2. Т. 1. С. 108-113.
191. Онищук І. І. Правовий моніторинг із залученням громадських об'єднань та наукових інституцій. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 801. С. 139-146.
192. Павлюков І. І. Правові засоби проведення моніторингу у сфері права. Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. – Випуск 10. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. 368 с.
193. Мазак А. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 193 с.

194. Томкіна О. О. Акти Кабінету Міністрів України: теоретичні засади видання та реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.07. Київський нац. екон. Університет. – К., 2005. 21 с.
195. Салієнко О. О. Процес оцінювання ефективності механізму взаємодії органів законодавчої та виконавчої влади в Україні. Право та державне управління. 2013. №1 (10). С. 181-185.
196. Кіндюк Б. В. Застосування методів кількісної індикації законодавчих актів. Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладення. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 119-122.

ДОДАТОК

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

5. Павлюков І. І. Правові засоби проведення моніторингу у сфері права. Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії та практики. – Випуск 10. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2019. С. 223-226.
6. Павлюков І. І. Правові засоби в механізмі правотворення: доктринальний рівень аналізу. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. – Випуск 11. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2020. С. 196-200.
7. Pavliukov I. Legal restrictions as the basis of instrumental theory of law. Господарство, підприємництво і право. №7. 2022. С. 96-101.
8. Pavliukov I. The efficiency of legal means. Visegrad Journal of Human Rights. №1. 2023. P. 125-130.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Павлюков І.І. Правовий вплив як правова категорія. Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична практика в країнах ЄС та в Україні на сучасному етапі» (м. Арад, Румунія, 25-26 січня 2019). С. 59-62.
8. Павлюков І. І. Правові засоби: ознаки, різновиди та функції. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Право, юридична наука та освіта: здобутки та перспективи (Костеньківські читання)» (м. Київ, 25 квітня 2019 року). С. 344-349.
9. Павлюков І. І. Правові засоби в інструментальній теорії права. Тези доповідей та повідомлень учасників IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальноновизнаного принципу верховенства права» (м. Івано-Франківськ, 20 вересня 2019 року). С. 68-70.

10. Павлюков І. І. Правові стимули як засоби правового впливу. Міжнародна науково-практична конференція «Європейський потенціал розвитку юридичної науки, законодавства і правозастосовної практики» (м. Влоцлавек, Республіка Польща, 26–27 лютого 2021 року). С. 46-49.
11. Pavliukov I. Place of legal restrictions in legal system. Proceedings of I International Scientific and Practical Conference «Innovations and prospects in modern science» (Stockholm, Sweden 15-17 January 2023). P. 402-408.
12. Павлюков І. І. Щодо ефективності правових засобів у сучасних умовах. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку юридичної науки і практики в умовах воєнного стану та мирної розбудови» (м. Київ, 5 травня 2023 року). С. 154-156.